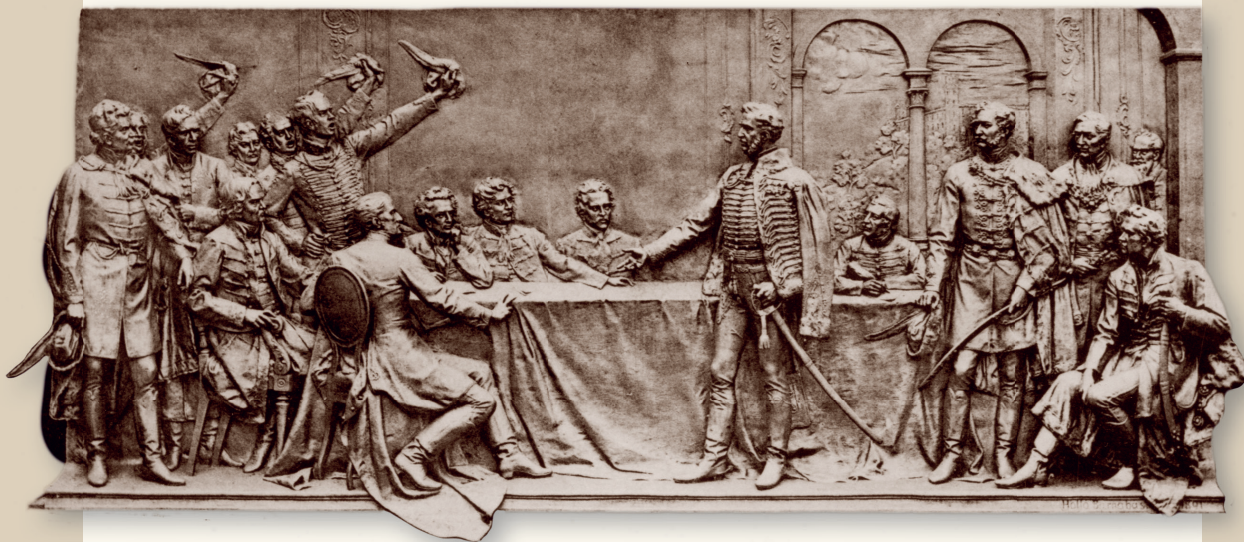

MAGYAR TUDOMÁNY

Kecskeméti Gábor és munkatársai
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Károly Krisztina és munkatársai
FORDÍTÁSTUDOMÁNY MA

2025

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

A folyóirat a magyar tudomány minden területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. A folyóirat célja összképet adni a tudományos élet eredményeiről, eseményeiről, a kutatás fő irányairól és a közérdeklődésre számot tartó témákról közérthető formában. Alapítási éve 1840.

A 2025–2026-os ünnepi évfolyam címlapján
Holló Barnabás *A Magyar Tudományos Akadémia alapítása* (1893) című domborműve látható.

WWW.MAGYARTUDOMANY.HU

Szerkesztőség

Magyar Tudomány ■ Magyar Tudományos Akadémia ■ Telefon/fax: (+36 1) 459 1471 ■ 1051 Budapest, Nádor utca 7. ■ E-mail: matud.szerkesztoseg@gmail.com ■ Az egyes tanulmányokban kifejtett nézetek nem feltétlenül tükrözik a szerkesztők álláspontját. ■ **Megrendeléseiket az alábbi elérhetőségeinken várjuk:** Akadémiai Kiadó, 1519 Budapest, Pf. 245 ■ Telefon: (+36 1) 464 8240 ■ E-mail: journals@akademiai.com ■ Előfizetési díj egy évre: 13 452 Ft ■ **Hirdetések felvétele:** hirdetes@akademiai.hu ■ © Akadémiai Kiadó, Budapest, 2024 ■ Printed in Hungary ■ *Magyar Tudomány*, 186/2 (2025)

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

BOLLOBÁS ENIKŐ

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY – BORHY LÁSZLÓ – BOZÓ LÁSZLÓ – CSABA LÁSZLÓ
HAMZA GÁBOR – KECSKEMÉTI GÁBOR – KENESEI ISTVÁN
MOLNÁR ANTAL – PÉCELI GÁBOR – PLÉH CSABA – RÓNYAI LAJOS
SARKADI BALÁZS – SIMON FERENC – SOLTI LÁSZLÓ – SPÄT ANDRÁS

Vezető szerkesztő

GEIGER ILDIKÓ

Felelős szerkesztő

SZABÓ ÉVA ESZTER

Szaklektorok

HEGYI PÁL – SZABADOS LÁSZLÓ – TERNÁK GÁBOR

Olvasószerkesztők

MAJOROS KLÁRA – SÜTŐ CSABA ANDRÁS

MTA 200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Kovács Natália

Olvasószerkesztő: Kutas Éva

Korrektúra: Török Tünde, Biró Csilla

Termékmenedzser: Egri Róbert

Fedélterv: Petrányi Réka

Tipográfia, tördelés: Berkes Tamás

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2025-ben.

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

www.gyomaikner.hu

Megjelent 12,51 (A/5) ív terjedelemben

TARTALOM

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Vendégszerkesztő: Kecskeméti Gábor

Kecskeméti Gábor

Bevezető 217

Tóth Valéria

Anonymus *Gesta Hungarorum*a mint a (nyelv)történeti kutatások
elapadhatatlan forrása 222

Kecskeméti Gábor

Tudósok, testületek, intézmények: a Balassa-kódex és az irodalomtudományi
megértés kalandja 232

Richter Pál

A 200 éves Magyar Tudományos Akadémia és a népzene kutatás 245

Mayer Gyula

Janus Pannonius kézírása és kancelláriai tevékenysége 256

Vásáry István

A magyar turkológia az egyetemen és az Akadémián 266

Kemecsi Lajos

A Néprajzi Múzeum tudományos műhelye 278

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

Kovács L. Gábor – Font Márta

Pécs városa „másoknál jelesebb s erre a célra felettebb megfelelő és alkalmas” 289

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

FORDÍTÁSTUDOMÁNY MA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TUDOMÁNYOS TÖBBNYELVŰSÉG KÉRDÉSEIRE

Vendégszerkesztő: *Károly Krisztina*

Károly Krisztina

Bevezető 300

Károly Krisztina

Tudományos többnyelvűség és fordítás: fordítási kompetenciák, stratégiák és episztemológiai kihívások 303

Prószéky Gábor

A fordítás és a számítógép kapcsolata a többnyelvűség korában: kutatási trendek és eredmények 313

Somssich Réka

A szakfordító mint a többnyelvű uniós jog szövegezője 322

Fischer Márta

Az EU-többnyelvűség hatása a magyar szaknyelvekre: terminológiai kihívások és lehetőségek 331

Mány Dániel

Az interprofesszionális jelentősége: milyen hatással van a fordítástudomány az orvostudományra? 339

TANULMÁNYOK

Sasvári Péter – Lendvai Gergely Ferenc

Rangos nemzetközi tudományos díjak nyerteseinek publikációs gyakorlata a kémia tudományterületen 347

Görög Mihály

Induktív vs. deduktív kutatási közelítésmód a menedzsmenttudományban: előnyök és hátrányok, lehetőségek a deduktív közelítésmód alkalmazására 360

MEGEMLÉKEZÉS*Szenkovits Ferenc***Kétszázötven éve született Bolyai Farkas** 370*Závodszy Péter***Elhunyt Polgár László, Széchenyi-díjas biokémikus, a HUN-REN Molekuláris Élettani, a korábbi Enzimológiai Intézetének emeritus professzora** 378**TUDÓSPORTRÉ***Botos Katalin***Egy alkotó párkapcsolat: Laura Bassi életútja (1711–1778)** 381*Rajkai Kálmán – Makó András***'Sigmund Elek a magyar talajtan és talajkémia meghatározó, világhírű klasszikusa** 386**KÖNYVSZEMLE***Eisemann György***Dobos István: *Nyelvre hangoltan*
*Emlékezet, hallgatás és megértés a modern magyar irodalomban*** 390*Kiss Farkas Gábor***Bene Sándor: *A harmadik szirén*
*Zrínyi Miklós költészete*** 394*Egedi Barbara***Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik szerkesztők:
*The Oxford Guide to the Uralic Languages*** 397*Farkas Judit – Alberti Gábor***Éva Dékány: *The Hungarian Nominal Functional Sequence*
*(A magyar főnévi funkcióláncolat)*** 401*Göncz Lajos***Borbély Anna, Bartha Csilla szerkesztők: *Többszínűség Magyarországon*
*Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről*** 405

Tallián Tibor

Fazekas Gergely, Péteri Lóránt, Vikárius László szerkesztők:

Zenetörténetek Közép-Európából

Tanulmányok a Zenetudományi Tanszék vonzásköréből

407

Mészáros Csaba

Balázs Borsos, Fruzsina Cseh, Csaba Mészáros szerkesztők: *Reckoning and Framing. Current Status and Future Prospects of Hungarian Ethnography in the 21st Century*

(Számvetés és keretezés. A magyar néprajztudomány jelenlegi helyzete és jövőbeli kilátásai a 21. században)

413

Tötszegi Tekla

Balogh Balázs, Fülemile Ágnes: *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen*

Fejezetek egy emblemikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól

416

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának ünnepi összeállítása

Bicentennial Collection of the Linguistics and Literary Scholarship Section of the Hungarian Academy of Sciences

Vendégszerkesztő: Kecskeméti Gábor

Bevezető

Introduction

Kecskeméti Gábor

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc
kecskemeti.gabor@abtk.hu

A *Magyar Tudomány* folyóirat szerkesztőbizottsága úgy tiszteleg a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulója előtt, hogy 2025-ben minden hónapban egy-egy tudományos osztály számára biztosít bemutatkozási lehetőséget egy tematikus összeállításban.

A sort a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nyitja, amely nemcsak a mai akadémiai osztályszerkezetben az I. Osztály, hanem történetére nézve is a tudós testület legkorábbi szervezete. Az az alapítói szándék, amely az Akadémiát életre hívta, mindenekelőtt a magyar nyelv kiművelésének intézményét kívánta létrehozni. Széchenyi István 1825. november 3-i országgyűlési felszólalása a nemzeti nyelv gyarapítását jelölte meg a testület anyagi alapjait megteremtő felajánlásának céljaként. Az intézményt törvénybe iktató 1827. évi XI. törvénycikk is A hazai nyelv művelésére fölláttatandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról címet viseli, s rögzíti, hogy az alapítás „a hazai nyelvnek nemcsak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére is” irányul. A testület működésének első másfél évtizedére visszatekintő Széchenyi 1842-ben továbbra is olyan összefüggésbe állította a magyar reformkor szimbolikus kezdő dátumaként is értelmezhető, 1825-ös döntését és az intézmény küldetését, amely mindenekelőtt a magyar nemzeti szuverenitás, a minőségi kultúra és tudomány magas fokú képviselésével megvalósítható Kárpát-medencei magyar hegemonia megteremtésében és megszilárdításában nyeri el az értelmét. E célkitűzés kezdettől fogva összekapcsolódott a mind a nyelv

pallérozásában, mind a nemzeti kultúra képviseletében kitüntetett jelentőségű szépirodalom alkotó művelésével és a magyar irodalmi múlt történeti nyilvántartásával, rendszerezésével. Az Akadémia 1830-ban megválasztott első tagjai között ott találjuk – születésük évröndjében említve őket – Kazinczy Ferencet, Kis Jánost, Kisfaludy Sándort, Berzsenyi Dánielt, Pázmándi Horvát Endrét, Döbrentei Gábort, Kisfaludy Károlyt, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt, vagyis legalább két emberöltő magyar irodalmának meghatározó vagy jellegzetes művelőit, közöttük a magyarság kulturális identitására máig alakító hatással bíró nemzeti klasszikusokat. A megalapítását követő évtizedekben az Akadémia mindenekelőtt a magyar nyelvi mozgalmat, a szépirodalmat, a bölcsészeti tudományokat és a jogtudományt pártolta, mozdította elő, elsődlegesen a magyar nemzeti kultúra kiterjesztése, a nemzeti múlt feltárása, a nemzeti közpolitika jogi kereteinek megalkotása céljából. A természettudományoknak a nemzetközi tudományos élettel párbeszédet folytatni képes kiművelése, intézményes alapjaik megteremtése és megerősítése csak a 19. század utolsó évtizedeiben jelentkezett ezekkel egyenrangú célkitűzésként; a tudományok egyetemes művelésének ma oly természetes igénye egy következő korszak a testületet nem csekély mértékben újrorientáló törekvéseinek eredményeként jelent meg hangsúlyosabban. Innentől fogva vált kiegyensúlyozottabbá az a kettős küldetés, amelyet a ma is hatályos (1994. évi XL.) akadémiai törvény preambuluma nyitómondata ír le: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre.”

1949 óta az Akadémiának már nincsenek szépíró vagy valamely más művészeti ágban alkotó tagjai. (Az I. Osztály Széptudományi Alosztályáról akkor felállított akadémikusokon esett méltatlanságot és az így előállt egyensúlytalanságot 1992 óta a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, a Magyar Tudományos Akadémia önálló, társult intézménye igyekszik kompenzálni.) Az irodalom *tudománya* azonban természetesen a tudós testület működési területe maradt, hűen az alapítók ugyancsak 1830-ban kinyilvánított szándékához, amely a magyar költők, írók mellett a magyar irodalom történeti múltjának feltárását a kor tudományos eszközeivel a legmagasabb színvonalon beteljesítő tudóst (eredeti professziójára nézve egyébként orvosdoktort), Toldy Ferencet, a magyar irodalomtörténet-írás egyfajta alapító atyját is akadémikussá választotta.

Az Akadémia I. Osztályának mai tudományterületi illetékessége igen nagy kiterjedésű és erősen tagolt terepet mutat. Hat tudományos bizottságot működtet, ezek (betűrendben) az Irodalom- és Kultúratudományi, Klasszika-filológiai Tudományos Bizottság, Néprajztudományi Bizottság, Nyelvtudományi Bizottság, Orientalisztikai Tudományos Bizottság, Zenetudományi Bizottság. Van két, az osztály munkáját szervező állandó bizottsága (Színháztudományi Állandó Bizottság, Osztrák–Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Állandó Vegyesbizottság), és további négy, osztályközi állandó bizottság munkájában vesz részt (Akusztikai Osztályközi Állandó Bizottság, Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottság, Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság, Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottság). Nem kevesebb mint tizennégy munkabizottság és egy albizottság dolgozik a felsorolt tudományos és állandó bizottságoknak (a legtöbb egynek-egynek, némelyik kettőnek) alárendelve. De egyes tu-

dományterületek rendkívül kiterjedt és összetett portfólióját még e sokrétű bizottsági tagolódás is csak részlegesen mutatja meg. Ezt már csak egyetlen példával szemléltethetjük.

Az Irodalom- és Kultúratudományi Bizottság mindössze két formalizált munkabizottságot működtet (Textológiai Munkabizottság, Közép- és Neolatin Munkabizottság), utóbbit a Klasszika-filológiai Tudományos Bizottsággal együttműködve. Irodalomtudásaink feladatainak körébe tartozik viszont a magyar irodalomtörténet minden korszakának, irányzatának, műfajának, alkotójának tanulmányozása, a nemzeti kulturális örökség textuális hányadának, a nemzeti klasszikusok életművének rendezése, gondozása, tudományos kiadása, értelmezése. Nemcsak a magyar nyelvű, hanem a magyarországi latin nyelvű és a nemzetiségek nyelvén íródott alkotásokat is tanulmányozzák. Munkájuk kiterjed a szomszédos népek és a kultúra egyes területein mintaadó szereppel bíró nyugat-európai nemzetek irodalmaival való kapcsolatrendszer kutatására (genetikus-regionális és tipológiai komparatisztika), de más európai, sőt Európán kívüli nemzetek és nyelvek irodalmi önmagukban is vizsgálati tárgyak (nyelvenként-nyelvcsaládonként tagolt modern filológiák). Az irodalom története mellett az irodalmi gondolkodás, a kritikai elvek történetét is kutatják: az irodalomfogalom és -értelmezés koronkénti eltérései a grammatikai, a retorikai, a poétikai, az esztétikai, a nyelvfilozófiai keretek változásainak leírása által válnak megérthetővé, sor kerül az irodalmi képzés, az irodalmi intézményrendszer és az irodalmi gondolkodásnak teret adó ismeretelméleti, filozófiai, teológiai nézetek tanulmányozására is. Az irodalomelméleti kutatásnak mind a strukturalista, mind a posztstrukturalista irányzatai használatban vannak. Az irodalomtudomány mindezen szakmai tétjeinek és érdekeltiségi viszonyainak a megjelenítése egyetlen tudományos bizottságban ölt testet.

A kétszáz éves Magyar Tudományos Akadémián belül ezeket a kutatási területeket egyaránt művelték a mindenkori irodalomtudós akadémikusok, kiegészülve a későbbiekben az irodalomtudomány kandidátusaival és akadémiai doktoraival, még később mindazokkal az irodalomtudományban doktori fokozatot szerzett kollégákkal, akik közttestületi taggá váltak, 1956 és 2019 között pedig az Akadémia irányításával működő Irodalomtudományi Intézet kutatóinak munkásságával is. A többi tudományterületen is ehhez hasonló volt a helyzet.

Nyilvánvaló, hogy ennyiféle téma, megközelítési irány és módszertan érvényes tudomány- és intézménytörténete kötetnyi terjedelmet kívánna meg, vagy éppenséggel azt is meghaladná. Éppen így van ez a többi öt tudományos bizottság tartalmi összetettsége esetében is. Az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának szentelt folyóiratszámban csupán akkora terjedelem áll a rendelkezésünkre, hogy tudományos bizottságoként egyetlen esettanulmányban szemléltethessük jellegzetes működési módjuk egynemely sajátosságát.

Több tudományterület tematikus összeállításunkhoz felkért kutatói választották azt a megoldást, hogy egyetlen tudományos kérdés Akadémiánkhoz kötődő vizsgálatainak történetében mint cseppben mutassák meg a tengert, az adott tudományág művelésének néhány jellemző korszakát, jegyét, intézményes keretét, szemléleti formáját és célképzését.

Ennek során számos esetben meghatározóan fontos akadémiai testületek, intézmények kerülnek előtérbe. Az *irodalomtudományi* esettanulmány (Kecskeméti Gábor írása) a magyarországi irodalomtudomány elmúlt 150 évi szervezett, rendszeres művelésének lényegében minden akadémiai színterével: testületekkel, szakértői bizottságokkal, kutatóintézettel, könyvsorozatokkal ismerteti meg az olvasót. Hasonlóképpen jár el a *zenetudományból* ízelítőt adó tanulmány (Richter Pál munkája), elbeszélve a tudós akadémikusok, Bartók Béla és Kodály Zoltán magyar népzenei gyűjtéseinek megszervezésére és közreadására szánt mindenkori akadémiai intézményrendszer történetét. Mindkét történet utóbbi évtizedeinek intézményi keretétől az akkor – 2019-ig – az MTA kutatóhálózatában működő egy-egy kutatóintézet, az Irodalomtudományi, illetve a Zenetudományi Intézet szolgált. A *klasszika-filológiát*, s azon belül az újlatin filológiát képviselő tanulmány (Mayer Gyula írása) ugyancsak nem jöhetett volna létre akadémiai intézmények több évtizedes támogató háttéré nélkül: Janus Pannonius életművének kritikai kiadása előbb az Irodalomtudományi Intézetben készült, majd az MTA támogatott kutatócsoportjában folytatódott több cikluson át, utoljára 2017–2022 között, hogy az Akadémia kutatásfinanszírozói szerepét 2022-ben a tőle leválasztott, akkor épp Eötvös Loránd Kutatási Hálózat névre hallgató intézmény (2023-tól: HUN-REN) vegye át. A *nyelvtudományi* esettanulmány viszont (Tóth Valéria munkája) épp annak az új intézményes keretnek a nézőpontjából tekint vissza a magyar nyelvtörténeti kutatás 20. századi módszertanaira, amelylyel a kutatóhálózatától megfosztott Akadémia a legutóbbi időkben a nemzeti tárgyú kutatások újradinamizálására vállalkozott. Az Akadémia 2022-ben indult új nemzeti programjai a magyar társadalom, gazdaság és kultúra számára nemzetstratégiai jelentőségű tématerületeken működnek, s bár nem tudják pótolni egy közvetlenül akadémiai irányítással működő kutatóhálózat feladatvállalását, de részint szimbolikusan kifejezik az Akadémia elkötelezettségét kiemelt jelentőségű nemzeti kutatási irányok kialakítására és támogatására, részint a szimbolikusanál messze több és érdemibb munkát végeznek el a maguk tudományterületén. Közéjük tartozik a Magyar Nemzeti Helynévtár Program, a Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program négy alprogramjának egyike, s e programok intézményes gyakorlattá fordítják le az Akadémia 192. közgyűlésén (2019) megújított, a nemzet tudományos és kulturális örökségének ápolását célul kitűző küldetésnyilatkozatot. Az MTA által fenntartott, az onomasztikai (azon belül helynévtani) nemzeti kutatási programot koordináló kutatóhely a Debreceni Egyetem, ami azt is jól jelzi, hogy a felsőoktatásban kialakított – s 2022 óta az MTA Kiváló Kutatóhely címmel is elismert – kiválósági központok kitüntetett helyet kapnak abban az intézményes kapcsolatrendszerben, amelyen keresztül az Akadémia serkenteni törekszik a minőségi tudományművelés és tudományszervezés gyakorlatát. Hogy ez az intézményközi együttműködés az *orientalisztika* területén kezdettől fogva meghatározó volt, azt a turkológia hazai kutatás- és intézménytörténetéről írott összegzés mutatja be (Vásáry István műve). Noha a tudományterület forrásainak szempontjából meghatározó fontosságú az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteménye, s noha az Akadémia tagjai között kezdettől fogva kiváló turkológusok

kövezték egymást (köztük például az a Szilády Áron, aki az irodalomtudományi áttekintésben is fontos szerepet játszik), a turkológia hazai művelésének meghatározó intézményi háttérét mégis minden időben az egyetemek biztosították, s fontos lépés volt, amikor ilyen profilú műhelyt a budapesti után a szegedi egyetemen is sikerült kialakítani. A *néprajztudomány* köréből közölt tanulmány viszont nem fókuszál a tudomány szak sem akadémiai, sem egyetemi háttérére, hanem egy harmadik intézménytípus, egy közgyűjtemény történetét adja. A néprajz esetében ez a hagyományos gyűjteményi centrum a budapesti Néprajzi Múzeum, amelynek történetéről Kemecsi Lajos ír, csak érintve a történetnek azt a pontját, amikor 1967-ben Ortutay Gyula kezdeményezésére az Akadémia egy egyetemi műhelyből kifejlődött párhuzamos kutatóhelyet hozott létre, a Néprajzi Kutató Csoportot, az 1991-ben felállított Néprajzi Kutatóintézet elődjét.

Már a fentiekből is kitűnik: szó sincs arról, hogy az összeállítás esettanulmányainak tárgyául kiszemelt jelenségek esetlegesen volnának. De az sem áll, hogy az írások pusztán (öncélúan) a tudósok és a tudomány történetét, egyes tudományos testületek és intézmények működését szemléltetnék. Igyekeztünk arra is figyelni, hogy az Akadémiához változatos módokon kapcsolódó kutatómunka eminens nemzeti tétjeit világossá tegyük. Janus Pannonius vagy Balassi Bálint, a kora újkori magyar irodalmi kánon két vitathatatlan csúcsszereplője életművének gondozásában, kritikai szövegkiadásában ez éppoly nyilvánvaló, mint Bartók és Kodály népzene-tudományi munkássága esetén. (A Bartók kritikai életműkiadás sorozatának megindítását egyébként számos egyeztetés előzte meg a nemzeti klasszikusok kritikai kiadásainak elkészítésében addigra már meglehetősen gyakorlatot szerzett irodalomtudósokkal, filológusokkal.) A legmarkánsabb példát talán mégis az összeállítás nyelvtudományhoz kapcsolódó tanulmánya adja, amely a nyelvtörténet névtudományi területének fejlődését az Anonymus gesztájának tanulmányozását célzó kutatások tudománytörténetével szemlélteti. Ha Anonymus szövege nem kerül elő az ismeretlenségből 1744-ben (hasonlóan ahhoz, ahogyan Balassi versei százharminc évvel később, egyébként annak a Radvánszkyknak a dedunokájától, akinek Bél Mátyás először beszámolt Anonymus kéziratának bécsi felfedezéséről), akkor a magyar nemzeti tudatnak az őstörténetet illető identitáselemei ma egészen eltérő összetételűek volnának, Vörösmarty és kortársai nem írtak volna az államalapítást megelőző ősidők világát felidéző hőskölte-ményeket, Arany János, az Akadémia titoknokja sem érzett volna készletetést, hogy az előidők eposzi feldolgozásával kísérletezzék. Hogy a névtelen középkori historiográfus kódexlapjain nyüzsgő, Álmos- és Árpád-kori magyar vezérek nevének és alakjának hitelességét illetően hogyan foglal ma állást a nyelvtörténeti kutatás, az aligha nyelvtudományi szakprobléma csupán. Sokkal inkább annak a példája – a többi tanulmánnyal együtt –, hogy az Akadémia I. Osztálya által megtestesített tudományterületek milyen alapvető konstituáló szerepben vannak mind nemzeti múltszemléletünk tudományos alapjainak megteremtésében, mind közösségi identitásunk meg- és továbbformálásában.

Anonymus *Gesta Hungarorum* mint a (nyelv)történeti kutatások elapadhatatlan forrása¹

Anonymus' *Gesta Hungarorum*: An Inexhaustible Source for Research in Historical Linguistics

Tóth Valéria

az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen
toth.valeria@arts.unideb.hu

Összefoglalás

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája a magyar nyelvtörténet korai forrásai közé tartozik. Latin nyelvű szövegében nagy számban fordulnak elő magyar nyelvű tulajdonnevek, amelyek a magyar nyelvtörténet és névtörténet számára nélkülözhetetlen forrásanyagot jelentenek. A geszta magyar nyelvi anyagát (ezek főként tulajdonnevek) az elmúlt bő évszázadban sokan vizsgálták, és közöttük kétféle kutatói szemléletet figyelhetünk meg. Voltak, akik Anonymus elbeszélését és a benne említett helyneveket, személyneveket történetileg hitelesnek, ráadásul kronológiailag a honfoglalás korára vonatkoztathatónak fogadták el; mások arra mutattak rá, hogy a helynevek Anonymus saját korára (a 13. század első évtizedeire) hitelesek, a személyeket és neveiket azonban jórészt helynevek alapján alkotta meg P magister, és az eseményleírásai is jobbára a saját fantáziájának termékei. A tanulmányban tudománytörténeti megközelítést alkalmazva azt mutatom be, hogy a *Gesta Hungarorum* nyelvtörténeti forrásértékének megítélése miként változott az elmúlt bő évszázadban. Ennek során a magyar nyelvtörténet kiváló tudósainak munkásságára támaszkodom, és a tudományos kutatások módszerbeli-szemléleti átalakulását helyezem a középpontba. Írásom végén arra is kitérek, hogy mik azok a közelítésmódok, amelyekkel a geszta nyelvtörténeti értékelése megnyugtatóan elvégezhető.

Abstract

Anonymus's *Gesta Hungarorum* is one of the earliest sources on the history of the Hungarian language. Its Latin text contains a large number of Hungarian proper names, which constitute an indispensable source material for Hungarian historical linguistics and onomastics. The Hungarian language material of the *Gesta* (mainly proper names) has been extensively studied by scholars over the past century or so, and two different approaches to its interpretation have emerged. Some scholars have accepted Anonymus's narrative, together with the toponyms and anthroponyms mentioned in it as historically authentic and chronologically linked to the period of the Conquest. Others have argued that the place names may be regarded as authentic for Anonymus's own time (the early decades of the thirteenth century), however, Magister P. created the characters and their names largely on the basis of place names, and that his descriptions of events are also largely the product of his own imagination. In this paper, I take a history of science approach to show how the value of the *Gesta Hungarorum* as a source of linguistic history has evolved over the past century. In doing so, I draw on the work of prominent scholars of Hungarian historical linguistics and focus on the methodological and conceptual transformation of scholarly research. Finally, I will also discuss the approaches that can be used to provide a reliable historical linguistic assessment of the *Gesta*.

¹ A tanulmány az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, valamint a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

Kulcsszavak: nyelvtörténet, névtan, geszták, Anonymus, tudománytörténeti megközelítés

Keywords: historical linguistics, onomastics, gestas, Anonymus, a history of science approach

Anonymus *Gesta Hungarorum* című, a magyar honfoglalás történetét elbeszélő, nagy valószínűséggel a 13. század első évtizedeiben keletkezett gesztája a magyarországi korai források között „valóságos unikum”, amelynek – a körülötte lévő rejtélyek, homályok sokasága ellenére – széles körű nyelvészeti problematikája, rendkívül gazdag információtartalma és tudásanyaga révén kulcsszerepe van az Árpád-kor megismerésében. És nemcsak azért, mert „P. magiszter saját korára vonatkozóan a geszta mint forrásanyag egyszerűen nem nélkülözhető, hanem azért is, mert a névanyagához fűződő kutatások szemlélete, módszere és eredményei egész történeti névtudományunk alakulását nagyban befolyásolták, a történeti nyelvtudomány egésze, valamint a történettudomány felé kisugárzásaik pedig, akár pozitív, akár negatív irányokban, de hosszú időn át máig kihatóan számos fontos részkerdésben véleményformáló tényezők voltak” (Benkő 2003a, 8).

A *Gesta Hungarorum*mal az elmúlt évszázadok során sokan, sokféle közelítésmóddal foglalkoztak: történészek, nyelvészek, filológusok egész sora faggatta az Árpád-kornak ezt a kulcsfontosságú emlékét, élénk tanúbizonyságát adva annak, hogy Anonymus magyar honfoglalás-történetében milyen hatalmas mennyiségű és milyen szerteágazó történeti, filológiai, nyelvészeti és névtani problematika rejtőzik (vö. Benkő 1998a, 102; Pais 1926, 5).

A következőkben azt mutatom be többféle aspektust kiemelve, hogy miként alakult az Anonymus-gesztá megítélése a magyar nyelv- és névtörténeti kutatásokban, ebben idővel milyen szemléletbeli és módszertani módosulások történtek, és mik lehetnek azok a közelítésmódok, amelyekkel a geszta nyelvtörténeti értékelése megnyugtatóan elvégezhető.

A *Gesta Hungarorum* történeti és nyelvtörténeti hitelességének megítéléséhez két kérdést előzetesen érintenünk kell: egyrészt a geszták és krónikák forrásértékének ügyét; másrészt a tulajdonnevek (nyelv)történeti forrásértékének témakörét. E két tényező szervesen összefüggő problematikáját (a geszta tudományos forrásértékét) tárgyalom aztán részleteiben a „hosszú” 20. század nyelvtudomány-történetének kontextusában.

A geszta- és krónikairodalom, kiváltképpen pedig Anonymus elbeszélése különösen nagy hatást gyakorolt a 20. század elejének nyelvtudományi felfogására. Benkő Loránd több munkájában is visszatérően figyelmeztetett arra, hogy a geszták és a krónikák mint a korabeli irodalmiság emlékei egészen más forrásértékkel bírnak, mint az elvileg a történeti valóságot tükröztetni hivatott okleveles anyag. Adódik ez abból, hogy a bennük megjelenő magyar nyelvi vagy legalábbis magyar vonatkozású tulajdonnevek – főképpen ezeknek az emlékeknek a műfaji sajátosságai: különböző

céljai, megírásuk körülményei, tartalmi és kronológiai hitelességük vagy éppen hiteltelenségük, gyakori értelmi homályosságaik, íróik egymástól vett adatainak összekeverése, tartalmi és olvasati bizonytalanságaik stb. következtében – szerfölött kényes problematikájúak (Benkő 2002, 13; lásd még Benkő 2009, 67 is). Ez a komplex helyzet magyarázza a modern filológiának a témával kapcsolatos nehéz küzdelmét; kiváltja az interpretációk többrendbeliségét, ellentéteit: a kevés anyagból kombinálásnak, a fantázia működtetésének a kényszerét éppúgy, mint a szigorúbb kritikai nézőpontnak, filológiai alapállásnak a szükségességét (Benkő 2003b, 393). Az nem kétséges, hogy korai gesztáink és krónikáink „Árpád-kori szellemi műveltségünk legbecesebb emlékei közé tartoznak” (Benkő 2009, 44), de az elmondottakból az a következtetés is adódik, hogy e történeti munkák névadatainak hitelességét, valósághátterét nagyon gondosan felül kell vizsgálni: mind az egyes emlékek belső viszonyrendszerében, mind pedig a más forrástípusok adataival való összevetésben.

Régóta tudott dolog, hogy a magyarságra vonatkozó legkorábbi tulajdonnévanyagból mennyi fontos ismeret vonható le népünk és nyelvünk korai történetére. A nyelvemlékekben fennmaradt, filológiailag konkrétan megfogható és nem csupán kikövetkeztethető személy- és helynevek más forrásanyaggal legtöbbször nem helyettesíthető, rendkívül becses irányjelzőként szolgálhatnak a magyarság korai történetének sokrendbeli homályában, melyet nemcsak nagy fokú adathiány, hanem ennek látszategyensúlyát célzó megannyi hiteltelen találgatás is fokoz – nemegyszer jó öreg Anonymusunkat is felülmúló fantáziát, dús képzeletet működtetve.

A rendelkezésre álló korai magyar tulajdonnévanyag ezért nyilvánvalóan csak azzal a feltétellel lehet megnyugtatóan hasznosítható, valóban hiteles vallomással bíró történeti forrás, ha nyelvészeti és azon belül névtanilag kifogástalanul rendbe van téve. Ha nem odavetett ötletekre, dogmaként továbbhurcolt, kritikailag lényegében sohasem revideált, elavult nézetekre alapul, hanem a történeti nyelvtudomány és benne a történeti névtudomány mai szintjének filológiailag, módszerbelileg, szemléletileg megfelelő elemzés, tüzetes szövegvizsgálat szűrőjén megy át. A korai magyar névanyag csak ilyen, a mikrofilológiai vizsgálatig lemenő, tüzetes kritikai értékeléssel lehet alkalmas akár nyelvészeti-névtani, akár ezeken alapuló történeti következtetések levonására, s csak így nem vezetnek a rá épülő eredmények újabb és újabb tévutakra (Benkő 1995, 402; Benkő 1998a, 157).

Ezen előzetes gondolatok után a következőkben azt a tudománytörténeti fejlődési ívet mutatom be, amely Anonymus gesztájának hitelessége, forrásértéke kapcsán a magyar nyelvtörténet kiváló tudósainak munkásságából megrajzolható. Ehhez a geszta egy konkrét szöveghelyéből indulok ki.

Anonymus a honfoglaló magyarság bejövételének útját a következőképpen írta le. Itt nem pontos szöveghelyet adok, hanem egy összefoglaló leírást, elsősorban a történet útvonalát, az annak kapcsán rögzített helyneveket kiemelve.

Álmos vezér és serege Kijev felől (*de kyeu*) jöve Ladomérba (*ad ciuitatem lodomer*) érkezett, majd innen három hét múlva Halicsba (*in galiciam*) távozott (11. cap.). Egy hónapi pihenő után a sereg továbbindult Halicsból, és az ott melléje adott kétezer

nyilas és háromezer paraszt útkészítő segítségével a Havas-erdőn (*per siluam houos*) az ungi részekre (*ad partes hung*) ért. Azt a helyet, melyet itt először foglaltak el, Munkácsnak (*Muncas*) nevezték el, mivel nagy fáradtsággal (*cum maximo labore*) jutottak ideig (12. cap.). Onnan Ung várához (*ad castrum hung*) lovagoltak, bevonulva a várba; erről a helyről nevezték el őket hungvárusoknak (*hunguari*) (13. cap.). Innen Ung várának „duca”-ját, Laborcot (*loborcy*) üldözőbe vették, és egy folyó mellett elfogva felakasztották. Attól a naptól kezdve a folyót róla Laborcnak (*loborcy*) hívták. Majd továbblovagoltak, és a Bodrog folyón (*fluuium budrug*) átkelve Zemplén várához (*ad castrum zemlin*) mentek (13–14. cap.). (Az útvonal leírása aztán tovább folytatódik az ország belseje felé, a helynevek alakjának, sorrendjének nagyon tüzetes, pontos megjelölésével; vö. Benkő 1998a, 102–103.)

A geszta forrásértékét, történeti hitelességét illetően e szövegrészt olvasva több kérdés is felvetődik, s ezek egy része a mű mondanivalóját érinti, mások a kronológia témakörébe vágnak.

Mennyire pontosak Anonymus eseményleírásai, az ennek kapcsán felsejlő földrajzi ismeretei s az a helynévanyag, amellyel ezeket az ismereteket konkretizálta? Hitelesek-e az ezekhez kapcsolt személyek és neveik? Leírásai mennyire vonatkoztathatók a magyar honfoglalás korára, vagy mennyiben tükrözik a saját korának viszonyait? A válaszokat ezekre a kérdésekre az alábbiakban tudománytörténeti összefüggésekbe helyezve igyekszem megadni.

Az Anonymus-geszta nyelvtörténeti forrásértékének tudománytörténeti nézőpontú bemutatását Melich János véleményének ismertetésével tartom célszerűnek kezdeni, annál is inkább, mivel Melich a 20. század első felének meghatározó, véleményformáló kutatója volt, aki nyelvészek nemzedékei számára jelentett vonatkozási pontot.

Melich János egész tudományos munkásságát mélyen áthatotta az Anonymus gesztájába vetett feltétlen hit. Korán szembesült ugyan azzal, hogy álláspontja a *Gesta Hungarorum* történettudományi megítélésével (lásd pl. Karácsonyi János véleményét, aki szerint az egész Anonymus-történet nem más, mint „rémséges mese”: Karácsonyi 1925, 216–217) a legkevésbé sincs összhangban („Anonymust történetíróink egy része »költőnek, meseírónak« mondja, művét pedig »hőskölteménynek« [...], melynek éppen ezért történeti értéke teljességgel nincs”), de ez inkább csak arra ösztönözte, hogy újabb és újabb érveket sorakoztasson fel kedves szerzőjének történeti hitele mellett. Írásaiban itt-ott felbukkan arra való halvány utalás, hogy elfogadta a történészi értékelést (bár inkább talán csak belenyugodott abba), még ha az fájdalmasan is érintette. „Fájdalmasan nemcsak azért, mert Anonymus művét mint irodalmi alkotást korának legjobb e nemű alkotásai közé sorolom, hanem azért is, mert e mű a magyar nyelvtörténet egyik elsőrangú, hogy ne mondjam, a korbeli legbecesebb emléke. De hát ha legjelesebb történetíróink mondják, nekem, nyelvésznek bele kellett törődnöm a lesújtó ítéletbe” (Melich 1921, 77). Írásának következő gondolatában azonban már hiperkritikusnak minősíti ezt a történészi szemléletet, ami pontosan jelzi, hogy szomorú beletörődése cseppet sem volt őszinte:

„az Anonymusról való jelenlegi felfogásunk hyperkritikus, a mely abban a korban, a XIX. század második felében keletkezett, a melyben ugyanilyen túlzott kritikai szellemmel vizsgálták a hun–magyar rokonság kérdését, vizsgálták mondainkat s a nyelvünkre történt idegen nyelvi hatásokat. Ma a tudományos felfogás a hyperkriticizmus túlzásaitól kezd visszatérni a helyesebb értékeléshez. [...] Meg vagyok győződve, hogy a nyelvtudomány segítségével Anonymus több más vitás értesítéséről is kimutatható lesz a hiteles történeti mag. Hiszen Anonymus korának tudományos módszereivel nemzete oknyomozó történetét óhajtotta megírni [...]. S ha így Anonymusban megszorodnak a hiteles történeti magot rejtő részek, akkor a »meseköltő« Anonymust kénytelen lesz minden tudós oda sorolni, a hova őt korabeli nagy műveltsége és nagy tudása miatt már rég sorolni kellett volna, t. i. a legjelesebb magyar történetíróink közé” (Melich 1921, 77–78).

Ilyen „történeti magot” aztán Melich János a geszta számos helye kapcsán igazolni vélt. Közülük itt most csak egyet említek meg. A „történetírók által kevésre becsült Anonymus”-nak *Laborc* ungi várkapitányról szóló (az előzőekben is felidézett) tudósítását, hogy tudniillik a honfoglaló magyarok *Laborcot*, aki Salán bolgár fejedelm híve volt, egy folyó mellett elfogták, s azon a helyen föl is akasztották, a folyót pedig aznapról a kapitány nevére *Laborc*nak nevezték, hitelesnek fogadja el, és egyrészt analógiákkal igazolja azt, hogy vannak személynévből lett folyóneveink, másrészt a *Laborc* személynévnek meg is fejté – bolgár–török nyelvi alapon magyarázva – az etimológiáját (Melich 1923, 69–70). Melich János fő művét, *A honfoglaláskori Magyarországot* (Melich 1925–1929) olvasva nemegyszer támadhat az a benyomásunk, hogy szerzője tollát Anonymus személy- és helyneveinek nyelvtudományi vizsgálatakor nem csekély mértékben az a szándék vezeti, hogy bizonyítsa az igazát, miszerint „Anonymus nem lehet meseköltő, nem lehet – csaló” (Melich 1929, 244).

A „pozitivistá történettudomány” ellenében – amely Anonymus művét történeti szempontból értéktelennek, megbízhatatlannak minősítette, s a geszta szerzőjére rásütötte a csaló címet, aki tudálékosan kombinál, sőt tudatosan ferdít – Melich János előbb higgadt érveléssel lépett fel, azzal a nem is titkolt szándékkal, hogy példát mutasson arra, miként koholt ez a tudomány azzal a módszerrel, amit Anonymusnak tulajdonít, ő maga történetet (például *Szolnok* esetében; vö. Melich 1926). Utóbb azonban a higgadtságnak már nyomát sem látjuk, amikor az Anonymus elbeszélésének hitelében kételkedőkkel szembeszáll. Súlyos, személyeskedő vita látott napvilágot a *Magyar Nyelv* hasábjain például Melich és Moór Elemér között, s a vita hevében Melich egyenesen magyarellenesnek és tudománytalannak nevezte Moórnak a magyar víznevekről az *Ungarische Jahrbücher* folyóiratban német nyelven közzétett írását; ez ugyanis Melich véleménye szerint szerzője akaratán kívül is sokat ártott nemzetének azzal, hogy az általa hangoztatott véleményre mások (pl. román tudósok) saját teóriát építettek (Melich 1929, 245). Ebben a vitában nem is a konkrét névmagyarázat (*Zobor* ügye) állt a középpontban, hanem azok a nézőpontbeli ellentétek, amelyek Anonymus eltérő értékeléséből fakadtak.

Pais Dezső a magyarság egykori történetére vonatkozó tudásunk fő sarokpontjának tartja azt, hogy milyen ítéletet hoz a tudományos kutatás Anonymus hitelességét illetően. Az ítélet függvényében szerinte ugyanis az forog kockán, hogy mennyire van esélyünk a honfoglalást, „a magyarság eme talán mindörökre legéletbevágóbb sorsfordulatát” feltárni. „Nem csoda tehát, hogy a tudományos pozitívizmussal együttjáró kételkedő szenvedély megkritikai túlzás legfőképpen a honfoglalási *gestán* tombolta ki magát. [...] Ennek a gondolkodásmódnak és érzelmi irányzatnak hódolva történettudományunk legelsőrendű kötelességének ismerte, hogy kíméletlenül leszámoljon honfoglalásunk ősi történetének a hitelével. Bizonyították, hogy a kép, amelyet ez az elbeszélés a honfoglalásról ad, minden ízében csalóka délibáb; kinyilatkoztatták, hogy egy tudatlan ember naiv meséje, értéktelen fércmunkája az egész [...]. De ahogy a magyar tudomány újabban kezd felszabadulni a pozitívista-hiperkritikus szellem varázslata alól, abban a mértékben látja más szemmel a honfoglalási *gesta* értékét is” (Pais 1926, 12). E téren pedig Melich Jánost tekinti úttörőnek.

Írásaiban Pais Dezső is keresi azokat a motívumokat, amelyek a *geszta* szerzőjének igazolást nyújthatnak. Ehhez genealógiai, birtok- és településtörténeti adatok tanúsága mellett a tulajdonnevek vallomását is felhasználja. Olyan „szerves tulajdonnévcsofok” előfordulásaira (és akár többszörös ismétlődéseire) mutat rá a *geszta* történeti szálaít boncolgatva, amelyek egybevágnak Anonymus közléseivel. Ős- és *Velek*-féle helynevek például így, együtt jelentkeznek egyrészt a Veszprém és Fejér megyei, másrészt a zarándi-bihari területeken, ott, ahol Anonymus Ősbőt és Veleket a honfoglalás eseményeiben együtt szerepelteti. Ezek a tulajdonnévcsofok Pais felfogásában egyrészt igazolják Anonymust, amikor kapcsolatot jelez Ősbő és Velek között; s egyúttal megerősítik azon tudósításának a hitelét is, hogy Ősbő és Velek szerepet játszottak a bihari részek meghódításában (Pais 1928, 95). (A helynevek és a személynevek viszonyának fordított relációja, az tudniillik, hogy a személyeket az említett helynevek alapján maga Anonymus keltette életre, láthatóan föl sem merül Pais Dezsőben.) „Természetesen nem azt akarom ezzel mondani, hogy amit ő Ősbőről meg a vele kapcsolatos személyekről mond, vagy általában, amit ő honfoglalás címén elbeszél, az mind megtörtént, még pedig épen a 896-tól 907-ig terjedő időben. De azt vallom, hogy Anonymus közleményei jelentékeny részben az ő korához képest távoli multnak, még a Szent István előtti évtizedeknek az emlékei” (Pais 1928, 175).

A *Gesta Hungarorum* (és ezen túl a krónikák) szövegét a későbbi munkáiban sem tekinti egy-egy kérdés kapcsán hitel nélkül valónak, hanem igyekszik azokat a kétségtelen hitelű források adataival, illetve a saját nyelvészeti magyarázataival, névföldrajzi vizsgálataival összeegyeztetni. Az a módszertani újítása, hogy a *gesztában* leírt események helyszínén az ott szereplő személyek nevével megegyező helyneveket keresen, a további kutatásokban nagyon előremutató eljárássá vált, persze nem a *geszta* történeti hitelének, hanem ellenkezőleg, éppen annak igazolására, hogy miképpen alkotta meg P mester a honfoglalás jó néhány szereplőjének a személyét és nevét saját kora létező helyneveinek felhasználásával. Ezt a módszert alkalmazta munkáiban immáron szisztematikusan és rendkívül meggyőzően az a Benkő Loránd, akit mel-

tán tekintünk a Melichet és Paisot követő tudósnemzedék legjelentősebb Anonymus-kutatójának.

Benkő Lorándnak van ugyan néhány korai Anonymus-tanulmánya, de a geszta nyelvészeti vizsgálata pályája utolsó néhány évtizedében lett meghatározó témakörre tudományos munkásságában.

Mint az előzőekben láthattuk, olyan neves nyelvészek is, mint Melich János és Pais Dezső, szinte vakon hittek a P mester históriájában előadottakban, személyeinek és azok neveinek történeti és névtani valóságtartalmában, s ezt etimológiai magyarázatokkal is próbálták alátámasztani, amelyek reminiscenciái nemegyszer napjainkig visszaköszönnek. Benkő Loránd törekvése az volt, hogy a geszta vonatkozásában helyére tegye a történeti és névtani hitelesség ügyét: „a képzelet – a mondai és írói képzelet – terére vinni mindazt, ami oda tartozik” (Benkő 1997, 154). Anonymust főleg a nevekkel való mesterkedései révén igyekszik tetten érni, hogy ily módon kiiktathassa a gesztában ábrázolt történeti korszak ismeretéből a valóságban oda nem tartozó elemeket. A nevek hitelességének vagy éppen kreált voltának a boncolgatásában elért eredményei és az ezen a téren kialakított módszerei alapján joggal mondhatjuk, hogy Benkő Loránd a történeti névszociológia terén olyan új távlatokat nyitott, amelyek megmutatják, hogy az effajta közelítésmód nem hagyható figyelmen kívül a magyar nyelv legkorábbi forrásanyagának (elbeszélő történeti forrásoknak és okleveleknek) a vizsgálatában (vö. Hoffmann 2012, 140).

A történeti, névtani, kronológiai hitelesség kérdése azonban nem tévesztendő össze a nyelvi-névadásbeli értékek ügyével, ez utóbbi terén nyújtott hozadéka pedig Anonymus gesztáját a magyar nyelvtörténet egyik legfontosabb forrásává emelik. Egy helyen ezt a kettős megközelítést Benkő a következőképpen fogalmazza meg:

„Ha a korai magyar történetet érintő források szerzőinek naiv megjegyzéseire, magyarázataira nézve a legnagyobb óvatosságnak, kritikának vagyok is a híve, különösen az egykorú szerzőknek konkrét megnevezésekre utaló, nyelvi megformáltságú, leírt adatait szükségesnek tartom mindaddig teljes értékűnek, nyelvileg is hitelesnek tekinteni, amíg abszolút filológiai bizonyosságú kritériumok alapján hibás, javítandó voltuk be nem bizonyosodik” (Benkő 2003a, 10).

Írásaiban Benkő Loránd a geszta helynévi és személynévi szórványainak eltérő forrásértékére több ízben is rávilágít. E tekintetben a képlet eléggé világos és egyirányú: a gesztában felhasznált, Anonymus saját korában is élő, valóságos helynévanyagnak túlnyomórészt abszolút nyelvi és földrajzi hitelességével a kapcsolt körülményeknek, leírt eseményeknek és az azokban aktívan közreműködő személyeknek általában kitalált volta, történeti hiteltelensége áll szemben (vö. például Benkő 1997, 144–145).

A helyneveket illetően P mester tehát nagy pontossággal és – e névanyag állandóbb jellege folytán – akár időben visszamenőleg is helytállóan támaszkodik saját korának létező elnevezéseire. A tőle használt helyneveknek még azt a csoportját is, amely az idők folyamán elpusztult, jórészt középkori adatolással, azaz filológiailag pontosan

megalapozottan ki tudjuk mutatni (pl. siluam *tursoc*: 35. cap., iuxta fluuium *iouzas*: 51. cap.). Nagyszámú helynévanyagában alig néhány olyan név akad, amelyet nem tudunk azonosítani, még ha esetleg lokalizálni lehet is némelyiküket (*hymusuduor*, *gemelsen* stb.), de névtani hitelességüket ezért még nincs semmi okunk kétségbe vonni (Benkő 1998a, 90).

A gesztában szereplő személyeknek és neveiknek a problematikája ennél jóval összetettebb. Nagy mennyiségű névszükségletének kielégítésére, személynevei hitelességének alátámasztására Anonymus személynévalkotási gyakorlatának az volt az alapelve, hogy honfoglalás kori személyeket kreált saját korának helynevei alapján, és aztán a személyeket éppen arra a helyre vitte el a történetmesélés során, ahol a nevével azonos nevű település található, s ott az illetővel valami fontos esemény történik (várat épít, várat elfoglal stb.) (Benkő 1998a, 25).

A geszta személyneveit és azok történeti forrásértékét Benkő Loránd differenciáltan szemléli. Az Anonymusnál szereplő személynevek egyik típusát a hiteles, történeti figurák alkotják, akik létéről más források alapján is tudunk, és amelyek bizonyára az ő korában is élő hagyomány ismert elemei lehettek: *Árpád*, *Szolta*, *Bulcsú*, *Tas*, *Lél*. Ez persze nem jelenti azt, hogy konkrétabb tudomása lett volna róluk: ezt jelzik szerepbe állításuknak kronológiai zavarai, és történelmi cselekményeik egy részének (vagy egészének) nyilvánvalóan kitalált volta. Az anonymusi személyek másik típusába a mondai személyek tartoznak (ezek sem a Mester találmányai tehát), mint amilyen például *Botond*, ahol Anonymus szerepe csak az „orális, esetleg írásos hagyomány tőle való és neki is kapóra jött felhasználása”. A harmadik csoportba tartozó személyek esetében ugyanakkor azok történeti valóságtartalmára vagy legalább mondai előzményeire semmilyen kritérium nem mutat (például ilyen *Kölpény*), „a személy és hozzá kapcsolt neve nagyon egyértelműen Anonymus szokványos személy- és névalkotásának gyümölcse” (Benkő 2003a, 32). Ezekben az esetekben ezért a helynévi alapozásnak koncepcionális, meghatározott funkciója volt. A helynév–személynév–esemény hármas korrelációba hozott személyneveinek nagyobb hányada vagy teljesen bizonyosan, vagy nagy valószínűséggel helynévi kiindulással született meg. Benkő Loránd kutatásai szerint Anonymus mintegy 50 személy nevét alkotta meg ilyen módon: a honfoglaló vezérek nevein kívül például *Szabolcsét*, *Tordáét*, *Kölpényét*, egy *Csepel* nevű lovászt stb., úgy állítva be ezt a történetben, mintha a névadás éppen fordítva: a személyről a helyre irányulóan történt volna. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy „a mester gesztája jelentékeny súllyal az ómagyar nemzetségekről szól” (Benkő 2009, 18), így pedig egyes személynevek gesztába illesztésekor nyilvánvalóan figyelembe vett az ő korából is ismert személyneveket, némelyeket talán még a honfoglalás kori ősökre utaló érdekbeli, birtokigazoló célokból is (pl. *Bors*, *Szemere* stb.).

Benkő Loránd forráskritikai módszerét és történeti szemléletét nem fogadta osztatlan siker. Ennek két mozzanatát idézem fel e helyütt: az egyik a fiatal, a másik a jóval tapasztaltabb kutatót „dorgálja meg”. Benkő 1966-ban a *Csepel* névről írott dolgozatában gazdag adatolással bizonyította, hogy a történet szerint a szigetnek nevet adó gesztabeli lovász – Anonymus leírásával ellentétben – egy ottani településről kapta

a nevét: valójában éppen Anonymusnak köszönhetően. A nyelvtörténeti gondolkodás efféle újszerűsége alaposan meglephette a tanulmányt a *Magyar Nyelv* szerkesztőjeként gondozó, Benkővel egyébként atyai barátságban lévő Pais Dezsőt is, aki kissé dohogva így intette a szerzőt: „Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia: nézze, Anonymusról van szó” (Benkő 1994, 135)!

Amikor pedig 2002-ben az ómagyar nyelv tanúságtétele révén „perújítást” hajtott végre Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről, s Anonymus e térséget érintő személyei közül csak Gyulának, Saroltnak és Karoldnak „kegyelmezett meg”, miközben vitatta Doboka, Keán, Belyed, Kulán, Szoltán történeti hitelét, illetve a Prokuj, Beleknegini, Vajk nevek élő voltát, Kristó Gyula a történettudomány képviselőjében emelt szót ezen eljárás ellen, és kifogásolta mintegy féltucatnyi történeti szereplő kiiktatását a korai magyar történelemből (Kristó 2003, 55). Maga Benkő a munkáját záró megjegyzésekben így írt erről: „Hogy ezeknek a kritikus, illetőleg kritikai hozzáállást fokozottabban igénylő személyeknek megszorodása ebben az írásban aligha véletlen, annak okai – merem remélni – nem az én szigorodó véleményemben rejlenek, hanem abban a problematikában, amely körülöttük feltárul” (Benkő 2002, 105). E probléma bonyolult és komplex voltát Kristó sem vitatta, mégis úgy vélte, hogy Benkő „hiperkritikus álláspontra helyezkedett”. Kristó egy mértékletes középútat (aurea mediocritas) javasol a túlzott kritika és a túlzott kritikátlanság között: e szövegek olyan jellegű magyarázatát kell véleménye szerint megkísérelnünk, amely „nem az eleve elutasítás (hiperkritika) és nem is a mindenáron való igazolás (kritikátlanság) igényével közelít a forráshoz” (Kristó 1980, 28).

És ha már kiinduló szövegrészletnek a Felső-Tisza vidékének megszállását választottuk a honfoglalás-történetben, ennek tanulságaira is érdemes visszatérnünk. A történeti és névtani hitelesség ebben a részben is világosan elkülönül egymástól: „a történeti problematikát illetően a Mesternek nagyon kevés tudomása, igen hézagos forrásai lehettek a magyar honfoglalásról és annak kezdő szakaszáról is. Az általa leírt útvonalat azonban kiválóan ismerte” (Benkő 1998a, 103). Mi igazolja mindezt? Az egyes helyeken tartózkodás idejét P mester rendszerint megemlíti, nem szól ugyanakkor magának a honfoglalásnak az idejéről. A honfoglalás korában Ladomér és Halics még nem voltak szervezett fejedelemségek. Az egész történetben Álmos szerepét hangsúlyozza, a többi forrás (pl. Kézai Simon *Gesta Hungarorum* című krónikája) Árpádjával szemben. Munkács és Ungvár nevéhez népetimológias magyarázatot fűz, Laborcot pedig történeti személynek állítja be, és nevét a folyóról költve a Laborc folyó nevét szintén népetimológiásan magyarázza. Mindezekről gyökeresen eltérően viszont útvonalleírásának földrajzi rendje a helynevek pontossága, a földrajzi elhelyezkedés, az egykori útviszonyok tekintetében tökéletesnek mondható. Míg tehát az előbbi, a történeti hitelesség kérdése kapcsán a hiányok, tévedések, anakronizmusok a jellemzők; az utóbbi kapcsán, az útvonalrajz és a helynévtani hitelesség terén a feltétlen megbízhatóság (Benkő 1998a, 103).

Végezetül: milyen válaszokat ad ma a nyelvtörténeti kutatás a geszta forrásértékét illetően azokra a kérdésekre, amelyeket írásunk elején feltettünk? A mű mondaniva-

lójával kapcsolatban a szakirodalomban két általánosabb megállapítás kristályosodott ki. Egyrészt: Anonymus földrajzi ismeretei bámulatosan széles körűek és pontosak voltak, s az a helynévanyag, amellyel ezeket az ismereteket konkretizálta, abszolút hitelességüknek bizonyult. Másrészt: eseményleírásainak és az ezekhez kapcsolt személyeknek és neveiknek a valóságtartalma erősen kétséges, ezért alapos filológiai utánajárást és szigorú kritikai hozzáállást igényel az, hogy felfejtsük, a Mester mikor építi mondanivalóját többé-kevésbé hiteles írott vagy szóbeli forrásokra, s mikor költi, kreálja azt saját maga, személy-, esemény- és névanyaghiánya okozta szükségszerűségből. A kronológia kérdése ugyancsak élesen vetődik fel a geszta eseményrajzával összefüggésben: leírásai aligha vonatkoztathatók a magyar honfoglalás időszakára, ehelyett inkább arról van szó, hogy Anonymus saját korának, a 13. század elejének viszonyait vetíti vissza jó három évszázaddal korábbra (vö. pl. Benkő 1998a, 102).

Irodalomjegyzék

- Benkő Loránd (1966). „Az anonymusi hagyomány – és a Csepel név eredete”. *Magyar Nyelv*, 62, 134–146.
- Benkő Loránd (1994). „Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről”. *Magyar Nyelv*, 90, 131–137.
- Benkő Loránd (1995). „Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül”. *Magyar Nyelv*, 91, 402–411.
- Benkő Loránd (1997). „Anonymus beszélő személynevei”. *Magyar Nyelv*, 93, 144–154.
- Benkő Loránd (1998a). *Név és történelem: Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd (1998b). „Hogyan is hívták Árpád dédunokáját”? *Magyar Nyelv*, 94, 157–165.
- Benkő Loránd (2002). *Az ómagyar nyelv tanúságtétele: Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29.) Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Benkő Loránd (2003a). *Beszélnek a múlt nevei: Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd (2003b). „Doboka és társai”. *Magyar Nyelv*, 99, 393–412.
- Benkő Loránd (2009). *A Szovárd-kérdés: Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hoffmann István (2012). „Benkő Loránd, a névkutató”. *Magyar Nyelv*, 108, 138–145.
- Karácsonyi János (1925). „Szatmár város eredete”. In: Dr. Lukinich Imre, szerk. *Emlékkönyv dr. Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Budapest: Rákos Jenő Budapesti Hirlap Ujságvállalata Nyomdája, 215–223.
<https://mtda.hu/books/emlekkonyv.pdf>
- Kristó Gyula (1980). *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Kristó Gyula (2003). „Karold, Doboka, Keán” és társaik. *Magyar Nyelv*, 99, 50–56.
<https://www.c3.hu/~magyar nyelv/03-1/kristo.pdf>
- Melich János (1921). „Bolgárok és szlávok”. *Magyar Nyelv*, 17, 1–15., 65–78.
- Melich János (1923). „Laborc”. *Magyar Nyelv*, 19, 69–71.
- Melich János (1925–1929). *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Melich János (1926). „Szolnok”. *Magyar Nyelv*, 22, 326–336.
- Melich János (1929). „Zobor”. *Magyar Nyelv*, 25, 244–252.
- Pais Dezső (1926). *Magyar Anonymus: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság.
- Pais Dezső (1928). „Ősbő: Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez”. *Magyar Nyelv*, 24, 92–95., 169–175.

Tudósok, testületek, intézmények: a Balassa-kódex és az irodalomtudományi megértés kalandja

Scholars, Scholarly Bodies, and Institutions: The Balassa Codex and the Adventure of Literary Understanding

Kecskeméti Gábor

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest
egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc
kecskemeti.gabor@abtk.hu

Összefoglalás

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, testületei és intézményei másfél száz év óta foglalkoznak a Balassa-kódex értelmezésével. Balassi Bálint világi versei túlnyomó többségének 1874-ben előkerült, unikális kézírata gyökeresen újraformálta a régi magyar irodalomtörténet kánonját és periodizációját. A tudományos koncepciók változása mellett a versek kiadásainak és értelmezéseinek történetéből kirajzolódik a szövegekkel hivatásszerűen foglalkozó akadémiai testületek, intézmények és az általuk felvállalt filológiai vállalkozások története. Az esettanulmány az irodalomtudomány intézményes működéséről éppúgy felhívja a figyelmet, mint a textológia hermeneutikai fordulatára.

Abstract

The members, scholarly bodies, and institutions of the Hungarian Academy of Sciences have been working on the interpretation of the Balassa Codex for 150 years. Discovered in 1874, the unique manuscript containing the vast majority of Bálint Balassi's secular poems radically changed the canon and periodization of old Hungarian literary history. In addition to changes in scholarly concepts, the history of the editions and interpretations of the poems reveals the history of the scholarly bodies and institutions that professionally deal with the texts, and the history of the philological enterprises they undertake. The case study draws attention to the institutional functioning of literary studies as well as to the hermeneutic turn in textology.

Kulcsszavak: Balassi Bálint versei, Régi Magyar Költők Tára, Irodalomtudományi Intézet, MTA Textológiai Munkabizottság, kritikai szövegkiadások

Keywords: Bálint Balassi's poems, Old Hungarian Poets' Library, Institute for Literary Studies (Budapest), Textological Working Committee of the HAS, critical text editions

Tarnai Andor akadémikus (1925–1994), akinek 2025-ben a 100. születésnapjára emlékezünk,¹ nemzedékek sorának feladatát jelölte ki, amikor arról írt, hogy a magyar irodalom ezeréves történetéből a források „tekintélyes része még feltárássra vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva és kéziratos formában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain. [...] százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig” (Tarnai–Csetri 1981, 143). A korábban olvasatlanul maradt források tömegének beható és rendszeres ismerete gyökeresen átrajzolhatja egész korszakok művelődés-, eszme- és irodalomtörténetéről kialakított képünket. Az azonban az igazán ritka és különleges esetek közé tartozik, amikor egyetlenegy forrás ismertté válása önmagában rendkívül nagy mértékben formálja újra a magyar irodalomtörténeti kánont.

Balassi Bálintról, a 16. század főúri származású versszerzőjéről a Magyar Tudós Társaság első irodalomtudós és irodalmár tagjai azt és annyit tudtak, amennyit az intézmény rendszeres működésének megkezdésekor, 1830-ban taggá választott, az Akadémiát a leghosszabb időn át, 1835-től 1861-ig szolgáló titoknak, az orvosi hivatását is gyakorló, ténylegesen azonban a magyar irodalomtörténet-írás alapító atyjaként kanonizálódott Toldy Ferenc (1805–1875; lásd róla Dávidházi 2004) irodalomtörténeti összefoglalói rögzítene. Toldy a 16. századi vallásos költészet olyan művelőjeként tartotta számon Balassit, akinél nem a közösségi érzelmek, hanem az Istenhez fordulás egyéni, személyes bűnvallomása szólal meg; emellett a világi dalköltészet kezdeményezőjeként is méltatta hazafiúi tematikájú, a vitézi életet vagy a természet szépségét megörökítő költeményei miatt (Toldy 1987a, 74–75; Toldy 1987b, 152–154). Felfigyelt versformáinak és rímelésének újdonságaira, értékelésében azonban nagyjából azokat a kereteket tartotta fenn, amelyeket akadémiai tagtársa, Kölcsey Ferenc (1790–1838) határozott meg még 1826-ban, *Nemzeti hagyományok* című történetfilozófiai iratában: Balassi a „való érzés szikráival” dicsekedhetett, „kebelében [...] honszerelem és honvágylebegtek”, ám csak „ritkán fogadta el a való költői szellem intéseit, s többnyire kegyeskedő gondolatokkal foglalatoskodván, hevét elhidegítette, s nagy tünemény közöttünk nem lehetett” (Kölcsey 1975, 279; a Kölcsey-mű kritikai kiadása készül).

Balassi és a „kegyeskedő gondolatok” túlsúlya? A mai olvasó számára mindez feltétlenül magyarázatra szorul, ám igen egyszerűen megmagyarázható. E korai tudósaink mindössze a Balassi-életmű töredékét ismerték: a 17. századtól fogva mind a katolikus, mind a lutheránus, mind a kálvinista, mind az unitárius felekezet énekeskönyveibe bekerült istenes verseit s az azokkal együtt hagyományozódott további három költeményét, az „Áldott szép Pünkösdek...” kezdetű tavaszdicseretet, a „Vitézek, mi lehet...” kezdetű katonanémet és az „Ó, én édes hazám...” kezdetű búcsúnémet, az utóbbit is hiányosan.

¹ Az egész éves rendezvénysorozat a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete kezdeményezte és szervezi. Az intézet már Tarnai halálának 25. évfordulóján elindította a teljes életművét közlétevé honlapot (URL1), emlékére 2007 óta Tarnai-díjat tart fenn, továbbá 2004-ben és 2019-ben emlékkonferenciát szervezett.

Balassi összes többi verse, így valamennyi szerelmi tárgyú költeménye egyetlen kézírásos példányban maradt fenn, amely 1874-ig mind a szakmai körök, mind a széles közönség előtt teljesen ismeretlen volt. Már felfedezésének története is annak a lenyomata, hogy milyen tudományos fordulatokat képesek előidézni a tudományos intézmények szervezetében és működésében a politikai változások hatására kialakuló új keretek és lehetőségek. Az osztrák–magyar kiegyezés évében, 1867-ben, az MTA új székházában, az Akadémia történész és történeti érdeklődésű tagjai által alapított Magyar Történelmi Társulat rendszeresen tartott vidéki vándorgyűléseket, szervezett a történeti források feltárását célzó tanulmányi kirándulásokat a gyorsan modernizálódásnak induló országban. 1874-ben Zólyom vármegyébe látogattak, s a Radvánszky család radványi (ma már Besztercebánya része, Szlovákia) kastélyának könyvtártermében bukkant rá augusztus 21-én a két évvel később az Akadémia tagjává választott Deák Farkas (1832–1888) arra a páratlan értékű kéziratkötetre, amelyet azóta Radvánszky-, Radványi- vagy Balassa-kódexnek nevez a tudomány. A kódex Balassi Bálint a fent említetteken kívüli összes többi versének – öt, egyetlen papírlapon, 1952-ben előkerült versszak kivételével – máig az egyedüli szövegforrása. (Nem autográf, sőt nem is egykorú lejegyzés, hanem 17. századi másolat; hogy hányadfokú másolat, arról ma is késhegyre menő viták folynak.) E kézirat megismerése indította el azt a korszakos fordulatot, amely a Balassi-életmű radikális tematikai átrajzolásán keresztül a régi magyar irodalomtörténet kánonjának gyökeres újrajrásához, a világi tárgyú Balassi-verseknek a magyar reneszánsz irodalom csúcsteljesítményeként való azonosításához, a ma elfogadott irodalomtörténeti nagyelbeszélés korszak-periodizációjának kialakításához vezetett. A rendkívüli felfedezésről a Társulat titkára és folyóiratuk, a *Századok* első kilencedfél évfolyamának a szerkesztője, Thaly Kálmán (1839–1909), ekkor az Akadémia levelező tagja és a felfedező Deák Farkas adott hírt az 1875. évfolyamban. A Radvánszky család zólyomi ágának feje, a vármegye főispánja a kéziratot kiadás végett kölcsönadta a Társulatnak, s e kiadást a Társulat alapító tagja, Toldy Ferenc készítette volna el. Toldy halála megakasztotta a munkát, így a Balassi-versek első teljes, tudományos kiadása végül 1879-ben jelent meg Szilády Áron (1837–1922) kiskunhalasi református lelkész, az MTA rendes tagja sajtó alá rendezésében (Balassi 1879). Érdekesség, hogy a radványi könyvtárba valamiért nem jutott el a kiadás, ott még 1896-ban sem volt belőle példány (H. Hubert 1998, 63).

Szilády a hetvenes évek közepétől már egy másik, az MTA I. Osztálya által indított vállalkozás *spiritus rector*aként is Toldy örökébe lépett. Az Osztály 1871 decemberében határozta el, Gyulai Pál (1826–1909) rendes tag indítványára, a Régi Magyar Költők Tára (a mára legendássá vált RMKT) sorozat megindítását, amelynek szerkesztői feladatával Toldyt bízta meg. A feladat terhét 1876-ban véve át, Sziládynak 1877-ben sikerült megjelentetnie a szövegkiadás-sorozat első, a középkori magyar verses emlékeket felölelő kötetét. A 16. század versanyagának közzététele 1880-ban indult, 1886-ig négy, majd 1896-ban az ötödik kötete jelent meg Szilády gondozásában. A hatodik kötetnek csak a főszövege jött ki 1912-ben, jegyzetein

Szilády haláláig dolgozott.² A középkori és a kora újkori rész munkafolyamatai között készült el tehát a Balassi-kiadás, de a sorozaton kívül jelent meg, s részben attól eltérő textológiai elveket érvényesített.

Amint az a címlapján is olvasható, Szilády kiadásának legfőbb újdonsága a Balassa-kódex Balassi-szövegeinek közzététele volt, ezért – mint ilyen esetekben várható – lényegében egy olyan forrásközlés valósult meg, amely a kódexben olvasható sorrendben tartalmazta mindazokat a szövegeket, amelyek nem valamely más versszerző szövegeinek másolataként kerültek a kódexbe. (A Balassa-kódex például jelentős mennyiségű Zrínyi-versszöveget is tartalmaz, ezeket Szilády természetesen nem közölte.) A kódexben a Balassi-versek jelentékeny hányada sorszámozással ellátva szerepel, Szilády törekvése pedig az volt, hogy ne bontsa meg ezt a sorrendi egymásutánt. S valóban csak ott tért el a kódex szövegétől, ahol ez elkerülhetetlen volt. Egyetlen példa jól szemlélteti az általa követett eljárást. A kódexben a 30. verset a 33. követi, a sorszámok szerint tehát két vers hiányzik (ez a kódex ún. „kis crux”-a, vagyis filológiaiilag nehezen megoldható szöveghelye). Szilády itt a kódexnek a 33. vers után olvasható azt a megjegyzését vette alapul, amely szerint az addig leírt versek kettő híjával vannak, az egyik elveszett, a másik nincs kéznél. A megjegyzés közli a két hiányzó vers kezdősorát is. Az elsőhöz Szilády sem tud szöveget kapcsolni, ezért a 31. szám alatt ezt a kezdősort közli. A másodikhoz hasonló – nem azzal megegyező, hanem hasonló – kezdősorú verset azonban ismer, s 32-ként azt közli Bornemisza Péter énekeskönyvéből (1582). Viszont a jegyzetekben mindjárt több érvel is cáfolja, hogy ez Balassi versével azonos lehetne. A hely ma (1944 óta) szokásos megoldása abból a felismerésből indul ki, hogy a 30. szám alatti, hosszú vers utolsóként leírt strófája egy másik Balassi-vers záróstrófájával egyezik meg (érdekes, hogy ezt a verset Szilády is közölte 77. sorszám alatt, de a versszakismétlésre nem figyelt fel). Ebből az következik, hogy e záróstrófa előtt a kódex által megőrzött szövegben hiány van: hiányzik a 30. vers befejezése, a teljes 31. vers és a 32. vers első három strófája. Minthogy a kódex e helyütt fizikailag sértetlen, a másolat alapjául szolgáló szövegben következhetett be a hiány (például egy levélpár kiszakadása), vagy egy figyelmetlen másoló (a Balassa-kódexé vagy az előzménypéldányáé) fordított tévedésből kettőt a lemásolandó szövegben. A 30. vers befejezése és a 31. vers ma is ismeretlen, a 32. azonban az istenes énekek kiadásai alapján pótolható.

A Radvánszky család másik, sajkózái ága, a művelődéstörténész Radvánszky Béla (1849–1906) személyében tagot is adott az Akadémiának. Nagy körültekintéssel fejlesztett sajkózái könyvtárának rendezésében éveken át igénybe vette annak a fiatal tudósnak, Dézsi Lajosnak (1868–1932) a segítségét, aki a támogatásával lett azután

² A kötetek – miként az összes alább említett kritikai kiadás – ma már elérhetőek az Irodalomtudományi Intézet textológiai portálján (URL2). Ezek kétrétegű (kereshető szövegréteggel is ellátott) faksimilék, a digitalizálásnak csak az első állomásai. Szövegszintű, a Text Encoding Initiative konzorcium ajánlásainak megfelelő, szemantikus, XML szintaxisú feldolgozásuk megkezdődött, közlésük platformja a DigiPhil lesz (URL3).

a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvtárosa, Radvánszky halálának évében, 1906-ban maga is az Akadémia levelező, 1923-ban pedig rendes tagja. A bizalmi kapcsolatnak köszönhetően Dézsi időlegesen magánál tarthatta, sőt 1904-ben le is fényképezte a Balassa-kódexet. A trianoni változás azonban ismét Radványban érte a kéziratot. A zólyomi ág ekkori családfője, az 1874. évi főispán unokája azonban nem érezte azt biztonságban a megalakuló Csehszlovákiában, így Budapestre vitte, és 1923-ban megvételre ajánlotta unokatestvérének, Radvánszky Béla fiának, Kálmánnak (1887–1965). A méltányos vételár megfizetése után, 1924 elejétől a Balassa-kódex már a sajkóközi könyvtár legféltettebb kincse volt. Ugyancsak Magyarországra került Dézsi, korábban a kolozsvári egyetem tanára, aki 1921-től a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének vezetőjeként, s emellett egy-egy tanéven át dékánként, illetőleg rektorként működött.

Ez idő tájt az Akadémiának már Szilády Áron hagyatékáról és befejezetlenül maradt vállalkozásának folytatásáról kellett intézkednie. Az RMKT első kötetének jelentősen kibővült és teljesen átdolgozott anyagát még Szilády életében, 1921-ben jelentette meg *Középkori magyar verseink* címmel Horváth Cirill (1865–1941), ekkor az Akadémia levelező tagja. A sorozat hetedik, a 16. századi versanyag hatodik kötetének jegyzeteit viszont Dézsi Lajos fejezte be és jelentette meg 1926-ban, s ugyancsak az ő szerkesztésében jelent meg a nyolcadik (hetedik) kötet 1930-ban. S az is Dézsi volt, aki Balassi verseiből új kiadást adott sajtó alá (Balassi 1923).

Dézsi a kiadás beosztásának alapjául a Balassi fiatalabb kortársa, Rimay János által felvázolt kötettervet fogadta el. A Balassi emlékét és kéziratot hagyatékát elkötelezetten ápoló Rimay tollából fennmaradt, egy általa tervezett, de meg nem valósult kiadás élére szánt előszó szerint három csoportba tervezte osztani Balassi verseit: az első részbe tartoztak volna „Istenhez tött keresztyén buzgó könyörgéssi”, a másodikba „egyeledett állapotúval való, elvegyült énekei”, a harmadikba pedig a „Juliáról szerzett énekei” (Rimay 1992, 52–53). Dézsi úgy valósította meg ezt a beosztást, hogy a Balassa-kódex verseinek sorrendjében haladva mindegyiket a három verscsoport valamelyikébe sorolta, a Célia-verseket pedig egy negyedik csoportba osztotta. A hiányzó Balassi-vers helyébe Szilády által Bornemisza gyűjteményéből beiktatott, hasonló kezdősorú verset kivette a törzsanyagból, s csak jegyzetben közölte (II/658–659). A Balassinak tulajdonított versek csoportjait viszont oly mértékben megduzzasztotta, hogy a hiteles verseket közreadó részek terjedelmét kétszeresen meghaladó hányadot tesznek ki kiadásában; kéziratot és nyomtatott énekeskönyvek tömegtelen olyan autorizálatlan (sőt, olykor névvel másvalakinek autorizált) versszövegét közölte, amelyek ha nem is hiteles Balassi-szövegek, de legalábbis azok utánzásaként, kiaknázásaként, szétírásaként jöttek létre. Van közöttük a Balassa-kódex által is Rimaynak tulajdonított költemény éppúgy, mint jóval későbbi, kuruc kori, de talán még kuruc korinak is csak Thaly által álmodott vers is.

A körültekintő jegyzetekkel kísért, ám a nagyközönség számára mégis differenciálatlanul Balassi munkáiként felkínált Dézsi-kiadás nem kis konfúziót teremtett; „alkalmas arra, hogy a laikust csodálatba ejtse, s perspektíváját megzavarja” – aho-

gyan *Nyugat*-beli recenziójában Babits (1973, 77) fogalmazott. Az a Babits Mihály (1883–1941), aki ekkor egyébként is éles vitában állt az akadémiai irodalomszemlélettel, hogy élete utolsó évében mégis az I. Osztály Széptudományi Alosztályának tagjává váljék. A Balassi-életmű körüli zavar orvoslásához a filológiának ismét *ad fontes*, a forrásokhoz kellett visszatérnie. Nagyon indokoltta vált a Balassa-kódex hasonmásának közzététele. Ennek az igénynek Varjas Béla (1911–1985, korábban az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa, ekkor minisztériumi tisztviselő) azáltal tudott megfelelni, hogy Dézsi szegedi hagyatékában megtalálta az 1904-ben készült fényképfelvételeket. Ezek alapján jelent meg Varjas gondozásában a faksimile és annak betűhű átirata 1944-ben – a kézirat fellelésének 70. évfordulóján – az MTA elhatározásából, Eckhardt Sándor (1890–1969) levelező tag előszavával (Balassi 1944; fél évszázaddal később a kódexnek új, színes fotók alapján készült hasonmása és új átirata is megjelent: Balassi 1994a). E legfontosabb előmunkálat birtokában Balassi egyike lett a magyar irodalomtörténet azon klasszikusainak, akiknek az ún. kritikai kiadásait az elsők között, az ötvenes évek elején megindította a második világháború után új politikai és kulturális erőterbe került Akadémia.

Eddig azonban még sok hányattatás várt a Balassa-kódexre (H. Hubert 1998). A már a harmincas években erősen elszegényedett (kedvtelését a lótenyésztésben felfaláló, de birtokait már megműveltetni sem képes) Radvánszky Kálmán a végsőkéig ragaszkodott akadémikus atyja örökségéhez, a sajkázai könyvtárhoz, és saját könyvtárgyarapításának páratlan kincséhez, a Balassa-kódexhez. Az orosz front átvonulásának idején szalmazsákban rejtegette. Birtokainak államosításakor a könyvtár kisértését úgy előzte meg, hogy azt az evangélikus egyháznak ajándékozta, a kéziratot azonban nem adta át a többi könyvvel együtt, hanem a kastélyából való kitelepítése után, a sajkázai lutheránus parókia egyik szobájába átköltözve is magánál tartotta, aktatáskájában hordta magával, egészen 1950-ig, amikor a még be nem gyűjtött kulturális javak kötelező beszolgáltatását előíró rendelet hatására végül átadta azt a Varjas által – aki ekkor (1949–1957 között) a Széchényi Könyvtár főigazgatója volt – hozzá küldött kéziratároshoz. Amikor a parókiát is el kellett hagynia, hajdani cselédei váltakozva fogadták be és táplálták.

A tudós társaság is alaposan megszenvedte a társadalmi változásokat: a koalíciós, átmeneti időkben még csak a polgári konzervativizmus miatti elmarasztalással kellett szembenéznie a humántudományi területek akadémikusainak, míg a haladó szellemet és a közvetlen társadalmi haszon megteremtésére való alkalmasságot a természettudományok képviselőit erősítését szorgalmazók igyekeztek magukra érteni; 1949-ben azonban az I. Osztály Széptudományi Alosztályának a szépírói érdemeikért megválasztott tagjait szélnek eresztették, továbbá valamennyi tudományterület korábbi akadémikusainak közel a felét szavazati jog nélküli, ún. tanácskozó taggá minősítették vissza. Ez történt – 121 érdemes tagtársával együtt – Eckhardt Sándorral is: miután 1946-tól igazgatósági tagként szolgált, 1947-ben pedig rendes taggá választották, 1949-ben belőle is tanácskozó tag lett, s rendes tagságát az így elmozdított túlnyomó többségéhez hasonlóan ő is csak posztumusz kapta vissza, 1989-ben,

az ún. népi demokráciát lezáró politikai rendszerváltás előkészületeibe illeszkedő akadémiai folyamat szimbolikus eredményeként. Eckhardt volt az, akinek a gondozásában 1951-ben megjelent Balassi verseinek, pásztordramájának és levelezésének, 1955-ben pedig prózai műveinek kritikai kiadása (Balassi 1951–1955). Balassiéval egy időben, 1951-ben csak Arany János és Petőfi Sándor életművének kritikai sorozata vette kezdetét. Az előbbire hosszú évtizedek óta készült az 1910 óta levelező, 1923 óta rendes tagként működő Voinovich Géza (1877–1952), aki 1935-ben, még Berzeviczy Albert elnöksége idején az MTA főtitkáraként is hivatalba lépett, s a háborús, majd koalíciós időket végigszolgálva, csak 1949-ben állt fel a főtitkári székből, rendes tagságát azonban haláláig megőrizte. Minthogy Arany ugyancsak akadémikus fiának, Lászlónak (1844–1898) az özvegyét vette feleségül, Arany János iratainak egy része egyébként is hozzá került – és semmisült meg gellérthegyi villájában a második világháború egy fatális bombatalálatától. Petőfit a Balassa-kódex sajtó alá rendezőjeként megismert Varjas Béla adta ki, verseinek mindhárom kötete megjelent 1951-ben, szépprózai és drámai művei 1952-ben. József Attila versei 1952-ben jöttek ki két kötetben, Batsányi János életműsorozata 1953-ban indult meg, Ady Endréé 1955-ben, de csak újságcikkeinek négy és fél évet feldolgozó első két kötetével, míg az Ady-versek sorozatának megindulására 1969-ig kellett várni.

Nyomban meg kell világítanunk, hogy e korai kiadások többnyire komoly hiányosságokkal küzdenek, a kritikai kiadásokkal szemben a 21. században támasztott textológiai-filológiai kívánalmaknak nemigen felelnek meg. A kritikai kiadás olyan kiadás, amely feltárja egy nemzeti klasszikus életművének vagy egy műfaji alapon kiválasztott szövegcsoporthoz összes autentikus szövegforrását (kézirátát, gépirátát, korábbi nyomtatott változatát), s dokumentál minden olyan szövegi különbséget, amelyeken át a mű keletkezett, formálódott vagy fogadtatása során torzult, csonkult. A kritikai kiadások minden későbbi népszerű szövegkiadás, tankönyv, szöveggyűjtemény alapját képezik. Kiterjedtebb hazai előzmények és gyakorlat, továbbá egységes szabályozási elvek és koordináló intézményes háttér híján azonban e korszak ún. kritikai kiadásai még nem teljesítették maradéktalanul és egyenletesen magas minőségben a hiánytalan forrásfeltárás és a minden akribiát kiálló szövegösszevetés kritériumait. Petőfi végül a 7. kötetrel 1964-ben befejeződött kritikai kiadásából a versek három kötetét egy, a születésének 150. évfordulóján, 1973-ban megindult új sorozatban meg kellett ismételni, e megismételt sorozat hatkötetesre hízott, s záróköteté még a 200. évfordulón is túl, csak 2024-ben látott napvilágot. Arany életműve 19 kötetben jelent meg kritikai kiadásban, több textológus nemzedék egymásra épülő munkájának eredményeképpen, 13 122 oldal terjedelemben, s a kiadás egészen 2015-ig elhúzódott. Alig fejeződött be azonban a régi sorozat, 2016-ban megindult az új. Részint eddig kiadatlan szövegek közlésére kerül itt sor (például a könyvtárának megőrzött példányaiban látható, saját kezű lapszéli jegyzetei), részint azonban elkerülhetetlen a régi kritikai kiadás textológiai értelemben már erősen elavult kötetének, így épp a költői életmű Voinovich által 1951–1953 között kiadott hat kötetének újrakészítése is (a felmerülő szempontokhoz: Török 2017), s annak anyagából három kötet már meg

is jelent. Ady verseinek sorozata máig befejezetlen (négy kötete 1909-ig jutott), levelezése két megjelent kötetrel ugyancsak 1909-nél tart, újságcikkeinek azóta véghez vitt sorozatából pedig az első két kötetet 1990-ben és 1997-ben újra el kellett készíteni. József Attila verseinek már négy kritikai kiadása volt: az 1952-es két kötet javított és bővített változatai 1955-ben, egy radikálisan átdolgozott kétkötetes változat új sajtó alá rendezővel 1984-ben, s az utóbbi javított, bővített változata immár három kötetben 2005-ben.

Eckhardt 1951-es Balassija is megérné a revideálást. A kötet ismét újfajta, a Sziládytól és a Dézsiétől is különböző beosztásban tette közzé a verseket: időrendben, a Balassa-kódex verssorrendjének teljes figyelmen kívül hagyásával. A szekciók (Ifjúság, Losonczy Anna, Új szerelmek, Dobó Krisztina, Julia, Vándorúton, Lengyelben, Utolsó évek) egy költői életpálya referens lenyomataiként rendezik el a lírai életművet. Sajnos azonban csak a versek kisebb részének van a keletkezési körülményeket megvilágító és a datálást megadó záró-, ún. kolofonstrófája. A hipotetikus vagy egyenesen fiktív kronológia nagyobb részben a sajtó alá rendező formai jegyeket (kezdetleges vagy kiforrott verselés és szóképalkotás) és életrajzi utalásokként értelmezhető kitételeket regisztráló megfigyeléseire, nemritkán intuícijára támaszkodik.

Attól fogva, hogy az MTA kiépülő kutatóintézet-hálózatának tagjaként az Irodalomtudományi Intézet 1956 januárjában megkezdte munkáját (alapításáról és működéséről: Simon 2011; Kecskeméti 2016), ez lett az irodalmi szövegek textológiai feldolgozásának centruma. Fennállása óta mintegy ötszáz kötetnyi kritikai kiadás jelent meg. Itt készült vagy készül jelenleg is többek között Arany János, Babits Mihály, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Janus Pannonius, Jókai Mór, József Attila, Kosztolányi Dezső, Kölcsey Ferenc, Madách Imre, Mikes Kelemen, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor, II. Rákóczi Ferenc, Reviczky Gyula és Vörösmarty Mihály életműsorozata (Kecskeméti 2021). 1990 óta itt folytatódott – a 9. kötettel – az *RMKT* 16. századi sorozatának megjelentetése (máig öt újabb kötet látott napvilágot), továbbá itt indult meg 1959-ben és készül azóta is a 17. századi sorozat (máig 17 megjelent kötet).

Az Akadémia egy szakértői testület létrehozásával is gondoskodott a kritikai kiadások szemléleti és módszertani egységességének kialakításáról: az I. Osztály 1960-ban állította fel Textológiai Munkabizottságát.³ Kezdeményezője ugyanaz az irodalomtörténész, Klaniczay Tibor (1923–1992) volt (vö. Klaniczay 1962), aki az Irodalomtudományi Intézet létesítését is előkészítette, majd az *RMKT* sorozatait újra- és megszervezte.⁴ A bizottság feladata lett, hogy megállapítsa a kritikai kiadások szabályzatát, amely normaként funkcionál a hazai kiadási gyakorlatban. Az 1962-ben Horváth Károly szerkesztésében megjelent (és 1987-ig érvényben tartott) *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* egyébként az időrendi alapú elrendezést

³ A Munkabizottság által felügyelt sorozatok adatait lásd honlapjukon (URL4).

⁴ Az Irodalomtudományi Intézet 2023-ban, Klaniczay születésének centenáriumaán készítette el a teljes életművét közlétező honlapot (URL5), 2002 óta pedig Klaniczay-díjat tart fenn.

írta elő a kiadások számára, így nemcsak Balassi, még Ady életműve is – amelyet nem az intézetben gondolnak – e beosztásban kezdett megjelenni (miközben máig nem volt rá példa, hogy egy népszerű kiadás Ady esetében ne az autorizált ciklusrend és kötetkompozíciók szerinti elrendezést választotta volna; vö. Veres 2021, 27–31).

Az Irodalomtudományi Intézet első másfél évének működését tudományos tanács irányította (ezt 1957 első felében Eckhardt Sándor, az MTA tanácskozó tagja elnökölte), majd az évtizedeken át igazgatóhelyettesként, élete utolsó évtizedében igazgatóként működő Klaniczay – akit 1965-ben az MTA levelező, majd 1979-ben rendes tagjává választottak – volt rá meghatározó hatással. Kétségtelen, hogy az Intézet ugyancsak Klaniczay által irányított – és 1970-re, máig tartó hatással, a magyar reneszánsz- és barokk-kutatás informális országos központjaként is megszervezett – Reneszánsz Osztálya (Kecskeméti 2020) lett a Balassi-kutatás vezető műhelye. Maga Klaniczay *A szerelem költője* címmel összegezte Balassi életművét (Klaniczay 1961). E tanulmánya lett az alapja annak a fejezetnek, amely az intézet által 1964–1966 között kiadott hatkötetes irodalomtörténeti szintézis (Sőtér 1964–1966) első kötetében, Gerézdi Rabánnal (1914–1968) közös munkájaként jelent meg.

Az ilyen, a nagyközönség számára korszerű áttekintést adó kézikönyveknek az a sajátjuk, hogy a szakmai konszenzus által hitelesített, általánosan elfogadott nézeteket összegzik. Az a felismerés, hogy a Balassa-kódexnek azok az udvarló versei, amelyekben a nőalaknak Júlia a neve, ciklust, mégpedig erősen petrarkista jegyeket viselő szerelmi versciklust alkotnak, ilyen konszenzusnak volt nevezhető. A Balassi-fejezet egy, a szakmai nyilvánosság előtt is először kifejtett hipotézise azonban messze meghaladta ezt az elgondolást. A későbbiekben a szakmai zsargonban Gerézdi–Klaniczay-sejtésnek nevezett koncepció szerint a Balassa-kódex Balassi-verseinek nagyobbik része egy olyan, 66 versből álló, tudatosan megszerkesztett verskompozíció, amely kétszer 33 versre tagolódik (a 25 Júlia-vers e nagyciklus második felébe illeszkedik), sőt feltehető egy olyan számszimbolikus szerzői verskötet megalkotásának szándéka is, amely istenes versből is 33-at tartalmazott volna a kötet elején vagy végén, a 99 sorból álló Szentháromság-himnusz pedig századik költeményként koronázta volna meg a kötetkompozíciót. A 66 verses nagyciklus finom utalásokkal összekapcsolt jelentésszerkezetét, továbbá az összeállításának feltehető időpontjában, 1589-ben reá ruházott aktuális jelentésességét az 1957-től már ugyancsak a Reneszánsz Osztályon dolgozó Varjas Béla fejtette ki 1976-ban (Varjas 1976). Az első olyan kötetkiadást, amely a Balassa-kódex verseinek sorrendjét csekély mértékben elrontottnak, de a felismerhető szerzői szándék rekonstruálására alkalmas forrásnak tekintette, s a verseket e helyreállított ciklusrendben közölte, a Reneszánsz Osztály másik munkatársa, Horváth Iván (1948–2024) jelentette meg ugyancsak 1976-ban (Balassi 1976 [1977]). A kompozíció élére a Szentháromság-himnuszt helyezte; ezt annyi (14) istenes vers követte, amennyi a Balassa-kódexből és az istenes énekek nyomtatott kiadásaiból együttesen kiadódott (de nem csoportosította át ide azokat, amelyeket Balassi beépített a nagyciklus szemantikai rendjébe). Utánuk közölte a nagyciklus 66 versét, majd a további, világi tárgyú Balassi-verseket, mindegyiket a maga megkomponált rendjében (például a török

bejtek, majd a Célia-ciklus verseit is a Balassa-kódexben olvasható sorrendjükben). A hipotézisből igen hamar középiskolai tananyag lett: az első ízben 1979-ben megjelent, jelentős részben az Irodalomtudományi Intézet fiatalabb kutatói nemzedéke által elkészített gimnáziumi reformtankönyv (erről lásd Pála 1991) törzsanyagként fejtette ki, hogy – a „kevés erre vonatkozó adat tanúsága szerint” – Balassi $3 \times 33 + 1$ versből álló kötet elkészítését tervezte (Ritoók–Szegedy-Maszák–Veres 1979, 211).

Az erről a kötetkompozícióról szóló hipotézis szakmai fogadtatása meglehetősen kedvezőtlen volt. Ma az az álláspont számít elfogadottnak, hogy semmiféle egykorú bizonyíték nem támasztja alá azt a feltevést, hogy Balassi az istenes énekeinek a számát is 33-ra kívánta volna megnövelni, majd azokat a fikciós szerelmi történettel közös kötetbe rendezni. Ilyesmit manapság csak kezdő egyetemi hallgatóktól hallani, akik középiskolai emlékként hozzák magukkal ezt a tetszetős, nyilván tanáraik emlékezetében is hatásossága miatt megragadt koncepciót, s irodalomtörténeti képzésük egyik beugró lépése tájékoztatni őket e felfogás megalapozatlanságáról. A Balassa-kódex nyomán helyreállítható, 2×33 verset felölelő nagyciklus elgondolásából viszont csakugyan több évtizedre szakmai konszenzus lett, s a szerző világi tárgyú versciklusai szerint csoportosító versbeosztás állandósult a tudományos igénnyel, de a nagyközönség használatára készített Balassi-kiadások alapszerkezeteként (Varjas 1979, I/7–188; Balassi 1986; Balassi 1994b; Balassi 1999; Balassi 2004a; Balassi 2004b; sajnos új kritikai kiadás készítése el sem kezdődött, pedig a fentiekből nyilvánvaló, hogy igencsak indokolt volna egy ilyet megvalósítani). E kiadások újabban az istenes verseket a profán versciklusok után helyezik, általában elkülönítve a Balassa-kódex és az egyéb források alapján adatható csoportjaikat. Mindez azonban korántsem az utolsó szó a kérdésben: Horváth Iván időközben revideálta álláspontját. Újabb véleménye az, hogy a Balassa-kódex verssorrendje épp úgy jó, ahogyan van; az egymásba csúszó és látszólag egymást roncsozni látszó versciklusokat sem szükséges elkülöníteni, hanem érdemes a sorrendet kivétel nélkül minden esetben egy tudatos szerzői kompozíció megőrzőjeként tiszteletben tartani. Ha például a Balassa-kódexben azt látjuk, hogy az 1960–1970-es évek óta a nagyciklus 66 versként elkülönített szövegek közé jegyezték le a török bejtek és azok fordításait, akkor nem az az értelmezői feladat, hogy a rend helyreállításának szüksége és a beavatkozás mikéntje mellett érveljünk, hanem annak a belátása, hogy a 66 tételes kompozícióként feltételezett nagyciklus nem is létezik, hanem helyette egyetlen kompozíció tudatosan megválasztott sorrendű elemének kell látnunk a kódex összes Balassi-versét. Horváth számítása szerint egyébként (a Célia-sorozat egy hiányára vonatkozó elgondolástól függően) vagy 99, vagy éppen 100 van belőlük, megfontoltan kivitelezett fragmentáltságuk pedig maga is petrarcai imitáció (Horváth Iván 1997).

Az unikális tartalmú Balassa-kódexszel az elmúlt másfél évszázadban történt irodalomtörténeti és intézményes folyamatok eddig vázolt története korántsem unikális. Mindenekelőtt az látható belőle, ami egy nem professzionális irodalomolvasó számára korántsem magától értetődő: a szövegek egyáltalán nem olyanok, mint a kerti gyümölcsök, amelyeket csak készen le kell szakasztanunk, hogy elfogyaszthassuk őket. Balassi szövege valójában nem is létezik – ami létezik, az Balassi szövege Szilády

szerint, Dézsi szerint, Eckhardt szerint, Horváth szerint és így tovább. Egészen különböző, másként és másként jelentés- és értelemteljes konstrukciók, eltérő kutatói kérdésekre felelő és várakozásokat beteljesítő szöveg univerzumok. Elkészítésük nem egyszer s mindenkorra véghez vitt, meg nem haladható, objektív neutralitásában bármikor bármihez újra kezdőpontként választható kutatói teljesítmény. A strukturalizmus után egyébként is a befogadási aktus mindig új, dinamikusan változó jelentést teremtő volta felé fordul, a szöveget nem statikus értelemhordozónak, hanem az értelemteremtésre való felszólításnak tekintő irodalomtudomány levonta e recepcióesztétikai megközelítés filológiai tanulságait is. Az ortodox (Karl Lachmann, majd Walter W. Greg által kimunkált) textológiai elveket a szerzői funkciók megosztását nyíltan feltáró, az értelmezői döntések elkerülhetetlenségét állító, majd azokba a befogadót is bevonó, a szöveg állandóságát és önazonosságát kikezdő felvetések kérdőjelezték meg, erre válaszul pedig programszerűen megfogalmazódott a „nem megalapozó filológia” („anti-foundational philology”, Culler 1990) kívánalma (Dávidházi 1989; Dávidházi 2013). Az ilyen filológia nem tekinti önmagát az interpretációtól elválasztható, azt megalapozó diszciplínának, amely egy semleges, objektív szövegállapotot volna képes előállítani és azt a rá épülő értelmező eljárások számára „tiszán” felkínálni; vagyis nem tekinti magát olyan zajmentes csatornának, amely az írásos kultúra dokumentumait a szellemi használat mindenkori nyomai nélkül, a szövegek végleges megállapíthatóságának eszményétől vezérelve volna képes közvetíteni. Lényegi feladatai közé sorolja viszont, hogy tematizálja saját kulturális feltételezettségeit, amelyek maguk is nyomot hagynak az általa közvetített szövegeken. Az ilyen filológia így nem vonja ki magát a mű hatáspotenciáljának történetéből valamiféle időtlen teljesítménnyé, hanem dialogikus viszonyban áll mind a szöveget értelmező jelen idejű kérdezőpozíciókkal, mind a korábbi filológiai elképzelésekkel; az általa elvégzett szöveggondozói munka adekvát eredménye pedig a korábbi értelmezői hagyományt is – annak filológiai vetületeivel együtt – láthatóvá tevő szövegkiadás. Míg korábban az alkotó individuumbot szövege autonóm uraként gondolták el, a posztstrukturalista irodalomtudomány általában a közösségi használatban formálódó nyelvnek a kimondhatóságot megelőző és meghatározó uralmát feltételezi mind az alkotás, mind a befogadás során; a személyiséget nyelvi és retorikai eszközök által megalkotottnak, csakis textualitásában kifejezhetőnek és megragadhatónak tekinti; a szöveg révén létrejövő kommunikációs viszonynak pedig elsődleges fontosságot ad a hatástörténetben. A nyelv- és szubjektumelméleti előfeltevések radikális módosulása, ha belegondolunk, nemhogy eljelentéktelenítené, hanem éppen ellenkezőleg: korábban soha nem látott közösségi fontossággal ruházza fel a nemzeti klasszikusok életművével tevékenykedő filológiát. Az irodalomtörténetnek mint nemzeti tudománynak alapvető feladata, hogy a magyar kultúra klasszikus szövegeit a legmagasabb tudományos színvonalon megőrizze, gondozza és identitásformáló jelentőséggel hozzáférhetővé tegye.

Az Akadémia tagjai, intézményei és testületei és a hozzájuk kapcsolódó tudósok két évszázada következetesen és kimagasló értékben teljesítik ezt a küldetést. Nemigen mondhatunk egyebet sem az általuk tanulmányozott szövegekről, sem róluk ma-

gukról, mint egy évszázada az RMKT szorgos munkása, Horváth Cirill: ezek „a mi emlékeink és soraikból őseink lelke szól lelkünkhez”; „nagyon is fontos részei annak a közös multnak, melynek szeretete nem kevésbé tart össze bennünket, mint a jelen közös küzdelme vagy a jövőnek közös reményei” (Horváth Cyrill 1921, 46).

Irodalomjegyzék

- Babits Mihály (1973). *Könyvről könyvre*. Szerk., tan. Belia György. Budapest: Magyar Helikon.
- Balassi Bálint (1879). *Költeményei: A Radvánszky-codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás*. Szerk., tan. Szilády Áron. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Balassi Bálint (1923). *Minden munkái*. Szerk., tan. Dézsi Lajos. (2 köt. Nagy írók – nagy írások, harmadik sorozat 1.) Budapest: Genius.
- Balassi Bálint (1944). *Balassa-kódex*. Szerk., tan. Varjas Béla. Budapest: MTA.
- Balassi Bálint (1951–1955). *Összes művei*. Szerk. Eckhardt Sándor. (2 köt.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balassi Bálint (1976 [1977]). *Összes versei a versek helyreállított, eredeti sorrendjében*. Szerk. Horváth Iván. (Tanulmányok 9.) Újvidék: Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék.
- Balassi Bálint (1986). *Énekei*. Szerk. Kőszeghy Péter – [Szentmártoni] Szabó Géza. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Balassi Bálint (1994a). *Balassa-kódex*. Szerk. Kőszeghy Péter, tan. Vadai István. (2 köt.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Balassi Bálint (1994b). *Versei*. Szerk. Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza. (Régi magyar könyvtár: Források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Balassi Bálint (1999). *Összes versei*. Szerk., tan. Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza. (Millenniumi könyvtár 33.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Balassi Bálint (2004a). *Összes versei*. Szerk. Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza. (Osiris diákkönyvtár.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Balassi Bálint (2004b). *Összes művei*. Szerk. Kőszeghy Péter. (Osiris klasszikusok.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Culler, Jonathan (1990). „Anti-Foundational Philology”. *Comparative Literature Studies*, 27/1, 49–52.
- Dávidházi Péter (1989). „A hatalom szétoztása: (poszt)modernizáció a szövegek kritikában”. *Helikon*, 35, 328–343.
- Dávidházi Péter (2004). *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. (Irodalomtudomány és kritika.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó.
- Dávidházi, Péter (2013). „Redefining Knowledge: An Epistemological Shift in Shakespeare Studies”. In: Peter Holland, szerk. *Working with Shakespeare*. (Shakespeare Survey 66.) Cambridge: Cambridge University Press, 166–176.
- H. Hubert Gabriella (1998). *A sajkázai Radvánszky-könyvtár története*. Szeged: JATEPress.
- Horváth Cyrill, szerk. (1921). *Régi magyar költők tára, I: Középkori magyar verseink*. Budapest: MTA.
- Horváth Iván (1997). „Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény)”. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella et al., szerk. *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. (Adattár 35.) Szeged: JATE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 191–203.
- Kecskeméti Gábor, szerk. (2016). *Hatvan év az MTA Irodalomtudományi Intézetében: Intézmény- és tudománytörténeti metszetek*. Budapest: Reciti.
- Kecskeméti Gábor (2020). „A reneszánszkutatás magyar szakmai közösségének megteremtése és fél évszázados működése”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 124, 3–22.
- Kecskeméti Gábor (2021). „Kritikai kiadások a magyarországi irodalomtudományban és az Irodalomtudományi Intézetben: A magyarországi kritikai kiadások tudomány- és intézménytörténete”. *Literatura*, 47/1, 5–24.
- Klanciczay Tibor (1961). „A szerelem költője”. *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei*, 17, 165–246.

- Klaniczay Tibor (1962). „A textológiai munka problémái”. *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei*, 19, 339–349.
- Kölcsey Ferenc (1975). *Válogatott művei*. Szerk. Fenyő István. (Magyar remekírók.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pála Károly, szerk. (1991). *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes–nyolcvanas években*. (Irányított irodalom.) Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet – Argumentum Kiadó.
- Rimay János (1992). *Írásai*. Szerk., tan. Ács Pál. (Régi magyar könyvtár: Források 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Ritoók Zsigmond – Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (1979). *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Simon Zsuzsanna (2011). *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*. Budapest: Nap Kiadó.
- Sőtér István, főszerk. (1964–1966). *A magyar irodalom története*. (6 köt.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tarnai Andor – Csetri Lajos, szerk. (1981). *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. (A magyar kritika évszázadai 1.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc (1987a). *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig rövid előadásban (1864–1865)*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc (1987b). *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig (1867)*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Török Zsuzsa (2017). „Voinovich Géza védelmében? Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121, 499–510.
- Varjas Béla (1976). „Balassi Nagyciklusa”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80, 585–612.
- Varjas Béla, szerk. (1979). *Balassi Bálint és a 16. század költői*. (2 köt. Magyar remekírók.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Veres András (2021). „Tévedések és felismerések: Szemelgetés kritikai kiadások tapasztalataiból”. *Literatura*, 47/1, 25–50.

URL1: <http://iti.mta.hu/tarnai>

URL2: <https://szovegtar.iti.mta.hu>

URL3: <https://digiphil.hu>

URL4: <http://textologia.iti.mta.hu/bibliografia.php>

URL5: <https://iti.abtk.hu/hu/klaniczay-tibor-honlapja>

A 200 éves Magyar Tudományos Akadémia és a népzene kutatás

The 200-Year-Old Hungarian Academy of Sciences and Folk Music Research

Richter Pál

PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest
richter.pal@abtk.hu

Összefoglalás

A Magyar Tudományos Akadémia két évszázados történetét végigkíséri a népdalok összegyűjtésének és kiadásának felvállalása, intézményi támogatása. A 19. századi, a reformkorban gyökerező kezdeményezéseket követően a népzene tudomány mint önálló diszciplína a 20. század első éveiben kezd nemzetközileg is egyre inkább jelen lenni, megerősödni. Magyarországon a rendszeres, szakmailag megfelelően dokumentált és egyúttal hangfelvétel rögzítésével (fonográf) együtt végzett gyűjtéseket 1896-tól kezdte meg Vikár Béla etnográfus, műfordító, nyelvész. Kodály Zoltán és Bartók Béla követték őt 1905-től, illetve 1906-tól. Példájukat további kiváló zeneszerzők, nagy műveltségű zenészek követték (Lajtha László, Molnár Antal, Járdányi Pál, Veress Sándor), ezért már a kezdetektől fogva nagy hangsúlyt kapott a gyűjtött anyag zenei értelmezése, zenei alapú elrendezése, és ennek alapján a magyar népdalanyag kiadása, utalva a 19. századi kezdeményezésekre. Az MTA az 1930-as évek elejétől vállalta fel ismét hivatalosan az egyetemes magyar népdalgyűjtemény ügyét, aminek köszönhetően 1934-től Bartók Béla az MTA-n folytatta a kiadást előkészítő rendezési munkákat, a korábbi és az akkoriban beérkezett gyűjtések revízióját, feldolgozását. A háború után Kodály vezetésével folytatódott a munka, és 1951-től elkezdődött a népdalok kritikai összkiadása A Magyar Népzene Tára címmel. 1953-ban alakult meg az MTA Népzenekutató Csoportja, amely immár hivatalosan is a népdalkiadvány-sorozat szerkesztéséért, kiadásáért, az egyre bővülő és idővel nemzeti jelentőségűvé vált népzenei gyűjtemény gondozásáért felelt. Ezt a munkát 1974, az egyesített Zenetudományi Intézet létrehozása óta az intézet különböző elnevezéssel működött folklorosztályai végezték és végzik, jelenleg a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archívumon belül.

Abstract

The Hungarian Academy of Sciences (HAS) has a two-century-old history of collecting and publishing folk songs. Building on the initiatives of the nineteenth century, the study of folk music became a discipline in its own right, gaining international significance at the beginning of the 20th century. In Hungary, the ethnographer, translator, and linguist Béla Vikár began systematically collecting folk songs in 1896, recording them on a phonograph and professionally documenting them. He was followed by Zoltán Kodály and Béla Bartók, who began their own collections in 1905 and 1906 respectively. Inspired by their work, other accomplished composers and musicians, such as László Lajtha, Antal Molnár, Pál Járdányi, and Sándor Veress, contributed to the growing body of folk music research, focusing on the musical interpretation, arrangement, and publication of Hungarian folk song material—efforts rooted in nineteenth-century traditions. In the early 1930s, the HAS again assumed an official role in the collection of Hungarian folk songs. From 1934, Béla Bartók directed the editing, revision, and processing of both historical collections and new contributions at the Academy. After the Second World War, this work continued under Kodály's leadership, leading to the publication of the critical edition of folk songs in the series A Magyar Népzene Tára in 1951. In 1953, the Folk Music

Research Group of the HAS was established, taking official responsibility for editing and publishing this series, as well as overseeing the growing national folk music collection. Since 1974, when the unified Institute of Musicology was established, this work has been continued in the folklore departments of the Institute, now organized under the Archives and Department for Folk Music and Folk Dance Research of the Institute of Musicology, RCH, HUN-REN.

Kulcsszavak: népdal, magyar népzene kutatás, MTA, Bartók Béla, Kodály Zoltán

Keywords: folk song, Hungarian folk music research, Hungarian Academy of Sciences, Béla Bartók, Zoltán Kodály

Amikorra 1825-ben Széchenyi István egyévi jövedelmének felajánlásával létrejött a Magyar Tudós Társaság, a „Nemzeti Dallok” összegyűjtését német, angol és francia mintára már többször kezdeményezték. Végül Kultsár István harmadik felhívása 1818-ban eredménnyel is járt. Kultsár az általa 1817-ben elindított *Hasznos Multságokban* folyamatosan közölte a beérkező anyagot, amelynek egyúttal a „nép-dal” elnevezés első megjelenését köszönhetjük (Paksa 1988, 9–11). Első nagygyűlésén, 1831-ben az Akadémia tájszavak, népies szólások gyűjtését hirdette meg, melynek köszönhetően 1838-ban elkészülhetett az első *Magyar tájszótár*. 1832-ben az Akadémia felhívást tett közzé tagjai számára népdalok gyűjtésére és beküldésére (Kodály 1943/2007, 155), melynek eredményeképp az 1833. évi nagygyűlésen Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc a beérkezett dalokból két kötetre valót válogattak össze kiadásra (Paksa 1988, 15). Abban az időben még nem volt tisztázott, mit értenek népdal alatt: belevegyenek-e ismert szerzőktől származó népies dalokat, vagy csak népköltést szerepeltessenek, és abban sem volt egyetértés, hogy csak a szövegeket adják-e ki, vagy a hozzájuk tartozó dallamok kottáit is. A gyűlésen akkor fontosabbnak tartották a népművelési, semmint a tudományos szempontok érvényesülését. Tizenöt évvel később az így összegyűjtött daloknak javarészt csak a szövege jelent meg Erdélyi János (1814–1868) *Népdalok és mondák* című kiadványában (Erdélyi 1846–1848), de a Kisfaludy Társaság gondozásában, amelyet 1836-ban a szépirodalom művelése és népszerűsítése céljából alapítottak, és ennek keretében hamarosan a népköltézzel való tudományos igényű foglalkozás legfőbb fórumává is vált. Erdélyi, akit az Akadémia 1839-ben választott levelező tagjai sorába (1858-tól lett rendes tag), 1842-ben vált a Kisfaludy Társaság rendes tagjává, majd 1843-ban titkárává. Kapcsolatai révén háromkötetes könyvének megjelentetéséhez átkérték a Tudós Társaságtól az 1833. évi felhívásra összegyűjtött anyagot, és biztosították az anyagi háttérrel az első magyar, 120 gyűjtőtől származó folklórszöveg nagyszabású kiadásához (Paksa 1988, 29).

Még két további gyűjtemény és gyűjtő nevét érdemes az Akadémia felhívása kapcsán említeni, Mindszenty Dánielét és Udvardy Cserna Jánosét. Mindszenty 1832-ben adta le kéziratát *Nemzeti Dalgyűjtemény, ajándékul a barátság és szeretetnek* címmel, toldalékában 88 dal fortepianóra való átíratával, azaz kottákkal együtt. A kézirat ezt

követően azonban elveszett, több, az Akadémiára ekkor beküldött sorstársával együtt. Száz évvel később azután Kodály találta meg egy árverésen 1941-ben, és juttatta vissza az Akadémiára. Udvardy, aki földmérő mérnök volt, kottás kéziratát szintén 1832-ben készítette el *Eredeti Nemzeti Dalok Gyűjteménye – Leginkább a Pór ifjúság szájából* címmel. Ezek a kották is elvesztek, de Udvardy előszava megmaradt, amelynek alapján zenei és néprajzi szempontból is értékes munkát végezhetett gyűjteményének összeállításához (Paksa 1988, 23). A dallamokat szótagszám szerint csoportosította, amelynek alapján Kodály a népdalrendszerezés úttörőjeként írt róla nemzetközi viszonylatban is: „[...] rendszerező kísérletét eredetinek, annyi sok, először magyar agyban felvillant ötlet egyikének kell tartanunk” (Kodály 1943/2007, 179).

Amikor az Akadémia 1843-ban a Kisfaludy Társaságra bízta az akkor már tíz év óta húzóódó, hozzávaló költségek hiánya miatt mindig halasztott népdalkiadás feladatát és gondját, a finanszírozási nehézségeken túl mintha mentesülni szeretett volna a tudományos igényű népdalkiadás feladatától, miközben a szövegek megmentésének és közlésének fontossága mellett a dalok zenéjével való foglalkozást is szükségesnek tartották. Az Akadémia 1844. évi nagygyűlésén Fogarasi János határozatba foglalta indítványát, hogy a Kisfaludy Társaságot figyelmeztessék, „ügyeljen a további gyűjtésnél a népdalok zenéjére is, hogy a népköltészet ezen becses járuléka az elfeledéstől megóvassék” (Kodály 1943/2007, 155). Az Akadémia titkára, Döbrentei Gábor pedig magát a feladat- és anyagátadást is elítélte. 1845. február 18-án ezt a megjegyzést tette: „Hogy a m. tud. társaság, felállása elején mingyárt gyűjtött népdalait a Kisfaludy társaságnak átaladta, azzal kötelességén ada tul s becsületén ejte csorbát” (Seprődi 1915, 167).

A 19. század második felében az Akadémia közvetlenül már nem vett részt népdalok közreadásában, de közvetve számos újabb gyűjtés és kiadvány kapcsolódik hozzá. Mátray (Róthkrepf) Gábor (1797–1875), aki 1833-ban nyerte el az akadémiai tagságot, azután került szorosabb kapcsolatba a népdalokkal, hogy zenei szakértőként felkérték az Akadémia felhívására beérkezett munkák, gyűjtemények elbírálására (Paksa 1988, 37–43). A tudományos igénnyel és gyakorlati céllal szerkesztésében és összeállításában kiadott *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* három füzetében (1852, 1854, 1858) a dalokat egyszerű zongorakísérettel látta el, és a munka közben összegyűlt tapasztalatokat tanulmányba rendezve tartott felolvasást az Akadémián 1852-ben, az első füzet megjelenését követően. Ebben az írásában Mátray zenei szempontok (tempó, ütemfajta, hangnem, szerkezet és prozódia) szerint vizsgálja és jellemzi a dalokat. Annak ellenére, hogy a gyűjteményében közreadott 77 dalból 65 népies műdal, amelynek ismerjük a szerzőjét – s mindössze 12 a későbbi értelemben vett népdal –, mégis megállapítja: a népdal a néptől öntudatlanul teremtetik.

Szintén a Tudós Társaság tagjai közül való volt a 19. század második felének legnagyobb hatással bíró zenetörténésze, zeneírója, Bartalus István (1821–1899). Erdélyben, Bálványosváralján született, 1851-ben költözött Kolozsvárról Pestre, és hamarosan a *Zenészet* egyik legismertebb publicistájává vált. Írásai megalapozták a magyar zenetörténeti kutatást mint születőben lévő új tudományágat. 1867-ben választják

a Kisfaludy Társaság rendes, 1875-ben pedig a Tudományos Akadémia levelező tagjává. Az 1870-es évektől kezdve majd két évtizeden át foglalkozott népdalok összegyűjtésével, 1871-től terepen is járt: „gyűjtés végett csak Heves, Borsod, Gömör, Nógrád és Zemplén megyék helységeit látogattam meg; Erdélyben csak a székelységet tanulmányoztam [...], de a többi megyéknek is lehetnek, sőt vannak helyi érdekű dallamaik s innen folyólag mind a múlt, mind a jelen időből még sok anyagot lehetne gyűjteni és feldolgozni” (Bartalus 1896, 3).

Összesen 919 dallamot gyűjtött egybe és jegyzett le két kéziratos könyvébe, majd szerkesztett azután kiadásra hét kötetben (1873–1896), a dallamokat zongorakísérettel ellátva: „A Kisfaludy-Társaság megbízásából és segélyével Közoktatási Ministerium és Tud. Akadémia pártfogásával gyűjtötte s énekekre és zongorára feldolgozva kiadja Bartalus István” (Bartalus 1873).

Fiatal pályatársa, a szintén erdélyi születésű Seprődi János (1874–1923) zenetörténész és folklorista így értékelte gyűjteményét: „Népzenei gyűjtése [...] arra az időre esik; amikor még külföldön sem volt kellőleg tisztázva a népiesség fogalma, s így annál kevésbé lehetett nálunk ismeretes a népköltési adalékok gyűjtésének célja és módszere” (Sz. Farkas 1976, 114–115). Ugyanakkor Bartalusnak köszönhetjük, hogy Arany János gyermekkori emlékei alapján idős korában összeírta az általa ismert dallamokat, és 1874-ben elkészítette kéziratos dalgyűjteményét. Erre Bartalus kérte fel az idős mestert, éppen gyűjteményének minél teljesebbé tétele érdekében (Paksa 1988, 51).

Az MTA a 19. század második felében és a 20. század elején még két említésre méltó esetben játszott szerepet a magyar népdalok témakörében. Szénfy (Kohlmann) Gusztáv zeneszerző 1857–1859-ben Erdélyben székely és román népdalokat gyűjtött az Akadémia elnökének, gróf Dessewffy Emilnek a támogatásával. Szénfy kétszer is az Akadémia bírálóbizottsága elé terjesztette (1857, 1860) a magyar népzeneről írt dolgozatát, de a Brassai Sámuel és Mátray Gábort tagjai közt tudó grémium egyszer sem javasolta a kellő tudományos apparátussal nem rendelkező mű kiadását. A feltehetően értékes, sok eredeti népdalt is tartalmazó, 2000 dallamból álló kéziratos gyűjtemény elkallódott.¹ A másik esetben viszont pont az róható fel az Akadémiának, hogy felvállalta egy sok szempontból tudománytalannak tekinthető népzenei tárgyú könyv kiadását, és ezzel egyúttal hitelesítette is azt. 1908-ban az Akadémia jelentette meg Fabó Bertalannak *A magyar népdal fejlődése* című művét úgy, hogy a kötet kéziratát előzetesen szakmailag nem bírálták, így a megjelenését követően Seprődi János írt róla lesújtó recenziót (Seprődi 1908). Kodály joggal sérelmezte, hogy Fabó a könyve megjelentetésekor a már hozzáférhető, új és hiteles népzenei adatokat nem ismerte,²

¹ „Fél évszázaddal Bartók és Kodály előtt szembefordult azzal az irányzattal, mely szerint a m. népzene azonos a verbunkossal és a népies műdallal, de állításait az elmaradott körülmények következtében nem tudta igazolni. Mint nyomorgó zenetanár fejezte be életét” (MÉL 1982, 749).

² Kodály itt elsődlegesen az *Ethnographia* folyóirat által közölt adatokra, gyűjtésekből való válogatásokra gondolhatott, de akár a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára leadott fonográfus gyűjtésekre is, amelyek szintén tanulmányozhatók lettek volna.

és „rég, részben hibás anyag alapján, tudományos módszer nélkül dolgozott. Így könyve semmivel sem vitte előbbre a népdal ügyét” (Kodály 1951/2007, 188–189).

A népdal ügye a tudományág megerősödésével és önállósodásával a 20. század első évtizedeiben mozdult meghatározó módon előre, és a század második felére a magyar népzene kutatás társadalomra gyakorolt hatása is jelentőssé válik. Mindezt nem az irodalomtudomány, mint a kezdetekben, hanem sokkal inkább a néprajz és részben a zenetudomány szárba szökkenése segítette. A 20. század első évtizedének végére a magyar vidéken végzett immár szakszerű gyűjtéseknek³ köszönhetően olyan mennyiségű, autochton zenei adat, magyar népdal gyűlt össze, hogy 1913-ban Kodály és Bartók a Kisfaludy Társasághoz fordultak egy új, egyetemes magyar népdalgyűjtemény kiadásának tervezetével, éppen hetven esztendőre rá, hogy 1843 decemberében a Társaság átvette az MTA-tól a népdalgyűjtések és -kiadások feladatát (Bartók–Kodály 1913/1982, 48). Tervezetük anyagi támogatásban nem, csak erkölcsiben részesült.⁴ Az első világháború, majd Trianon megakasztotta a népdalkiadás ügyét. Az egyetemes gyűjtemény kérdése csak a húszas évek végén merül fel ismét a száz évvel korábbi eredeti kezdeményező, az MTA berkein belül.

Kihasználva a húszas és harmincas évek fordulóján és az azt követő évtizedben a néprajz iránti megújult érdeklődést, a népzenei gyűjtések Kis-Magyarországon és a határokon túl, a szomszédos országokban is új lendületet kaptak.⁵ Az Akadémián a kiadás tervének felmelegítésében az akkori főtitkárnak, Balogh Jenőnek meghatározó szerepe volt, aki Bartókot és Kodályt nagyra tartotta és mélyen tisztelte. A népdal ügyét szívén viselte, kiemelten és anyagilag is nagyvonalúan támogatta. Ekkoriban az Akadémiának a Vigyázó-vagyon örököséként nyílt lehetősége tudományos kutatások támogatására. Az 1929-ben előterjesztett javaslatok között *Anyagmentés és feltárás* címén néprajzi és népzenei anyag gyűjtése és kiadása is szerepelt (Szalay 2003, 127–128). Együttal új bizottságokat is szerveztek, többek között a 17 akadémikusból álló Etnográfiai és Folklorisztikai Bizottságot Hóman Bálint elnökletével, akinek javaslatára azután a szervezet nevét Néptudományi Bizottságra magyarosították. A Bizottság 1930 novemberében tartott első ülésén 11 állandó segédtag, köztük

³ Vikár Béla 1896 karácsonyán rögzített először fonográffal, hangfelvétel készítésével adatokat, gyűjteni 1910-ig járt. Kodály 1905-től, Bartók 1906-tól kezdte meg rendszeres gyűjtőmunkáját. Lajtha László 1911-től csatlakozott hozzájuk.

⁴ Kodály *A magyar népzene tára* I. kötetének bevezetőjében azt írja, hogy tervezetükre nem kaptak választ (Kodály 1951/2007, 189), pedig még a bírálatokat is megkapták, amire válaszoltak is. Válaszuk alapján továbbítják a tervezetet a könyvkiadó bizottsághoz, és onnantól kezdve nincs további adat a gyűjtemény sorsáról (Szalay 2004, 56–58).

⁵ 1929-ben a Néprajzi Társaság támogatásával újabb terepmunkák sora kezdődhetett, amelynek természetes intézményi hátterét a Néprajzi Múzeum biztosította. A népzene kutatásba pedig a Zeneakadémiáról és a pesti egyetem bölcsészkaráról kapcsolódtak be fiatal kollégák. A múzeumban Lajtha mellett gyakornokoskodott először Volly István, Veress Sándor, majd Balla Péter és Dincsér Oszkár, később, 1941-től Manga János. Ebben az időszakban került sor Domokos Pál Péter 1929-es első gyűjtéseit követően további moldvai gyűjtőutakra (Veress Sándor 1930; Domokos Pál Péter 1932; Lükő Gábor 1932, 1933; Balla Péter 1934). Részletesen lásd: Riskó 2020.

három népzene kutató, Bartók, Kodály és Lajtha meghívását javasolták. A következő évben létrehozták a Népzenei Albizottságot, munkaprogramjának elkészítésére Kodályt kérték fel. A program legfontosabb feladata az Akadémia népzenei kiadványának elkészítése lett, amelyre az Akadémia Igazgató Tanácsának 1932-ben született határozata alapján a költségeket is biztosították. Az összegből lehetőség nyílt az addigi meglévő anyag új gyűjtésekkel való kiegészítésére és az egyetemes gyűjtemény sajtó alá rendezésére. Ez utóbbi munkára Kodályt kérték fel, aki azzal a feltétellel vállalta el a feladatot, hogy a kiadványon Bartók neve is szerepeljen, mint szerkesztő (Szalay 2003, 129). Ugyancsak népzenei kiadványként támogatta a bizottság Pálóczi Horváth Ádám 19. század eleji kéziratos gyűjteményének közreadását, amelyet végül Kodály javaslatára nem önálló kötetként, hanem további 18. századi történeti források dallamaival együtt kívántak megjelentetni. A kötet szerkesztésére, összeállítására Bartha Dénest kérték fel (Bartha 1935).

Balogh Jenő főtítkár és Kodály állandósult munkakapcsolatának köszönhetően a népzenei kiadvány ügye folyamatosan napirenden volt, melynek eredményeképp a Népzenei Albizottság 1934. június 14-i ülését követően az Akadémia felkéri Bartókot, hogy az addig gyűjtött anyag sajtó alá rendezésével foglalkozzon az Akadémia erre kijelölt helyiségeiben.⁶ Bartók azután augusztus 28-i dátummal kapta kézhez a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletét, mely szerint szeptember 1-jével az MTA-hoz osztják be szolgálatra, feladata Kodállyal együtt a népzenei összkiadás publikálásra való előkészítése. Bartók egyébként saját kívánságára cserélte le a zeneakadémiai zongoratanítást a népzenei rendezés munkálataira, amelyről egy Dohnányinak július végén kelt levelében is beszámol.⁷ Eredetileg két évre tervezett munkáját egészen 1940-ig, Amerikába történt kiutazásáig végezte. A rendezésben, szerkesztésben asszisztensek, egy kis munkacsoport segítette: Kerényi György, Veress Sándor, később Rácz Ilona, valamint egykori kiváló tanítványa, Deutsch Jenő. Bartók akadémiai tartózkodása alatt nemcsak a magyar anyagot rendezte, hanem saját román, majd 1936-os törökországi gyűjtését is. Lejegyezte az új gyűjtések hangfelvételeit, a korábbi lejegyzéseket revideálta, 1936-tól szintén részt vett az első, nagyközönségnek is szánt népzenei lemezek kiadásában, a Pátia-sorozat gramofonfelvételeinek készítésében a Magyar Rádió stúdiójában, ahová vidékről hoztak fel jó falusi énekeseket, hangszereket. Népzene tudományi munkássága elismeréseként az MTA levelező taggá választotta, székfoglaló előadását „Liszt Ferenc” címmel 1936. február 3-án tartotta.

Bartók a távozása előtt az általa összeállított anyagot, az utókor által Bartók-rendnek nevezett gyűjteményt, több mint 13 000 lejegyzett népzenei adatot ritmusaik alap-

⁶ Az 1932–1934. évek történéseit, a Néptudományi Bizottság és Népzenei Albizottság üléseit, jegyzőkönyveit részletesen tárgyalja: Szalay 2003, 129–135.

⁷ „Mikor a népdalkiadás ügye a Tud. Ak.-ban végre komolyabb stádiumba lépett, azt indítványoztam ott, kérjenek ki engem a vallás- és közoktatásügyi miniszter urtól 2 esztendőre olyan formán, hogy a miniszter engem erre az időre a főiskolai tanítás alól felment, viszont ehelyett kirendel a szerkesztési munka elvégzésére a Tud. Ak.-ba, ahol ugyanannyit fognék dolgozni, mint amennyit a Főiskolán dolgoznék” (BartókLev 1976, 482–483).

ján elrendezve, Kodálynak adta át, aki egy angol nyelven írt, 1941-ben elküldött levélben foglalta össze véleményét, kifogásait Bartók rendszerével kapcsolatban, ami miatt nem találta megfelelőnek, hogy a zeneileg rendezett népdalkiadás alapjául szolgáljon (Kovács 1991, 15–20; Dalos 2015, 51). Választ azonban nem kapott, mivel Bartók sem kapta kézhez a levelet, addigra a háborús helyzet miatt a posta már nem jutott át az egymással hadban álló felekhez, az Egyesült Államok és Magyarország között is évekre megszakadt a szolgáltatás. Kodály ezt követően csak 1943. októberig tudott az anyaggal foglalkozni, a megindult légitámadások miatt a gyűjteményt el kellett csomagolni és biztonságba helyezni. Az anyag szerencsésen megmenekült, túlélte a főváros ostromát.

A háborút követően a munka folytatására csak 1949-től kerülhetett sor, aminek két oka is volt. Egyrészt a súlyosan sérült akadémiai épület helyreállítása hosszabb időt vett igénybe (Dalos 2022, 10–11; Szalay 2004, 278–279), másrészt 1946-tól 1949-ig az MTA elnöki tisztségét Kodály töltötte be. A 60. születésnapját követően a háborús évek alatt, 1943-ban levelező, majd az 1945. május végi nagygyűlésen az I. Osztály ajánlása nyomán Bartókkal együtt rendes taggá választották. Az anyagi nehézségek, a társadalmi feszültségek az Akadémiát is megújulásra sarkallták, ami az intézmény szerkezeti, működési átalakításával járt együtt. 1946-ban Keresztury Dezső kérte fel és egyúttal győzte meg Kodályt, hogy vállalja el az MTA elnöki posztját. Kodályban azt a reprezentatív személyiséget látta, akinek a tekintélye megkérdőjelezhetetlené teszi a szükségszerű átalakítások véghezvitelét. Az elnöki funkció azután oly mértékben kitöltötte Kodály munkaidejét, lekötötte energiáit, hogy a népdalösszkiadás ügye szükségszerűen hátrébb sorolódott.⁸ A fordulat évében, 1949-ben, a totális kommunista hatalomátvétel azonban a társadalom minden szegmensét kíméletlenül maga alá gyűrte, az MTA-t is, amelynek élére kommunista vezetőket helyeztek, így Kodályt 1949 novemberében már nem választották meg újra elnöknek.⁹ A háború utáni nehéz időszakban vállalt elnöki tevékenységét, áldozatvállalását és kiállását a „gleichschaltolt” MTA-n nem értékelték, mélyen hallgattak róla.

1950-től Kodály keserű tapasztalatokkal, de megújult lendülettel fordulhatott ismét a népzene és kiadásának ügye felé. Munkatársainak, Járdányi Pálnak, Kerényi Györgynek és Rácz Ilonának köszönhetően a munka elnökségének ideje alatt is folyt, és haladt előre.¹⁰ Az elkövetkező évek egyúttal a magyar zene- és népzene tudományi szakma intézményesülését eredményezték. 1951 májusában létrejött az MTA Zenetudományi Szakbizottsága, amely hamarosan a zenetudományi munka irányító

⁸ „Négy esztendeje állandóan talpon, szünet nélkül szolgálom a magam területén a legázolt ország felemelkedését. 4 éve nem élem a magam életét” (Kodály 1989, 164). Kodály MTA-elnöki időszakáról részletesen lásd: Dalos 2022.

⁹ Kodály nem véletlenül vetette papírra az immár erőszakosan újjászervezett kommunista Akadémia vezetőiről: „Akad[émia]: Al[exits] és Fog[arasi] nem olyan egyéniségek, akik a tud[ományos] világ előtt tekintélynek örvendenek. Nem lehet béke olyan Ak[adémiában], amelyet ilyenek vezetnek” (Kodály 1989, 40–41).

¹⁰ 1946-tól egy ideiglenes kis szobát kaptak a romos épületben, ahol legalább a kottarajzoló dolgozhatott.

szervévé fejlődött (Péteri 2000, 167–168). A Zeneakadémián Szabolcsi Bence és Bartha Dénes 1951 szeptemberétől elindították a zenetudományi képzést, amelyen belül fő-tanszaki népzenei képzés is indult Kodály vezetésével (Szalay 2004, 302–303). Végül 1953-ban a papíron még nem létező, de Kodály vezetése alatt évek óta dolgozó szerkesztőségi csoportot az MTA-n belül hivatalosan is megalapítják MTA Népzene Kutató Csoport névvel (Péteri 2000, 173–174; Szalay 2004, 286–302). A kis műhely addigra már A Magyar Népzene Tára (MNT) két kötetét is kiadta. Kodály életében még további három, azaz összesen öt kötet jelent meg a népdalok összkiadás-sorozatából.¹¹ Az első kötetekben, miután az 1950-es évek elejére még nem volt meg az a zenei rendezési elv, amelynek mentén a dallamok közreadása megtörténhetett, és engedve a felülről érkező, valamint a szakmai, belső sürgetésnek, Kodály úgy döntött, hogy alkalomhoz kötött, szokások szerinti összeállításokat adnak közre, ami a kor tudomány- és kultúrpolitikai kívánalmainak is jobban megfelelt (Szalay 2004, 271–286). Az 1960-as évek elejére azután Járdányi Pál dolgozta ki a dallamvonalak összehasonlításán alapuló zenei rendezési elvet, amelyet Kodály is jóváhagyott.¹² Az első, zenei rend szerinti dallamtípuskötet a hatodik lett (1973) a sorozatban, amelynek megjelenését már sem Járdányi (†1966), sem Kodály (†1967) nem érthette meg.

Idővel kiváló kutatók csatlakoztak a csoporthoz,¹³ amely nemzetközi rangra akkor emelkedett, amikor a Nemzetközi Népzenei Tanács (International Folk Music Council, IFMC) elnöki posztját Kodály töltötte be (1961–1967) (Richter 2024). Ez idő alatt a tanács nemzetközi konferenciáinak témái erőteljesen kapcsolódtak a magyar, de éppúgy az akkori nemzetközi szintéren folyó népzene kutatás főbb feladataihoz, célkitűzéseikhez, úgymint a vokális és a hangszeres stílusok elemzéséhez, a néptáncokhoz és zenéjükhez, a zenei alapú rendszerezéshez (amely egyúttal az 1964-es budapesti konferencia témája is volt), valamint a népzene és zenetörténet kapcsolatához. Joggal jelenthetjük ki, hogy ebben az időben a nemzetközi népzene kutatás egyik csúcspontja, kutatóműhelye Magyarországon, az MTA keretében Budapesten működött.

Kodály halálát követően először Rajeczky Benjamin, majd 1970–1973 között Vargyas Lajos volt a csoport igazgatója. 1974-ben azután a csoport elvesztette önállóságát, beolvastották az MTA Zenetudományi Intézetbe, amelynek előzménye 15 évvel korábbra tehető, amikor az MTA I. Osztálya 1959–1961 között vitasorozatot

¹¹ Az MNT I. *Gyermekjátékok* kötete 1951 novemberében, a II. *Jeles napok* pedig 1953 februárjában jött ki a nyomdából, mindkét kötetet Kerényi György szerkesztette. Az MNT III/A, B *Lakodalmok* köteteket Kiss Lajos (1955–56), az MNT IV. *Párosítók* kötetet (1959) Kerényi György szerkesztette. Az MNT V. *Síratók* kötetét (1966) Rajeczky Benjamin és Kiss Lajos rendezte sajtó alá. A kötetek közül háromnak (MNT I, IV, V) a zenei rendjét Járdányi Pál készítette (Szalay 2004, 286–295).

¹² Járdányi a rendszerét az 1964-es budapesti IFMC-konferencián is bemutatta, népszerűsítő kötetekben már 1961-ben publikálta (Járdányi 1961).

¹³ A zenetörténész, gregoriánkutató Rajeczky Benjamin 1960-ban, majd öt követően Vargyas Lajos és Borsai Ilona 1961-ben, Kodály zeneakadémiai tanítványai közül Olsvai Imre 1957-ben, Sárossi Bálint 1958-ban, Vikár László 1960-ban, Halmos István már kandidált néprajzos 1962-ben, Szendrei Janka 1962-ben, a tánckutató Martin György 1965-ben, Dobszay László 1966-ban (Péteri 2015, 315).

rendezett a Népzene Kutató Csoport munkájáról, amelynek keretében számonkérték a magyar népzene tudományban a marxista szemlélet érvényesülését. Kodály akkor határozottan elutasította a népzene kutatás átideologizálását és műhelyének bővítését szociológiai, történeti irányokkal, melynek ürügyén általa nemkívánatos személyek jelenhettek volna meg a csoportban (Tallián 2001, 6).¹⁴ Az egyesítést követően a folklórkutatás több részlegre vált szét, Népzenei Osztályra (1974–2011), Hangszeres Népzenei (1974–1988) és Tánc Osztályra (1974–2011), valamint Rajeczky vezetésével önálló Dallamtörténeti Munkacsoportra (1985-től Régi Zene-történeti Osztály). 1999–2011 között önálló Népzenei Archívum is működött, amelyet a megnövekedett gyűjteményi feladatok, a digitalizálás, online anyagközlés, a hatalmas anyagmennyiség integrált adatbázisba foglalása indokolt. A gyűjtemény nemzetközi jelentőségét és ismertségét erősítette, hogy az archívumi osztály két EU-s pályázatban is részt vett (Richter 2014, 192–193). Az 1974-es összevonás után tíz évvel, 1984-ben az addig több épületben elhelyezett Zene-tudományi Intézet új otthont kapott az Erdődy–Hatvani-palotában, ahol mind a mai napig is működik. Ennek köszönhetően a folklórgyűjtemények (népzene, néptánc, fotók, dokumentációk) megfelelő elhelyezése, szakszerű tárolása hosszú távon biztosítottá vált.

A Zene-tudományi Intézetben a népzene- és néptánc kutatások a már Kodály idején kialakult irányokban haladtak tovább (Tallián 2001, 9–11). Folytatódott a népzenei anyag zeneileg rendezett közreadása, köztük kiemelten az MNT-kötetek típuskötetek kiadása a továbbfejlesztett Járdányi-rend szerint,¹⁵ megjelent az új stílusú dal-lamok tömbje,¹⁶ megerősödött és kezdeti lemaradását pótolta a hangszeres népzene kutatása, köszönhetően a tánccházmozgalom ösztönző hatásának is.¹⁷ Nagy mennyiségű új gyűjtéssel haladt tovább a rokon népek zenéjének kutatása,¹⁸ és örvendetesen gyarapodott a népzene határterületeinek, a népekeknek, a történeti vonatkozásoknak főként a 19. századi népies műzene témában a feltárása.¹⁹ A néptánc kutatásban 2016-tól mintaszerű online felületen adják közre a tánc típusok és -dialektusok kutatásának gyarapodó eredményeit (URL1), folytatnak táncantropológiai mélyfű-

¹⁴ Szabolcsi Bence a Zene-tudományi Intézet igazgatójaként Kodály halálát követően nem erőltette az egyesítést, tiszteletben tartotta Kodály kiállítását a Népzene Kutató Csoport önállóságáért. Szabolcsi halála (1973) után szinte azonnal és rövid időn belül végrehajtották az egyesítést, a kisebb létszámú Zene-tudományi Intézetbe olvasztották be a nagyobb létszámú népzene kutató műhelyt. Az egyesített intézetnek, így a népzene kutatóknak is az intézet igazgatója, Ujfalu József lett a vezetője (Tallián 2001, 8).

¹⁵ 1987 és 2012 között Olsvai Imre, Vargyas Lajos, Domokos Mária és Paksa Katalin gondozásában megjelentek az MNT VII–XII. kötetek.

¹⁶ Az új stílus zenei rendjét Bereczky János készítette el, az új stílus típusrendje négy kötetben jelent meg; Bereczky 2013.

¹⁷ Sárosi Bálint után Tari Lujza, majd a népi tánczene területén Pávai István kapcsolódott be a kutatásokba. A népi hangszeres kutatását Brauer-Benke József végzi.

¹⁸ Vikár Lászlót követően a finnugor népek körében Lázár Katalin, a törökös népek között pedig Sipos János végzett kutatásokat.

¹⁹ Papp Ágnes és Kővári Réka a népekek kutatását, Riskó Kata pedig a 19. századi kutatásokat végzi.

rásokat, és jelentős MTA-támogatással megteremtették a táncfilmek digitalizálásának lehetőségét.²⁰ Az intézet kutatói oroszánrészt vállaltak és vállalnak a kutatói utánpótlásképzésben a Zeneakadémián, a Táncművészeti Egyetemen és a Szegei Tudományegyetemen.

Az MTA kutatóintézeteit érintő nagy összevonások révén 2012. január 1-jétől az MTA Zenetudományi Intézete is elvesztette önállóságát, és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (BTK) részeként működött tovább. Az egyesítés előtt, 2011 végén, célszerűnek látszott a széttagolt folklórkutatásokat ismét egy részlegbe összevonni az intézeten belül (Népzene- és Néptánckutató Osztály és Archivum). 2019. szeptember 1-jétől azután leválasztották az MTA-ról a kutatóközpontokat és -intézeteket, de a folklórgyűjtemények, amelyek a kutatás alapját jelentik, az MTA tulajdonában maradtak. A kutatóműhely és a kutatások jelenleg kikerültek az MTA fennhatósága alól, de a központi nemzeti népzenei és néptáncgyűjtemény rangjára jutott MTA folklórarhívum továbbra is szolgálja a magyar népzene- és néptáncutatást.

Irodalomjegyzék

- Bartalus István (1873). *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Első kötet. Budapest: Tettey Nándor és társa.
- Bartalus István (1896). *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Hetedik kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság.
- Bartha Dénes, szerk. (1935). *A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770–1800)*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bartók Béla – Kodály Zoltán (1913/1982). „Az Új Egyetemes Népdalgyűjtemény tervezete”. In: Kodály Zoltán: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. II. Sajtó alá rend. Bónis Ferenc. Budapest: Zeneműkiadó, 48–52.
- BartókLev (1976). *Bartók Béla levelei*. Szerk. Demény János. Budapest: Zeneműkiadó.
- Bereczky János (2013). *A magyar népdal új stílusa I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó (CD melléklettel).
- Dalos Anna (2015). „Kodály Zoltán, a tudós zeneszerző”. In: *Uő: Kodály és a történelem. Tizenkét tanulmány*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 45–54.
- Dalos Anna (2022). *Kodály Zoltán, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1946–1949)*. Musicologica Hungarica 3. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet.
- Erdélyi János (1846–1848). *Népdalok és mondák. I–III*. Magyar Népköltési Gyűjtemény. Pest: Kisfaludy Társaság.
- Járdányi Pál (1961). *Magyar népdaltípusok*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kodály Zoltán (1943/2007). „Magyar zenei folklóre 110 év előtt”. In: *Uő: Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, II. Sajtó alá rend. Bónis Ferenc. Budapest: Argumentum Kiadó, 155–183.
- Kodály Zoltán (1951/2007). „Gyermekjátékok. Előszó A Magyar Népzene Tára I. kötetéhez”. In: *Uő: Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, II. Sajtó alá rend. Bónis Ferenc. Budapest: Argumentum Kiadó, 184–197.
- Kodály Zoltán (1989). *Közélet, vallomások, zeneélet*. (Kodály Zoltán hátrahagyott írásai). Szerk. Vargyas Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

²⁰ Az 1980-as évek végétől Felföldi László, Fügedi János és Karácsony Zoltán léptek Martin György és Pesovár Ernő örökébe, majd 2010 után Varga Sándor néprajzkutató, táncfolklorista csatlakozott a műhelyhez.

- Kovács Sándor (1991). „A Bartók-rend kialakulásának története”. In: Bartók Béla: *Magyar népdalok* Egyetemes Gyűjtemény. I. Sajtó alá rend. Kovács Sándor – Sebő Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 13–31.
- MÉL (1982). *Magyar Életrajzi Lexikon*. 2. L-Z. Második, változatlan kiadás. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Paksa Katalin (1988). *Magyar népzene kutatás a 19. században*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 9. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.
- Péteri Lóránt (2000). „Adalékok a hazai zenetudományi kutatás történetéhez (1947–1969)”. *Magyar Zene*, 38/2, 161–190.
- Péteri Lóránt (2015). „Adalékok Rajeczky Benjamin és az MTA Népzene Kutató Csoportja kapcsolatához”. *Magyar Zene*, 53/3, 305–322.
- Richter Pál (2014). „Analog felvétel – digitális adat. A Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archívuma”. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012*. Szerk. Kiss Gábor. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 177–194.
- Richter Pál (2024). „»Ha ló nincs, a szamár is jó«. Kodály Zoltán és Nemzetközi Népzenei Tanács elnöki tisztsége (1961–1967)”. *Magyar Zene*, 62/2, 204–212.
- Riskó Kata (2020). „Elágazó utakon. A magyar népzene kutatás 1930 és 1945 között”. In: Dalos Anna – Ozsvárt Viktória, szerk. *Járdányi Pál és kora. Tanulmányok a 20. századi magyar zene történetéből (1920–1966)*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 241–258.
- Seprődi János (1908). „A magyar népdal zenei fejlődése. Első közlemény”. *Erdélyi Múzeum*, 25/5, 293–327.
- Seprődi János (1915). „Népköltési gyűjteményeink hiányai”. *Erdélyi Múzeum*, 32, 164–206.
- Sz. Farkas Márta (1976). *Bartalus István. A múlt magyar tudósai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szalay Olga (2003). „Kodály Zoltán és a Tudományos Akadémia szerepe a népdal-összkiadás megindításában 1930 és 1940 között”. In: *Zenetudományi dolgozatok*. Tanulmányok az MTA Népzene Kutató Csoport megalakulásának 50. évfordulójára I. Szerk. Richter Pál – Rudasné Bajcsay Márta. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 127–186.
- Szalay Olga (2004). *Kodály a népzene kutató és tudományos műhelye*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tallián Tibor (2001). *A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének rövid története*. https://www.zti.hu/files/zti/MTA_ZTI_Tortenete.pdf

URL: <https://neptanctudastar.abtk.hu/hu>

Janus Pannonius kézírása és kancelláriai tevékenysége

The Handwriting of Janus Pannonius, Chancellor of the King

Mayer Gyula

PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN-SZTE-ELTE Ókortudományi Kutatócsoport
és MCA Collegium Professorum Hungarorum
gyula.a.mayer@gmail.com

Összefoglalás

A korábbi kutatás kísérletet tett arra, hogy különféle forrásokban azonosítsa Janus Pannonius kézírását, azonban az állítások jelentős részét a szakmai kritika komoly fönntartásokkal fogadta. A királyi oklevelek kancelláriai jegyzeteinek alaposabb vizsgálata lehetővé teszi a Janus kezéhez köthető jegyzeteknek a korábbinál lényegesen szélesebb körben történő azonosítását és Janus kancellári tevékenységének valószínűbb megítélését. Mintegy melléktermékként más kancellárok (Vitéz János, Várdai István, Bodó Miklós, Handó György stb.) kézírása is több-kevesebb bizonyossággal elkülöníthetővé válik.

Abstract

Previous research has attempted to identify the handwriting of Janus Pannonius in various sources, but a significant part of the claims have been met with serious reservations by professional critics. A more thorough examination of the chancellery notes on royal charters allows the identification of notes associated with Janus's hand in a much wider range than before, and a more realistic assessment of Janus's chancellery activities. As a by-product, the handwriting of other chancellors (John Vitéz of Zredna, Stephen of Várda, Miklós Bodó, György Handó, etc.) can also be distinguished with more or less certainty.

Kulcsszavak: Janus Pannonius, Zrednai Vitéz János, Várdai István, királyi kancellária, humanista irodalom

Keywords: Janus Pannonius, Archbishop John Vitéz of Zredna, Archbishop Stephen of Várda, royal chancery, humanist literature

Csapodi Csabának a Janus-autográfiára vonatkozó némely állítását (1981, 46–49) a kritika komoly fönntartásokkal fogadta (Boronkai 1982, 293–294; Kapitánffy 1985), azonban mára a történészek között is egyetértés látszik kialakulni abban, hogy „[k]étségtelen hitelességű és nagyon jellegzetes szignálás az a »Jo Q«, ahogyan Janus elegáns, finom és határozott betűkkel ellenjegyezte a királyi oklevelek szövegét”.¹ A megfigyelés és a föltételezés Fraknoi Vilmos révén vált ismertté és hosszú időre általánosan elfogadottá (Fraknoi–Mayer 2008, 38; Huszti 1931, 191–192). Nem egé-

¹ Csapodi 1981, 47. A jegyzetekben kilenc előfordulást idéz.

szen világos, hogy Szilágyi Lorándot 1930-ban mi indította ezen nézet elvetésére, azonban Fraknói kötetében egy sajtóhiba folytán Janus itáliai követségénél 1464-es dátum szerepel (1465 helyett), s a két, Fraknói által ugyanezen a lapon hivatkozott oklevél (DF 59507 és 59506)² 1464-ben kelt. Nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy Szilágyit valami módon a sajtóhiba vezette tévútra. Fraknói szerint „Janus Pannoniussal 1462 és 1470 között a királyi levelek fogalmazásának teendőiben Beckensloer János és Hantó György osztoztak” (Fraknói–Mayer 2008, 39), s ezzel összhangban Szilágyi, miután Janust kizárta, a Jo. Q. signatúrát a pécsi prépostnak tulajdonította (Szilágyi 1930). Utóbbi nézethez csatlakozott a háború után Bónis György (1971) és kezdetben Kubinyi András is. Kubinyi a harmadik pécsi humanizmuskonferencia aktáiban megjelent tanulmányában megengedően nyilatkozott a Janusszal való azonosítást illetően (Kubinyi 2000, 14) és a fiatalabb történelemszemzedék tagjai ezt az azonosítást már ismét tényként kezelik. Ezt a nézetet kodifikálta C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Neumann Tibor és Pálosfalvi Tamás 2016-ban megjelent archontológiája. Kubinyi a Janusszal való azonosítás mellett nem tudott egyértelmű érvet fölhozni, csupán az azonosítást kizáró érvet (hogy tudniillik a Jo, illetve JoQ siglum Janusnak Budáról való távozása után is előfordul) semlegesítette.

Különös zárvány a kutatástörténetben Zömbik Miklós piarista tanár 1948-ban *A magyar királyi kancellária Mátyás király korában* címmel írott szegedi disszertációja, amelyet Kristó Gyula ismertet (Kristó 1999, 251–252).³ Számos értékes megfigyelést tartalmaz, pl. Fraknói sajtóhibájának és Szilágyi nézeteinek összekötése is szerepel nála (33). Kitarzott azonban a siglumnak Beckensloerhez kötése mellett, és a Q. nélküli változatot azzal magyarázza, hogy váradi püspöki kinevezése után megvált pécsi prépostságától (34). Zömbik Miklósnak sem nyomtatott publikációját, sem említését nem találtam, nem sokkal később távozott a rendből, és világi gimnáziumi tanárként működött tovább.

Mielőtt a siglumok behatóbb tanulmányozásába fognánk, az időrendet megtartva egy apró megjegyzést fűznénk Janus kancelláriai tevékenységének kezdetéhez.

Kubinyi András Janus itthoni pályafutása egyik adatát, ahol (dativusban) *venerabili Johanni de Chezmicze specialis presencie locumtenenti*-ről van szó egy levélben, Huszti nyomán (1931, 186) idézi, de az 1459. szeptember 23-ára történő datálást fönntart-hatatatlannak tartja. A felmerülő kronológiai problémát Bónissal (1971, 248) úgy véli megoldhatni, hogy az évszámot 1459-ről 1458-ra (azaz 1458. szeptember 24-re) módosítja (Kubinyi 2000, 11). Az oklevél jelenleg nem föllelhető, a (név nélküli) adatközlés a *Századok* 1896. évfolyamában⁴ olvasható: eszerint az oklevél kelte 1459. *die dominico proximo post festum B. Mathei apostoli*, és a közlő ezt szeptember 23-ának

² A középkori Magyar Királyság okleveleinek többsége fotóval és leírással megtalálható: URL1.

³ Az egyetemi történelemtanszékek történetét összefoglalja Kristó Gyula 1999-es könyve. 1940–49 között Hermann István Egyed volt a magyar történeti intézet vezetője.

⁴ A *Századok* (1896) 374. lapján. Huszti téves lapszámot ad meg, Fraknói (*Századok*, 1899, 774) pedig téves füzetet.

oldja föl. A szeptemberi dátum esetében azonban szokás szerint *apostoli et evangeliste* kellene álljon, ezért az évváltoztatás helyett előnyben részesítendő a *Mathei* alaknak konjektúrával *Mathie*-ra való módosítása, azaz két betű cseréje. Így a dátum 1459. február 25-nek oldható föl, és az adat összhangba kerül Janus püspöki kinevezésével (márciusban lett *electus*) és Sári Péternek a királyi különös jelenlét bíróságán (*specialis praesentia*) végzett tevékenységével, melyre a legkorábbi adat március 13-a (DL 15336).

Visszatérve a Jo. / Jo.Q. siglumokra, Kubinyi (és általában a kutatás) álláspontja az, hogy „mivel nézetem szerint a Jo. és a Jo.Q. azonos kéz írása, ugyanazt a személyt jelöli” (Kubinyi 2000, 14). A hasonlóság kétségtelen, azonban, ha alaposabban megvizsgáljuk a szóban forgó okleveleket, pl. az ugyanazon a napon (1464. március 31.) kelt és azonos szövegű DL 59507 és 59506 párt, akkor két különbség is észrevehető. A különbségek következetesen érvényesülnek minden jelenleg ismert siglumos oklevél esetében.

1. A puszta Jo. siglumban a J mindig keresztben át van húzva, a Jo.Q. siglumban sohasem.
2. Az oklevelek jobb felső sarkában a commissiók jegyzet két különböző kéztől származik, de Jo. esetében mindig az egyik kéz, Jo.Q. esetében pedig mindig a másik kéz írása.

A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a commissiók jegyzetet jellemzően az oklevél kiállításáért felelős kancellár saját kezűleg írta; ettől eltérés természetesen lehetséges.

Adódik tehát a gyanú, hogy a Jo. és a Jo.Q. siglum két különböző személyt jelöl. Hogy ki ez a két személy, eléggé nyilvánvaló, de az azonosítás tényszerűen is bizonyítható. A keresztvonalas Jo. esetében az 1460-as évekből egyetlen olyan adat ismert, amikor Jo. mellett további elem is szerepel: *Jo. E. W.*,⁵ azaz „(Vitéz) János váradi püspök”; s ezen az oklevélen a commissiók jegyzet írása szintén azonos a Jo. siglumos okleveleken találhatókéval. Vitéz keresztvonalas siglumára több más adatunk is van az általa olvasott és helyenként jegyzetelt kódexekben. A kódexbejegyzéseket Csapodiné Gárdonyi Klára gyűjtötte össze. Érdekes példa az 1463. szeptember 12-i, Péterváradon (*Datum in Varadinopetri*) kötött szerződés, melyet csak velencei másolatból ismerünk. A modern kiadó a siglumot (kérdőjellel) Fo-ként olvassa, valószínűleg a keresztvonalas téveszthette meg.⁶

⁵ 1464. április 12. DF 203563, lásd Kubinyi 2000, 13–14. Egy 1609-ből származó feljegyzés szerint a váradi székesegyház homlokzatán az 1456. I. E. W. felirat volt olvasható. A forrást idézi Huszti 1931, 368. és Balogh Jolán 1982, II., 49. és 137. Miskolci Csulyák István kéziratát az OSZK őrzi, Quart. Lat. 344 ff.; 40–41.

⁶ DF 293300 (a fénykép sajnos nehezen olvasható); Giuseppe Valentini *Acta Albaniae Veneta* 25, 1979, 214. Janus nem is volt jelen (Kubinyi 2000, 12., 30. jz.), a *Correcta in cancellaria Jo.* jegyzet tehát csak Vitéztől származhat.

Ami a korábbi éveket illeti, egy hosszabb bejegyzés olvasható Hunyadi János 1453-as címereslevelében: *Commissio propria domini Regis Ex consilio et deliberacione / Prelatorum et Baronum nostrorum Johannes Episcopus Waradiensis cancellarius* (DL 24762). A keresztnévben itt (még?) nincs a J áthúzva, azonban a jegyzet végig azonos kéz írása, mégpedig minden bizonnyal Vitézé. A felső commissió jegyzet írása (az alkalomhoz illő kissé díszesebb formában) itt is azonos a Jo. siglumosokéval.

Másrésről, a Jo.Q. siglum hosszabb formájára is van adat, ha csak egyetlen is. Az 1468. május 12-én kelt znojmoi oklevelet, melyet 1930-ban Augustin Neumann adott ki (151–152), a magyar kutatás számára Antonín Kalous tette ismertté. Az *Ad propriam commissionem domini Regis / Jo.E.Q.* („Király urunk személyes utasítására János pécsi püspök”) jegyzet keze azonosnak tartható a Jo.Q. siglumos oklevelek commissió jegyzetével, és így bizonyítja, hogy azok sem a préposttól (Beckensloertől), hanem a püspöktől (E. mint episcopus), azaz Janus Pannoniustól származnak. Siglumán kívüli szöveget Huszti (1931, 300) kettőt ismer, az egyik a fentebb már említett DL 59506. Csapodi (1981, 47) joggal jegyzi meg, hogy az *Emendata in cancellaria / in dictione, Pridie* szavakban – valamelyest – „az oklevél írását utánozza”, de így is megfigyelhetők erősebb humanista vonások. A másik, a pozsonyi káptalani levéltárban található oklevél jelzetét Huszti kisebb hibával adta meg, ezért Csapodi nem találta meg, noha a Huszti által említett fényképe átvészelt a világháborút, és hagyatékával az Akadémiai Könyvtárba került, ahol Csapodi dolgozott. Az oklevél (DF 227680) a DL-DF adatbázisban hibás dátummal (1474-06-30) szerepel, helyesen 1464. július 6. A jegyzet szövege *Emendata in can(cella)ria / sup(er) dictione, Pridie / Jo. Quinq(ue) eccl(es)ien(sis)*. A commissió jegyzet írása ugyanaz, mint a Jo.Q. siglumos okleveleken. Janus Pannonius közreműködését tehát azokban az esetekben is bizonyítottnak látom, amikor jellegzetes commissió jegyzete siglum nélkül található egy oklevélen.⁷

A siglum hosszabb formájára (*Iohannes Q.*) egyetlen adat egy papíroklevél plicájában található. A DL-DF adatbázisban (DF 227679) lévő képeken egyáltalán nem látszik, azonban a *monasterium.net* jó minőségű színes képén fölfedezhető, ahogy az írás átüt a verzóra, és tükrözve kiolvasható a szignó.

A kommissziós és egyéb kancelláriai jegyzetek alapján mintegy nyolcvan olyan oklevél volt azonosítható, amely Janus keze nyomát viseli, lényegesen több, mint amennyit eddig számontartott a kutatás. A legkorábbi ezek közül 1464. január 30-án kelt, a legkésőbbi pedig 1468. szeptember 28-án. 1466 és 1468 között a Jo.Q. siglum csupán négy esetben jelenik meg.

Írástörténeti szempontból Janus jegyzeteiben kétféle írással találkozunk: az egyik az emendációk és pl. a *Iohannes Q.* szignó hagyományosabb, minuszkuláris duktusa, a másik pedig a znojmoi és sok más oklevél kommissziós jegyzetének a humanisták kurzívját idéző duktusa.

⁷ Tusor Péter szóbeli észrevétele szerint az is Beckensloer ellen szól, hogy az egyházmegye pusztai megjelölése csak a püspökre utalhat a 15–16. századi (és későbbi) oklevelés gyakorlatban.

Amennyiben elfogadjuk azt a föltételezést, hogy a *Jo. siglumos* okleveleken a *commissiós* jegyzet is Vitéztől származik, akkor több mint száz oklevél köthető Vitézhez az 1440 és 1470 közötti évekből.⁸

Nem esett szó még arról a személyről, aki 1464–1470 között a kancellária hivatalos vezetője volt, és akinek a neve a *datum per manus* („kelt ... keze által”) formulát tartalmazó oklevelek szövegében szerepel, Várdai István kalocsai érsekről. A formula illetően használata egyáltalán nem jelenti azt, hogy az illető oklevél kibocsátásában Várdai tényleges szerepet játszott. Például 1465. július 18-án Várdai minden bizonynyal Péterváradon volt,⁹ egy ezen a napon kiállított királyi oklevélen (DF 250139) viszont a főtebb elemzett jellegzetes *Jo. szignó* szerepel. A király és Vitéz János ekkor Csehországban tartózkodott, a kancellári teendőket az oklevéllel kapcsolatban csak Vitéz végezhette.¹⁰

Mindazonáltal néhány oklevélen megtaláljuk Várdai István szignóját *S. Ar. Co. cancellarius* vagy hasonló formában (DL 75901, 15945, 30860 stb.). Ezekre az oklevelekre is érvényes az, amit Janus Pannonius és Vitéz János esetében tapasztaltunk, hogy tudniillik a kommissziós jegyzetük egymás között azonos duktusú, azonban eltér mind Janus, mind pedig Vitéz jegyzeteinek duktusától. A kommissziós jegyzet segítségével további mintegy tucatnyi 1464. évi oklevél (DL 49333, 98193, 16074 stb.) köthető Várdai Istvánhoz.

Egyelőre nem világos, hogy az adott személyre utaló szignók milyen körülmény esetében kerülnek föltüntetésre, és mikor nem. Lehetséges, hogy különösen a koronázás évében az összetorlódott sok feladat, a két „rendes” és egy beugró kancellár miatt nem volt egyértelmű, ki felel az adott oklevél kiállításáért, és – tenné hozzá Kubinyi András (2000, 14–15) – kit illet az ára. Szükség esetén tehát szignó is került rá.

Ugyanezzel a módszerrel, azaz a kommissziós jegyzetek és az esetenként megtalálható egyéb kancelláriai jegyzetek összevetésével más kancellárok, pl. Bodó Miklós és Handó György esetében is bővíthető a hozzájuk köthető oklevelek köre, ez azonban most tárgyunktól már túl messzire vezetne.

Az eredetiben fönmaradt (jelentős részben ingatlanvagyonnal kapcsolatos) levéltári dokumentumok mellett három másolatgyűjtemény is tartalmaz a Mátyás megválasztása és Janus halála közötti évekből a királyi kancelláriában készült iratokat, szinte kizárólag leveleket; ezeket leveleskönyvekként tartjuk számon. Az egyiket a Héderváry család hédervári levéltára őrizte meg (ma DL 50404), a másik Haager Ferenc birtokából az Esztergomi Székesegyházi Könyvtárba került (Ms. II. 393 = DF 290345), a harmadikat pedig Csapodi Csaba fedezte föl Sevillában a Biblioteca Capitular y Colombina kéziratái között (DF 290346).

⁸ Pl. Kubinyi 2004, 30 és őt követve C. Tóth et al. 2016, 68 tévesen tulajdonítja DL 15672 szignóját Janusnak, az Vitézé.

⁹ DL 81586-ot onnét keltezi előző nap.

¹⁰ Kubinyi 2004, 43, aki azonban tévesen Budát nevezi meg mint a király tartózkodási helyét.

Csapodi részben a 18. század közepi nyomtatott jezsuita kiadásra alapozva az évkör elejét 1460-ra teszi, de az 1460-ra és 1461-re tett levelek mind datálatlanok. Hajlok arra, hogy utóbbiak későbbre helyezendők; a végleges eredményt a történészek által írandó kommentároktól várhatjuk. Egyébként már Huszti (1931, 192) is 1462-es kezdő évvél számolt: „A kitünő író elsősorban mégis inkább a tehetségéhez méltó legfontosabb diplomáciai levelek fogalmazását végezte: 1462 tavaszától kezdve kb. 1470-ig számos olyan reánkmaradt emlékekkel találkozunk (pl. Mátyás levele II. Piushoz a bosnyák király ügyében 1462, – jelentés II. Piushoz a boszniai hadjáratról 1464, – a római követjárást előkészítő nagyszámú ajánlólevél 1465, – a török harcok ügyében II. Pálhoz írt mentegető levelet 1465, – a firenzei tanácshoz az ajándékba küldött oroszlánokat megköszönő irat 1470, stb., stb.), amelyek a legnagyobb valószínűséggel Janus tollából származnak.”

A két leveleskönyvben az egyetlen biztosan 1468 utáni tétel a Firenzébe küldött levél (Bécs, 1470. február 17.), mely a hédervári kódex utolsó tétele (nem számítva az egyértelműen későbbi kiegészítéseket, lásd Fraknoi–Mayer 2008, 959–960), a sevillai kódexben pedig (107r–108v) két rövid, datálatlan, Vitéznek tulajdonított levélről eltekintve csak Janusnak szintén a firenzei oroszlánokkal kapcsolatos négy epigrammája (I 295–298 Tel. = 448–451 M.) követi – ez a kis verscsokor mintegy Janus hattűdala a királyi udvarban. (A harmadik nagy korai Mátyás-leveleskönyvtől, az esztergomi kódextól most eltekinthetünk, mivel nem tartalmaz olyan levelet, mely Janushoz köthető lenne, és nincs meg a hédervári vagy a sevillai kódexben, tartalmaz viszont hozzá biztosan nem köthető leveleket. Szövegkritikai jelentősége természetesen megmarad.)

A hattűdaltól eltekintve a hédervári leveleskönyv iratai tehát az 1462–1465 közötti, a sevillai leveleskönyv iratai pedig az 1462–1468 közötti évekre tehetők. A sevillai kódex többletét nagyrészt az 1468-ra tehető, cseh vonatkozású iratok adják. Csapodi Csaba – Fraknoi fejtegetéseire támaszkodva – meglehetősen világosan és egyértelműen fogalmazott: „a Sevillai II. kódex »Epistole Jani Pannonii« című része (61r–108v, 48 folium) valóban Janus Pannonius leveleit tartalmazza: a levelek fogalmazója akkor is Janus Pannonius, ha névleg a levelek Mátyás király vagy Vitéz János, esetleg más személyek nevében szólnak” (Csapodi 1981, 74).

Boronkai Iván joggal tette föl az egyik levéllel kapcsolatban a kérdést, „hogyan ilyen lapos stílusú, szinte kulináris latinsággal írott levelet hajlandó lett volna-e Janus a magáénak elfogadni, képes lett volna-e leírni? (*Nova per vos nobis intimata intelleximus; non negligemus, quod vos quoque in brevi audietis, que sequuntur.*) A magunk részéről tagadjuk ezt – a végső szó kimondásának jogát az alapos stílusvizsgálat elvégzőjének engedve át” (Boronkai 1982, 294). A kétágú kérdést érdemes ketté is választani: valóban, aligha fogadta volna el magáénak abban az értelemben, hogy nem válogatta volna bele a leveleskönyvek minden tételét egy saját neve alatti humanista levélgyűjteménybe. Másrészt viszont végzett kancelláriai rutinfeladatokat is, és nem okozott neki nehézséget, hogy alkalmazza az ott szokásos stílust.

A főntebb bemutatott tények megerősítik, hogy a két levélgyűjtemény legalábbis egészében, azaz corpusként Janus kancelláriai tevékenységéhez köthető (kiegészítve

néhány magánjellegű irattal), és így, véleményünk szerint, nem hiányozhat az összegyűjtött művek kritikai kiadásából.

Janus kancelláriai tevékenységének tanúja egy válaszlevél, melyet Janus Szécsi Dénes esztergomi érsekhez, a korábbi főkancellárhoz intézett:

„Főtisztelendő Atyaságod levelére – miszerint járjunk közbe néhai Trewtl Miklós bizonyos birtokainak megszerzése érdekében – azért kívánunk válaszolni, mert még úgy vélheti Főtisztelendőséged, hogy nem más okból, csupán hanyagságból mulasztottuk el Főtisztelendő Atyaságod iránti kötelezettségünket.

Tudja meg tehát Főtisztelendőséged: meggyőződésünk szerint még most is rendelkezünk régi befolyásunkkal Felséges Urunk előtt, és tapasztalatunk szerint a király úr továbbra is jóindulattal van Főtisztelendő Atyaságod iránt, s ennek alapján méltán úgy vélhetjük, hogy ha előbb cselekedhettünk volna, ki tudtuk volna eszközölni a dolgot. Csakhogy már hat nappal levele ideérkezése előtt peres ítélet formáját öltötte a dolog, mégpedig a szekcsői Hercegh urak javára, akik összeszövetkezvén Parlagi Györggyel és Kállói Pállal, sebtiben megszerezték maguknak az erről szóló királyi okiratot. Amikor ezt megmutatták nekünk, magunk is szerfölött megdöbbsentünk a fiatalember váratlan s szinte hihetetlen halálán; de ennek folytán nem tudtunk, s nem is lehetett mást tenni, mint meghajolnunk a királyi parancs előtt.

Meg kívántuk ismertetni Főtisztelendőségedet az ügy történetével, nehogy – mint mondtunk – valamiképp bennünket hibáztass a gonosz véletlen helyett” (Boronkai Iván fordítása, Janus Pannonius 1983, 50).

A levél megvan mindhárom leveleskönyvben, és mindben hiányzik a kelet, azonban már az 1744-es jezsuita kiadás 1464-re teszi, minden bizonnyal helyesen. Szekcsői Herceg Pál és Fülöp (Rafael, 1451-ben elhunyt boszniai püspök testvérei) 1456-ban örökösödési szerződést kötöttek a Treutel családdal (vö. DL 15025), és ennek alapján igényt tartottak Treutel Miklós hagyatékára. A család másik ága viszont vitatta az igény jogos voltát. A jogvitára tekintettel az érintett Kállay család minden iratot igyekezett megőrizni, és ezek között fennmaradt az „összeszövetkezettek” eredeti, hevenyészett kérvénye (DL 56668), mellyel – amint értesültek a Treutel fiú elhunytáról – lerohanták a királyt. A család magvaszakadtára hivatkozva kérték Mátyást, hogy adományozza nekik a hagyatékot, és kieszközltek, hogy rögvest, saját kezűleg vezesse rá a kérvényre: *M R fiat*, azaz „Mátyás király, legyen (tudniillik ahogy a kérvényben áll)”. Az így szignált kérvény láttán a kancellár valóban nem tehetett mást, mint hogy elkészíteti az adománylevelet, és ellátja a kommissziós jegyzettel.¹¹

Arra, hogy Janus hivatalosan is kancellár volt, kevés adatunk van, azok is külső felektől származnak. Igaza lehet Kubinyi Andrásnak (2000, 17) abban, hogy talán a fő- és titkoskancellárookra (hozzátennem: elsősorban Várdai Istvánra) tekintettel nem

¹¹ A kérvényt a szakirodalom régóta számontartja, azonban tévesen 1480 körülre keltezték, mivel egy másik Kállai Pálhoz kötötték. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának történeti és irodalomtörténeti kiállítása. Budapest 1902. 63., 196. szám alatt. A DL/DF adatbázisban a kiállítási címke is látható.

ragaszkodott a címhez, a feladatokat anélkül is ellátta, a kortársak viszont, amikor szükségesnek látták az adott ügy körülményei miatt, a tényleges helyzetet tükrözve kancellárnak nevezték (Kubinyi 2000, 16; Mayer 2008, 230).¹²

Egyetlen esetet ismerünk, amikor a pécsi püspök *datum per manus*-hoz hasonló formulában szerepel, ez sem eredetiben, hanem a sevillai kódexben található másolatban maradt fenn. A levélgyűjtemény 7. tételének végén ez áll: *Anno domini M CCCC Lxvij Mense decembri Sub Alpibus Moldavie Per dominum Iohannem Episcopum Quinqueecclesiarum*. A levelet Mátyás intézi a pápához, és keltezése önmagában összhangban van a történeti adatokkal, Mátyás ekkor valóban Moldvában járt (ez az a szerencsétlen kimenetelű hadjárat, melyben meg is sebesült). Ráadásul Janus Pannoniusról is tudjuk, hogy egy darabon elkísérte a királyt, és 1468. január 1-jén Ernuszt Jánosnak beszámolt a történetekről. A levél nem szerepel a szövegkiadásokban, egy román kutató adta ki meglehetősen sok hibával (Cioranescu 1978 [1980], 25–26), például Thúz Jánost tartotta a címzettnek, és fölcserélte a magyar és a román halálos áldozatok számát, mely a levél szerint a magyar oldalon *usque ad mille* „közel ezer”, román oldalon pedig *usque ad quatuor milia* „közel négyezer” volt. Azt mindenesetre a javára kell írni, hogy a roppant megtévesztő *Epistola missa de Rege Ludevico Ungarie* cím alatt egyáltalán rábukkant a levélre. Hogy ez a cím hogyan született, nem világos. Magából a kódexből és a szövegből kikövetkeztethető, hogy a levél – egy gazdag kortörténeti gyűjtés elemeként – német nyelvterületen és többszöri másolás után maradt fenn. Például a *Siculi* szóhoz a margón magyarázatként félig latin, félig német *videlicet die Zecken* „ti. a székelyek” olvasható, a *Zereth* „Szeret” folyónévhez viszont már a főszövegbe beszivárgott egy hasonló glossza. A már eleve tudósan germanizált *Crabatia* mellett szintén a főszövegben *videlicet Crabatan* (vö. újfelnémet Kroaten) áll.¹³

A levél keltezésében Nagyvárad szerepel,¹⁴ Janus nem kísérté tovább a királyt, és ezért nem is volt jelen a moldvabányai csatában. A hadjáratról szóló három epigrammát (8–10 T. = 430–432 M.) mind a budai gyűjteményben,¹⁵ mind pedig a sevillai kódexben az az epigramma követi, melyben mentegetőzik, hogy személyesen nem vesz részt a harcokban, hanem csak (távolabbról) követi a királyi tábornokot (12 T. = 387 M.), és – tehetjük hozzá – izgatottan várja a híreket: „Ám ha a költő is harcol s odavész a csatában, / Hősi halálotokat versbe ki szedje vajon?” (Kálnoky László fordítása). Az egyes epigramma-kéziratokban a versek sorrendje gyakran esetleges, illetve kiszámíthatatlan, azonban az egymástól különben távol álló két kódex egyezése arra utalhat, hogy ez az epigramma is 1467-ben, akár éppen a nagyváradi feszült várakozás idején, a levél megírása előtt készült.

¹² Znojmo város kiadásai között 1468. május 21-énél szerepel *Item subcancellario regis Hungarie et scriptoribus 1 flor.* Neumann 1930, 209.

¹³ Az országnévként funkcionáló népnév eredetileg többes dativusban állt, mint a *König zu Ungarn-féle* kifejezésekben.

¹⁴ *Datum Wardine* formában (*Varadini* helyett), ami szintén német szubsztrátumhatással magyarázható, vö. a megfelelő formulát: *gegeben zu Wardein*.

¹⁵ Itt közbekeleődik egy másik Mátyásról, nem a királyról szóló epigramma, 11 T. = 419 M.

Kanyarodjunk vissza magához a Mátyás-levélhez. Ez a zágrábi egyházmegye hosszan húzódó vezetési válságának megoldását igyekszik előmozdítani Döbrentei Tamásnak Zágrábból Nyitrára való áthelyezése (és új zágrábi püspök kinevezetése) révén (vö. Huszti 1931, 195). Minthogy Döbrenteinek a pápa általi nyitrai püspöki kinevezése 1463. január 13-án, Monoszlói Csupor Benedek zágrábi kinevezése pedig 1465. június 14-én megtörtént, a sevillai kódexben szereplő év mindenképpen hibás. A többi kódexben nem szerepel kelet, s Fraknói annak idején (1893-ban, vö. Fraknói–Mayer 2008, 122) 1463 tavaszára tette a levelet. Mégsem kell teljesen elvetni a sevillai kódexben szereplő adatot. Mátyás ugyanis egy másik év decemberében is járt a tág értelemben vett Moldvában, tudniillik 1462-ben. A római számokkal írt keletből tehát csupán az ötöst kell törölni, hogy létrejöjjön a különféle adatok közti összhang. A hiba keletkezésében közrejátszhatott, hogy a kódexben az előző levél 1466-os dátumú, és az írrok emlékezetében is élénken jelen lehettek az 1467-es események.

Óhatatlanul adódik a kérdés, hogy Janus kancelláriai tevékenységének pontosabb megismerése hozzásegít-e ahhoz, hogy jobban értsük Janus és a király viszonyát, és elsősorban azt, hogy mi vezetett a szakításhoz. Ezt kifejtteni itt most nincs lehetőség, azonban talán nem is szükséges. A korszak történészei különféle, nem mindig szerencsés megközelítésekkel igyekeztek magyarázatot adni az eseményekre, legutóbb azonban Pálosfalvi Tamás (2023) újraértékelte mindazt, amit elődei feltételeztek, illetve állítottak. Kiegyensúlyozott és életszerű következtetéseivel egyet lehet érteni, és nagyon röviden két elemet emelnék ki: nem helyes, ha a végkifejletből indulunk ki, és ennek fényében próbáljuk értelmezni a korábbi éveket, azaz hogy konfliktusokat keresünk ott is, ahol (még) nem voltak; továbbá Mátyásnak a cseh koronával kapcsolatos politikája döntő módon vezethetett a szakításhoz. Pálosfalvi ezt Vitézzel kapcsolatban fogalmazza meg, azonban – nem meglepő módon – Janusra is igaz. Az oklevelek és a leveleskönyvek egybehangzó adatai szerint Janus 1464–1468 között kiemelkedő jelentőségű bizalmi pozíciót töltött be, a cseh koronával kapcsolatos politikát pedig nagyon közlelő láthatta és vett részt végrehajtásában.

Irodalomjegyzék

- Balogh Jolán (1982). *Varadinum. Várad vára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bónis György (1971). *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Boronkai Iván (1982). „Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szövegahagyomány”. *Magyar Könyvszemle*, 98, 292–294.
- Cioranescu, George (1978 [1980]). „La Bataille de Baia”. *Ungarn-Jahrbuch*, 9, 15–29.
- Csapodi Csaba (1981). *A Janus Pannonius-szövegahagyomány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fraknói Vilmos – Mayer Gyula (2008). *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae exterae*. Budapest: Nap Kiadó.
- Huszti József (1931). *Janus Pannonius*. Pécs: Janus Pannonius-Társaság.
- Janus Pannonius (1983). *Beszédek, levelek*. Ford. Boronkai Iván. (Gondolkodó Magyarok.) Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Kapitánffy István (1985). „Az egyik új Janus-kódex datálásához”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 89, 302–305. In: Farkas Zoltán – Mészáros Tamás, szerk. „Philologia nostra II. Kapitánffy István válogatott tanulmányai.” Budapest: ELTE EC, 2017, 236–244.

- Kristó Gyula (1999). *A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Kubinyi András (2000). „Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején”. In: Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor, szerk. *Humanista műveltség Pannóniában*. Pécs: Művészetek Háza – Pécsi Tudományegyetem.
- Kubinyi András (2004). „Adalékok a Mátyás-kori királyi kancellária történetéhez”. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 9, 25–58.
- Mayer Gyula (2008). „King Matthias Corvinus’s Epistolaria”. In: E. Kovács, Péter – Szovák, Kornél szerk. *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Budapest: Corvina Kiadó, 226–236.
- Neumann, Augustin (1930). *Nové prameny k dějinám husitství na Moravě*. Olomouc: Matice Cyrilometodějská.
- Pálosfalvi Tamás (2023). „Zrednai János, a cseh háború apostola”? In: Szilágyi Emőke Rita – Bajáki Rita, szerk. *Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*. Budapest: Reciti Kiadó, 37–49.
- Szilágyi Loránd (1930). „A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526”. *Turul*, 44, 45–83.
- Tóth Norbert, C. – Horváth Richárd – Neumann Tibor et al. (2016). *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526, I. Főpapok és bárók*. Budapest: MTA BTK TTI.

URL1: <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/a-kozepkori-magyarorszag-leveltari-forrasai/>

A magyar turkológia az egyetemen és az Akadémián

Hungarian Turkology at the University and the Hungarian Academy of Sciences

Vásáry István

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Török Filológiai Tanszék, Budapest
vasaryi@gmail.com

Összefoglalás

A turkológia mint a törökség tudománya csak a 19. század folyamán szerveződött önálló diszciplínává. Magyarországon a törökség iránti érdeklődésnek kettős gyökere volt: egyrészt a másfél száz éves török hódoltság története, másrészt a honfoglalás előtti magyar őstörténet ösztönözte a törökség kutatását. A középkorra visszanyúló előzmények ismertetése után a reformkor két magyar turkológus kutatójáról, Gévay Antalról és Repiczky Jánosról esik szó. Az 1850-es években induló, a magyar nyelv eredetét firtató vizsgálatok által kiváltott tudós polémiát, az ún. „ugor–török háború”-t követően Vámbéry Ármin turkológusi működésével kezdődik a modern magyar turkológia; hagyományosan Vámbérynak a pesti egyetemre szóló 1870. évi professzori kinevezését tekintjük a „hivatalos” kezdetnek. Először Vámbéry és Thúry József működését mutatja be a tanulmány (I. 1870–1906). A következő korszak (II. 1918–1965), melyet a hazai turkológia fénykorának nevezhetünk, Németh Gyula és Fekete Lajos professzorok munkásságába ad betekintést. A harmadik korszak (III. 1964–1990) Ligeti Lajos, Zsuzsa Kakuk és Káldy-Nagy Gyula professzorok szerepét és munkásságát ismerteti. A negyedik korszak (IV. 1990–2024) napjainkig követi az egyetemi turkológiát az ELTE-n, Dávid Géza, Vásáry István és Péri Benedek működésén keresztül. Külön rész emlékezik meg a szegedi turkológiáról, melyet Róna-Tas András indított útnak 1974-ben az általa alapított Altajisztikai Tanszéken belül. Végül az MTA Könyvtára keleti gyűjteményéről és annak első vezetőjéről, Rásonyi Nagy Lászlóról esik szó. Az áttekintést a kétszáz éves Magyar Tudományos Akadémia turkológus tagjainak névsora zárja.

Abstract

Turkology, as a comprehensive knowledge of the Turks, became an independent branch of study in the nineteenth century. In Hungary, the interest in the Turkic world had two roots: on the one hand, the 150 years of Ottoman rule in the former Hungarian territories, and on the other hand, the ethnogenesis of the Hungarian people before the Conquest of the Carpathian Basin stimulated the study of the Turkic world. After a survey of the historical antecedents going back to the Middle Ages, a few words are devoted to two Hungarian Turkologists of the Reform Period, Antal Gévay and János Repiczky. After the so-called “Ugric–Turkic War”, which was triggered by a fierce scholarly polemic on the origins of the Hungarian language, modern Hungarian Turkology begins with the works of Ármin Vámbéry. Traditionally, Vámbéry’s appointment as professor at the University of Pest in 1870 is considered the “official” beginning. The activities of Ármin Vámbéry and József Thúry are then reviewed (1870–1906). The second period (1918–1965), which can be called the heyday of Hungarian Turkology, gives an insight into the work of Gyula Németh and Lajos Fekete. The third period (1964–1990) describes the role and work of Lajos Ligeti, Zsuzsa Kakuk, and Gyula Káldy-Nagy. The fourth period (IV. 1990–2024) traces Turkology at Eötvös Loránd University, Budapest, to the present day through the works of Géza Dávid, István Vásáry, and Benedek Péri. A separate section deals with Turkology at the University of Szeged, which was initiated by András Róna-Tas in 1974 and

later institutionalized as the Department of Altaic Studies in 1984. Finally, the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences and its first director, László Rásonyi Nagy, are mentioned. The article concludes with a list of Turkologists who have been members of the Hungarian Academy of Sciences during the last 150 years.

Kulcsszavak: turkológia, orientalisztika, Budapesti Egyetem, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Tudományos Akadémia

Keywords: Turkology, Oriental Studies, University of Pest and Eötvös Loránd University, University of Szeged, Hungarian Academy of Sciences

A turkológia mint a törökség tudománya csak lassan formálódott önálló diszciplínává a kora újkor századai alatt. Először a 16–17. században az oszmán-török hódítások nyomán születtek a törökök nyelvével és történetével kapcsolatos munkák Európa-szerte, de ezek még nem nevezhetők a modern turkológia termékeinek, bármennyire értékes anyagokkal járultak is hozzá a törökség tudományának kialakulásához.

A következő áttekintésben a magyar turkológia történetét összegzem röviden, a téma nagysága miatt a teljesség legkisebb igénye nélkül; elsősorban az egyetemi és akadémiai kutatásokra összpontosítva. A turkológia a hazai humán kutatásokban születésétől fogva előkelő helyet foglalt el, sokan művelték, amit lehetővé tett a turkológia mind magyar, mind nemzetközi beágyazottsága. Jelentőségét jól mutatja, hogy a magyar turkológusokról készült rövid bibliográfiai szótárát, magyar szerzők tollából, 2022-ben adták ki a törökök török nyelven (Fodor 2022). Ebben a könyvben 96 magyar turkológus élete és munkássága szerepel, közülük 46 elhunyt, 50 pedig még élő és működő tudós. Magyar nyelvű, esetleg bővített kiadása a közeljövő feladata, de addig is a török nyelvű kiadványt ajánlom mint alaphivatkozást az életrajzi és könyvészeti adatok vonatkozásában. Az ott szereplő 96 tudós legtöbbje nem szerepel itt, mivel ebben az összegzésben csak az egyetemi és akadémiai kutatásokra tudunk koncentrálni.

A turkológia iránti érdeklődést a magyar tudományosságban a korai magyar történetnek, vagy hagyományos nevén a magyar őstörténetnek a kutatása nyitotta meg és egyengette. A korai magyar történetnek jóval a tudományos történetírás jelentkezése előtt megvoltak a maga történeti narratívái a 11. századtól kezdve. Ezek a narratívák szerves részét képezték a középkori, majd kora újkori magyar nemesség identitásprogramjának. Ennek a programnak talán legjellemzőbb eleme a hun-magyar rokonság tana és elmélete, amely 11. századi gyökerekre visszanyúlva a 13. század végén, Kézai Simon krónikájában már teljes vértezetében jelentkezett, s a 19. század közepéig uralta a magyar őstörténeti elképzeléseket. A 18. század közepétől kezdve a korai magyar történet forrásbázisa jelentős mértékben kibővült, pár elsőrendű forrás felfedezésével és kiadásával. 1748-ban tette közzé Desericzky Ince a Vatikánban fellelt Riccardus-jelentést, 1756-ban készült Anonymus *Gesta Hungarorum*ának első kiadása, Magyarországon is ismertté vált Kéri Borgia Ferenc bizánci történetíróról szóló művé-

ben „Bíborbanszületett Konstantin” császár 950 körül kompilált *De administrando imperio*jának magyarokra vonatkozó része. Végül, de nem utolsósorban Sajnovics János *Demonstratio*jának megjelenése 1771-ben a tudományos finnugor nyelvhasználat indulását jelzi. A 18. századi magyar történetírás és ezen belül az őstörténetírás legnagyobb alakja a jezsuita Pray György volt (1723–1801), aki nagyszabású szintéziseibe az új forrásokot és az európai tudományosság legjobbjainak, például a francia sinológus Joseph Deguignes-nek (1721–1801) és a német történész August Ludwig Schlözernek (1735–1809) legújabb eredményeit is bedolgozta. Természetesen e kort azonban még a magyar rendiség világképe határozza meg, így az őstörténeti narratíva is elsősorban a hun történet keretei között mozgott. Hangsúlyoznunk kell, hogy a hunok ekkor még egyáltalán nem tartoztak a turkológiai témák közé, hiszen fel sem merült még, hogy soraikban a török és mongol nyelvű népek elődeit is kereshetjük.

A magyar reformkor nem sok újat hozott a magyar őstörténet kutatásában, sőt azt mondhatjuk, hogy a 18. századi jezsuita történészek alapos forrásismerete és módszeressége után inkább visszalépést jelentett. Ezt a kort inkább módszertelen nyelvhasználatok és kritikátlan forráshasználat jellemzi, viszont most alakul ki a magyar történelem nemzeti narratívája, így a korai magyar történelem, akkori divatba jövő szóhasználattal az *őstörténet* is ekkor válik nemzeti tudománnyá. Maga az *őstörténet* terminus 1830-ban szerepel először adatolva, tehát tipikus nyelvújítási alkotás, melynek létrejöttében számolnunk kell a német *Ur-* előtagú összetételek hatásával (*Urgeschichte*, *Urheimat* stb.) (vö. Vásáry 2005, 103–105; Vásáry 2008, 43–45). Az őstörténet fogalma tehát reformkori a magyarban, ami természetesen nem jelenti, hogy azelőtt ne lett volna magyar őstörténeti érdeklődés és kutatás, de a reformkor előtt a magyar „őstörténet” nem szerveződött külön szaktudománnyá, hanem az általános *historia* része volt.

A 19. század első felében inkább a 150 éves hódoltság miatt a magyar múlthoz szervesen kapcsolódó oszmán-török források kutatása volt előtérben. E területen két kiváló tudós is működött, Gévay Antal (1797–1845) és Repiczky János (1817–1855). Előbbi egész életét Bécsben élte levéltárosként, *A budai pasák* című könyvét (1841) a téma kutatói a mai napig használják. Az oszmán-török kutatásokban a későbbiekben is szerencsésen kapcsolódott a „nemzeti” és „nemzetközi” érdeklődés, így nem véletlen, hogy Gévay óta gyakorlatilag töretlenül a mai napig a magyar oszmanista történeti kutatások a nemzetközi élménybe tartoztak, hazai művelésüket és elismertségüket a magyar történelemhez kapcsolódó jellegük mindig megkönnyítette.

Az ígéretes tehetségű és fiatalon elhunyt Repiczky János, Széchenyi István és Toldy Ferenc pártfogoltja volt az első, akinek munkásságával indult el a pesti egyetemen a török nyelv tanítása. 1849-ben az Akadémia alkönyvtárnoka lett, majd 1850-ben kapta meg az engedélyt, hogy az egyetemen törököt, perzsát és szanszkritot tanítson, melyet 1851-ben el is kezdett (Kakuk–Dávid 2020, 153–154), de tragikusan korán jött halála ezt hamar megakasztotta. Mindkét reformkori tudósunkat, akiket még csak „előturkológus”-nak, azaz a turkológiai kutatások úttörőinek tekinthetünk, a fiatal, 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Az 1850–1860-as években egyre többen kísérlik meg a magyar nyelv eredetének a tisztázását, hiszen a nyelvnek kulcsszerepe lehet egy etnikum történetében. Ekkorra már Reguly Antal (1819–1858) hatalmas finnugor (vogul, osztják) és csuvas nyelvi és néprajzi gyűjtése a Magyar Tudományos Akadémiára került, s ez tette lehetővé, hogy a kutatás mind a finnugor, mind a török irányban elinduljon. Hunfalvy Pál 1855-ben adja ki *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása* című tanulmányát (Hunfalvy 1855), Budenz József 1862-ben felolvasott akadémiai székfoglalójának címe pedig *A török–magyar nyelvhasználat* volt (Budenz 1862). Ebben a szakaszban tehát a tudósok a finnugor és török nyelvi oldalon egyaránt keresgéltek, Hunfalvy például a magyar nyelvet középúton képzelte el a finnugor és török nyelvek között. E korban, és még vagy jó száz évig az urál-altáji nyelvek hipotézise nagy elfogadottságnak örvend,¹ így csak természetes, hogy a nyelvészek török irányban is tapogatóznak. Ez az a pont tehát, ahol a török (tágabban az altáji) nyelvészet révén egy orientalisztikai stúdium megjelenik egy nemzeti tudománynak tartott területen, a magyar őstörténetben.

I. 1870–1906

Ebben a közegben tűnik fel Vámbéry Ármin, akiben joggal tisztelhetjük a magyarországi turkológia és az egyetemi turkológus képzés alapítóját. Vámbéry Ármin (1832–1904), a magyar turkológia „ősatyja” 1870-ben kapta meg egyetemi tanári kinevezését, és ezzel indult el a turkológia intézményes művelése hazánkban. Bár voltak előtte is tudós emberek, figyelemre méltó kezdeményezések – itt talán elég utalni a fentebb említett Repiczky Jánosra, akitől maga Vámbéry is tanult törökül –, de a hivatalos kezdet kétségtelenül 1870. A korszak tudományában ugyan az arab, perzsa és török nyelveket sokszor együtt tanulmányozták (maga Vámbéry is elsőrendű perzsa ismeretekkel rendelkezett), a pesti egyetem tanszékén mindig a turkológia volt a meghatározó tudományág. Munkássága korszakos jelentőségű, és Vámbéry minden hibája ellenére (elsősorban az egyetemi képzés hiányából fakadó módszerbeli és filológiai pontatlanság) nemcsak a magyar, de a nemzetközi turkológia egyik megalapítójának tekinthető. A turkológia minden területét művelte, és mindenütt maradandó nyomot hagyott.

A turkológia, azaz a „törökség tudománya” viszonylag későn jött létre. Az 1850-es évekig a törökséggel való foglalkozás elsősorban az oszmán-török nyelvre és az Oszmán Birodalomra összpontosított. Ennek a tudománynak legnagyobb központja Bécs volt, ahol a híres Keleti Akadémia készítette fel a diplomákat, tolmácsokat

¹ Az uráli elnevezés a finnugor és szamojéd nyelvi csoport közös neve, az altáji nyelvek pedig a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvek összefoglaló elnevezése volt. Feltételezték, hogy az uráli és altáji nyelvcsalád egy közös ősből, az ún. urál-altáji ősnyelvből alakult ki. Mára csak az uráli nyelvcsalád hipotézise maradt meg szilárd tételnek, és nemhogy az urál-altáji nyelvcsalád, de még az altáji nyelvcsalád léte is erősen megkérdőjeleződött. Az altáji (török–mongol–tunguz) nyelvrokonságot mérvadó tudós ma már nem vallja.

és fordítókat a Török Birodalomban való szolgálatra. A bécsi turkológia legnagyobb alakja Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) volt. Az ázsiai törökséget Európában szinte egyáltalán nem ismerték, ezekről csak az orosz tudományosság írt, hiszen az oroszoknak saját birodalmuk népeiként volt hozzáférésük a török népekhez, a közép-ázsiai három kánság (Híva, Buhara, Kokand) népei pedig az angol–orosznak nagyhatalmi versengés nyomán kerültek hosszú időre orosz, majd szovjet fennhatóság alá.

Vámbéry Ármin felfogásában a turkológiának az egész törökség tudományának kell lennie, s az nem korlátozódhat egy-egy részre, mondjuk csak az oszmán-törökségre. A *török faj* című munkájával (1885; majd számos nyelvre lefordítva) a turkológiai kutatások úttörő alapvetését végezte el; ez volt az első olyan európai munka, mely a török népeket és nyelveket a maguk eurázsiai teljességében és sokféleségében vizsgálta. Vámbéry nyomán a mai napig készülnek hasonló tárgyú bevezetések és összefoglalások. A Vámbéry által kijelölt területeken és az ő munkássága nyomán jött létre a magyar turkológiai kutatások impozáns épülete, mely napjainkig folytatódik két egyetemünkön, Budapesten és Szegeden, valamint akadémiánkon.

Az oszmanisztika területén, mely a korabeli tudós világban a turkológia legfejlettebb terrénuma volt, Vámbéry kiadott egy óoszmánli nyelvemlékekkel foglalkozó munkát (Vámbéry 1901), függetlenül pedig egy tebrizi eredetű azerbajdzsán kéziratot közölt (*Táhir va Zuhra* romantikus történetét). Műve ráirányította a figyelmet a korai anatóliai török írásbeliségre, melyet nyugati (szeldzsuk és óoszmánli) török irodalmi nyelvnek nevezünk, szemben a jóval korábbi eredetű és Közép-Ázsiában általános használatnak örvendő keleti török írásbeliséggel. Az azerbajdzsán szöveg közzétételével ráirányította a figyelmet a régi anatóliai török nyelvnek egy olyan változatára, mely a keleti és nyugati török között helyezkedik el, s melyet óazerinek vagy adzsemi-töröknek (azaz „perzsi török”-nek) nevezünk ma.

Turkológiai munkássága legfontosabb része kétségtelenül a közép-ázsiai török (csagatáj) filológia megteremtése. A keleti török irodalmi nyelv legfőbb emlékei kiadatlanok voltak, és ezt a nyelvet nem kis mértékben Vámbéry nyomán a 15. században élt legnagyobb közép-ázsiai költő és író, Mír Ali Sír Neváji nyelvhasználata alapján (és megnevezését követve) csagatájnak nevezte el a későbbi kutatás. Az első, Európában kiadott csagatáj szótárát, az *Abuska* nevűt Vámbéry adta ki (Vámbéry 1862), a csagatáj nyelvemlékeket taglaló munkája pedig (Vámbéry 1867) széles keresztmetszetét adja a közép-ázsiai török irodalom emlékeinek, különös tekintettel a keleti törökség legnagyobb költője, Neváji műveire.

Vámbéry munkásságának az a része a legkevésbé maradandó, amelyet pedig a magyar közönség a legnagyobb figyelemmel kísért. A korai magyar történetre vonatkozó véleménye, különösen pedig a magyar nyelv török eredetére vonatkozó nézeti hívták elő az ún. ugor–török háborút. E hosszabb irodalmi polémia végül a magyar nyelv finnugor eredetét valló Budenz József és Hunfalvy Pál és táboruk igazával végződött. A vita ugyan eldőlt, s ma már komoly tudós nem vonhatja kétségbe a magyar nyelv finnugor eredetét, de Vámbéry, alapvető tévedése ellenére sok értékes megfigye-

léssel és ötlettel gazdagította a korai magyar történelemre vonatkozó nézeteket. Az egyik legfőbb érdeme, hogy magyar–török etimológiák garmadáját vetette fel, melyek közül igen sok később jónak bizonyult, s mint a magyar nyelv régi török jövevényszavait tartjuk őket számon azóta.

Vámbéry 1904-ben vonult nyugalomba, s nem sokkal rá egyik legtehetségesebb tanítványát, a Kiskunhalason tanító Thúry Józsefet (1861–1906) nevezték ki tanszéki utódjának. Ő azonban már nem foglalhatta el a katedrát, még abban az évben bekövetkezett váratlan halála miatt. Thúry rövid életében is maradandó örökséget hagyott hátra. Munkásságából a török krónikák magyar vonatkozású anyagából készített fordításai máig értékállónak bizonyultak; ugyancsak jelentősek a keleti török írásbeliségről készített munkái.

A Vámbéry alapította tanszék 1906 és 1918 között, tizenkét évig „gazda” nélkül maradt, de korai turkológusaink közül ez idő alatt is többen tevékenykedtek. Mindössze egy nevet említsünk meg, aki ugyan nem volt kapcsolatban az egyetemi képzéssel, de a korai oszmánli történeti kutatásokban jelentős szerepet játszott: Vámbéry fiatalkori barátjáról, a később jelentős magyar irodalomtörténészként ismert Szilády Áronról (1837–1922) van szó.

II. 1918–1965

Bár Vámbéry még hét évig, 1913-ig élt, a Török Tanszék csak 1918-ban kapott új vezetőt, a fiatal Németh Gyula professzori kinevezésével. Németh Gyula (1890–1976) a magyar turkológia kiemelkedő alakja, aki negyvenhét éven keresztül a budapesti egyetem Török Filológiai Tanszékének vezetője volt. Személye és tevékenysége fémjelzi a magyar turkológia tán legtermékenyebb fél évszázadát. Irányultságában folytatta Vámbéry Ármin kettős érdeklődését: a török filológia és nyelvészet művelése mellett a különböző korok török–magyar kapcsolatait is vizsgálta. Nem túlzás a turkológia budapesti iskolája megalapítójának nevezni, ahol olyan tudósokat nevelt ki, akik később szerte a világban dolgoztak professzorként, és teremtették meg a magyar turkológia hírnevét világszerte.

Németh tudományos érdeklődése több téma között oszlott meg. Először a török nyelv magyarra gyakorolt hatása ragadta meg, élete végéig kedves témája maradt, a magyar nyelv török jövevényszavairól rendszeresen publikált. A török nyelveket beszélő népek őshazáját és vándorlásait nyelvészeti módszerekkel kísérte meg meghatározni. A 9. századi ősmagyar törzsszövetségről írt munkája (Németh 1930) évtizedeken keresztül meghatározó és maradandó hatást tett a magyar kutatókra: fél évszázadon át senki sem tudta megkerülni úttörő feltevéseit a magyar etnogenezis török elemeire vonatkozóan.

Érdeklődésének másik fontos területe volt a Kárpát-medencében található rovásírások, amelyeknek két fő csoportja van: a nagyszentmiklósi rovásfelirat és a székely–magyar rovásírás. Mindkét rovásfajtát a török rovásfeliratok világában helyezte el, és az orhoni, jenyiszeji és talaszi feliratok távoli leágazásának tekintette.

Sok időt töltött az oszmán-török és az anatóliai török nyelv tanulmányozásával. Nagyon foglalkoztatta a kérdés, hogy a hódoltság korában Magyarországon milyen török nyelvjárást beszéltek. Különös figyelmet fordított a latin betűvel írt, ún. átírással török nyelvű szövegekre, így külön kötetben adta ki Illésházy Miklós nádor 1668-ban írt értékes török nyelvkönyvét (1970); hasonlóan alaposan vizsgálta Balassi Bálint török szövegeit (1952). A Balkán, azon belül különösen Bulgária török dialektológiája szintén kedvelt kutatási területe volt, amelyhez gyakran visszatért, külön monográfiát szentelt a vidini török nyelvjárás leírásának (1965).

Németh Gyula kétséget kizáróan a 20. századi nemzetközi és magyar turkológia egyik meghatározó alakja volt, akinek a nevéhez fűződik az oszmán-török történeti kutatások bevonása az egyetemi curriculumba. 1939-ben hívta meg barátját és kollégáját, a kiváló levéltárost és oszmanista történészt, Fekete Lajost, hogy rendszeresen előadjon a tanszéken. Fekete Lajost hivatalosan csak 1952-ben nevezték ki professzornak, s ettől kezdve lett napjainkig hagyomány, hogy a Török Filológiai Tanszéken mindig két professzori hely volt, az egyik a török filológia és nyelvészeti turkológia, a másik az oszmán-török történeti stúdiumoké volt.

Mielőtt az említett Fekete Lajosra rátérnénk, meg kell itt emlékeznünk Gombocz Zoltánról (1877–1935), aki bár a magyar nyelvészet professzora volt, de olyan jelentős turkológiai munkásságot fejtett ki, hogy kihagyhatatlan a magyar turkológia történetéből. Gombocz a magyar nyelvtudomány és a turkológia egyik legkiemelkedőbb alakja. Turkológiai tevékenységének központjában a régi, 10. század előtti török-magyar nyelvi kapcsolatok álltak. A 19. század utolsó évtizedeire a nyelvészek döntő többsége elfogadta a magyar nyelv finnugor eredetét, de a török lexikai elemek magas száma további magyarázatot igényelt. Gombocz gyűjtötte össze először ezeket a szavakat és javasolt hozzájuk török etimológiákat gondos kritikai vizsgálat után, melyet először magyarul (Gombocz 1908), később kibővített formában németül (Gombocz 1912) is kiadott. Utóbbi, német nyelvű monográfiája mintegy száz évig volt a szakirodalom klasszikusa, és csak 2011-ben haladta meg egy új monográfia (Róna-Tas–Berta 2011).

Németh Gyula majdnem fél évszázados professzori működése alatt számos turkológust nevelt fel, akik aztán itthon és külföldön a turkológia kiváló és megbecsült munkásai lettek. Elégedjünk meg mindössze pár név felsorolásával, akik mind a magyar turkológia hírnevét öregbítették itthon és külföldön egyaránt. Három török tanítványa, magyarországi tanulmányaik befejeztével hazájukba, a fiatal Török Köztársaságba visszatérve országuk vezető tudósai lettek, így Hasan Eren (1919–2007), İbrahim Kafesoğlu (1914–1984) és Hâmit Zübeyr Koşay (1897–1984). A magyarok közül itt elsősorban három olyan tudós nevét emelnénk ki, akik különböző időkben és különböző okok miatt távoztak külföldre, és új hazájukban, az Egyesült Államokban a turkológiai szakma úttörő meghonosítói voltak. Halasi-Kun Tibor (1914–1991) előbb az Ankarai Egyetem magyar tanszékét vezette, majd a New York-i Columbia Egyetem professzora lett. Eckmann János (1905–1971) a Los Angeles-i UCLA professzora volt, utódja pedig Bodrogligeti András (1925–2017).

Fekete Lajos (1891–1969) a 20. század legjelentősebb magyar turkológus-ozsmanistája volt, akit az oszmán-török diplomatika és paleográfia nemzetközileg máig ismert és elismert kutatójaként tartanak számon. Folytatta azt a nagy munkát, amelyet a magyarországi török hódoltság oszmán forrásaival elkezdtek a jeles elődök: Repiczky János, Szilády Áron, Thúry József és Karácson Imre. Életéből jó negyedszázadot az Országos Levéltárban töltött, majd a budapesti egyetemen működött. Az oszmán-török diplomatikát tárgyaló könyve (Fekete 1926) alapmű lett, az egyetemi oszmanista képzés egyik kézikönyve. Máig őrzi jelentőségét a törökkori Budapestről szóló munkája (Fekete 1944), valamint korszakalkotó, kétkötetes műve az oszmán-török pénzügyi iratokról (Fekete 1955). Végül, széles látókörét és elmélyült tudását dicséri a csak halála után megjelent munka, mely a perzsa paleográfia rejtelseibe vezet (Fekete 1977).

III. 1964–1990

Németh Gyula nyugdíjba vonulása után, 1964-ben Ligeti Lajos vette át a Török Tanszék vezetését, amellyel, hogy már régóta az általa létrehozott Belső-ázsiai Tanszék élén állt. Ligeti Lajos (1902–1987) mindössze tizenkét évvel volt fiatalabb Németh Gyulánál, akinél egyetemi turkológiai tanulmányait is folytatta, különös, nagy alakja a hazai orientalisztikánknak. Turkológiai tanulmányai után éveket tanult Párizsban, elsősorban a világhírű Paul Pelliot keze alatt, akinél mongolisztikát, sinológiát és tibetisztikát hallgatott, majd hazatérte után létrehozta a Belső-ázsiai Tanszék mindezen orientalisztikai tudományok művelésére. A turkológia művelésével sohasem hagyott fel, és élete nagy elégtételének érezhette, hogy 1964–1971 között még a Török Tanszék élére is kerülhetett. Élete végére teljesen visszatért az első szerelemhez, a turkológiához, s megérhette még, hogy egy életen át dédelgett, korszakalkotó monográfiáját a magyar nyelv régi elemeiről megírhatta, és kiadását is megérte (Ligeti 1986).

Ligeti Lajos után 1971-ben Kakuk Zsuzsa (1925–) vette át a Török Tanszék vezetését. Ő a magyar nyelvtörténet felől érkezett, és munkásságának legjelentősebb részében a hódoltság kori török–magyar nyelvi érintkezések kérdéskörével foglalkozott, két monográfiája is erről tanúskodik (Kakuk 1973; Kakuk 1996). Ezenkívül több munkájában adta ki és dolgozta fel Kúnos Ignác első világháborús hadifogolytáborokban török adatközlőktől gyűjtött nyelvi és néprajzi anyagait. De talán legfontosabb műve az irányítása alatt Gün Benderli, Gülen Yılmaz és Tasnádi Edit közreműködésével készített *Magyar–török szótár* (2002) és *Török–magyar szótár* (2013), melyek a mai napig hiánypótló alkotások.

Fekete Lajos legjelentősebb tanítványa és katedrójának örököse Káldy-Nagy Gyula (1927–2011) professzor volt, aki mindenben folytatta, így a török levéltári kutatásokban is, mestere kutatásait. Számtalan forráskiadást készített el a török adóösszeírásokról (a hatvani, a budai, a gyulai és a csanádi szandzsákok adóösszeírásait), és monográfiákat írt a 16. századi török–magyar világról és a legnagyobb oszmán uralkodóról, Nagy Szulejmánról (Káldy-Nagy 1970; Káldy-Nagy 1974).

IV. 1990–2024

A rendszerváltozás utáni évtizedek a Török Filológiai Tanszék életében is sok változást hoztak. Kakuk Zsuzsa 1990-es, majd Káldy-Nagy Gyula 1997-es nyugdíjba vonulása után az akkori fiatalabb nemzedék képviselői, Vásáry István (1945–) és Dávid Géza (1949–) léptek az előtérbe. Előbbi 1996-ban, utóbbi 2000-ben lett professzor. Különböző periódusokban a Török Tanszék, illetve az Orientalisztikai Intézet vezetését vitték.

Vásáry István Németh Gyula és Ligeti Lajos tanítványa volt, tudományos érdeklődése a török filológia és történelem különböző témái között oszlott meg; úgymint: 1. a kelet-európai steppe-övezet az 5–13. században (hunok, avarok, bolgárok, kazárok, magyarok, besenyők, kunok) (Vásáry 2003); 2. a korai török–magyar nyelvi és történeti kapcsolatok; 3. a mongol kor története (13–16. sz.), különös tekintettel az Arany Hordára és tatár utódállamaira (Vásáry 1986; Vásáry 1987); 4. a Balkánon megjelenő nomád katonai elemek, a kunok és tatárok szerepe (Vásáry 2005).

Dávid Géza Káldy-Nagy Gyula tanítványa és utódja volt a tanszéken. Alapvető monográfiát írt a simontornyai szandzsák 16. századi történetéről (Dávid 1982). Főleg az oszmán hódoltság korabeli népesedés- és közigazgatás-történetével foglalkozott (2005), valamint Fodor Pállal együttműködve számos forráskiadást készítettek el, például kiadták a szultáni tanács jegyzőkönyveiben, a *mühimme defterik*ben szereplő legkorábbi magyar vonatkozású parancsokat (Dávid–Fodor 2005; Dávid–Fodor 2009). Összegző, sok irányból közelítő tanulmányban vizsgálta Magyarország demográfiai viszonyait a 16–17. században, és helytörténeti monográfiákban (Békéscsaba, Elek, Bonyhád, Szigetvár) tőle származnak a nagy szakértelemmel megírt török kori fejezetek. Összeállította pár magyarországi szandzsákbégség listáját és a vezető szandzsákbégek életrajzát.

A Török Tanszék jelenlegi vezetője Péri Benedek (1966–), aki 2018 óta az Orientalisztikai Intézet irányítását is végzi. Fő érdeklődési területe a török nyelvű klasszikus irodalom és három ága, a keleti török (csagatáj), az azeri és az oszmán viszonya egymáshoz és a perzsa irodalmi hagyományhoz. A török és perzsa irodalmi kölcsönhatások avatott szakértője (Péri 2018; Péri 2020).

V. A szegedi turkológia

Fontos fejlemény volt hazai turkológiánk történetében, hogy a Ligeti-tanítvány Róna-Tas András (1931–) 1974-ben elkezdte a turkológia oktatását a szegedi egyetemen, és 1984-ben hivatalosan is megalapította az Altajisztikai Tanszékét, mely máig hazai turkológus képzésünk második bázisa Budapest mellett. Maga Róna-Tas András turkológusként a török–mongol nyelvviszonnal, az altajisztika alapkérdésével foglalkozott, és úttörő kutatásokat végzett a csuvas nyelv területén. Tanszéki utódja, Berta Árpád (1955–2008) a török történeti nyelvészet számos területét művelte kiválóan, idő előtti korai haláláig. Ivanics Mária (1950–) Káldy-Nagy tanítványaként az oszmán-

török stúdiókat alapozta meg Szegeden, amellett, hogy az Arany Horda és utódállamai történetének kiemelkedő színvonalú művelője (Ivanics 2017; Ivanics 2024). Zimonyi István (1956–) a 9–10. századi steppetörténet és a magyar őstörténet kiváló kutatója, vizsgálódásait elsősorban a muszlim (arab–perzsa) források alapján végzi (Zimonyi 2015). Agyagási Klára szintén a szegedi műhely neveltje, aki bár intézményesen nem tanított turkológiát a Debreceni Egyetemen, de a csuvas, a volgai törökség és a török nyelvtörténet elsőrangú, nemzetközileg elismert kutatója lett (Agyagási 2019). Végül a szegedi altajisztika jelenlegi vezetőjével, Papp Sándorral (1965–) az oszmán–török történelmi kutatások kerültek előtérbe Szegeden. Fő kutatási területe az Oszmán Birodalom, a balkáni vazallus államok és a Magyar Királyság története a 16–17. században (Papp 2003).

VI. Akadémiánk és a hazai turkológia

Bár a turkológiai képzés az egyetemen folyt, a Magyar Tudományos Akadémiának a kezdetektől fogva kiemelkedő szerepe volt a turkológia pártolásában, az ilyen irányú kutatások előmozdításában és a publikálásban egyaránt.

Ennek fontos mozzanata volt, mikor Ligeti Lajos, akkor akadémiai alelnök, aktív tevékenységének köszönhetően a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárán belül 1951-ben külön egységként létrejött a Keleti Gyűjtemény, melynek első, alapító igazgatója a szintén turkológus Rásonyi Nagy László (1899–1984) volt. Rásonyi Nagy szintén Németh Gyulánál tanult, és mind a második világháború előtt, mind az 1970-es években hosszú éveket töltött Ankarában mint turkológus professzor, illetve a törökországi hungarológia létrehozója. A magyar orientalisztikának a mai napig alapvető bázisgyűjteménye található az Akadémián.

Vámbéry Ármin óta a hazai turkológia megkerülhetetlen bázisa az MTA, mely a magyar nemzeti tudományként számontartott turkológiát mindig a legmagasabb szinten támogatta. Ez abban is kifejezést nyert, hogy az idén kétszáz éves Magyar Tudományos Akadémia létrejötte óta (1825) 19 turkológust választott tagjai közé, akik közül páran ugyan elsősorban más területeken jeleskedtek, de jelentős turkológiai munkásságuk is volt (ilyenek: Munkácsi Bernát, Gombocz Zoltán, Kara György). Befejezésként, és abban a reményben, hogy a turkológia hazai tudományosságunk egy fontos, hagyományos és megőrzendő területe lesz a jövőben, soroljuk fel akadémikus tudósaink nevét.

Rendes tagok: Vámbéry Ármin (1832–1904), Szilády Áron (1837–1922), Kuun Géza (1838–1905), Munkácsi Bernát (1860–1937), Gombocz Zoltán (1877–1935), Németh Gyula (1890–1976), Fekete Lajos (1891–1969), Ligeti Lajos (1902–1987), Hazai György (1932–2016).

Levelező tagok: Gévay Antal (1797–1845), Repiczky János (1817–1855), Kúnos Ignác (1860–1945), Thúry József (1861–1906), Kara György (1935–2022).

Tiszteleti tagok: Halasi Kun Tibor (1914–1991), Sinor Dénes (1916–2011), Peter B. Golden (1941–).

Jelenlegi rendes tagok: Róna-Tas András (1931–), Vásáry István (1945–).

Irodalomjegyzék

- Agyagási Klára (2019). *Chuvash Historical Phonetics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Budenz József (1862). *A török–magyar nyelvhasználat*. Budapest: K. n.
- Dávid Géza (1982). *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dávid Géza (2005). *Pasák és bégek uralma alatt. Népesedés- és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dávid Géza – Fodor Pál (2005). „Az ország ügye mindenképp előtérbe való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- Dávid Géza – Fodor Pál (2009). „Ez az ügy fölöttébb fontos.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- Fekete Lajos (1926). *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest: Magyar Országos Királyi Levéltár.
- Fekete Lajos (1944). *Budapest a török korban*. Budapest: Magyar Egyetemi Nyomda.
- Fekete Lajos (1955). *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, I–II. Beitrag zur türkischen Paläographie*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fekete Lajos (1977). *Einführung in die persische Paläographie*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fodor Gábor, szerk. (2022). *Macar Türkologlar. Küçük Biyografik Ansiklopedi*. Ankara: Türksöy.
- Gombocz Zoltán (1908). *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Gombocz Zoltán (1912). *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki: Société finno-ougrienne.
- Hunfalvy Pál (1855). *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása*. Budapest: Landerer és Heckenast.
- Ivanics Mária (2017). *Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa*. Budapest: HUNREN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Ivanics Mária (2024). *The Book of the Činggis Legend. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Volga-Turki Source*. Leiden: Brill.
- Kakuk Zsuzsa (1973). *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIIe et XVIIIe siècles. Les éléments osmanlies de la langue hongrois*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kakuk Zsuzsa (1996). *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kakuk Zsuzsa – Dávid Géza (2020). „150 éves a turkológusképzés a budapesti egyetemen”. *Keletkutatás. A Körösi Csoma Társaság folyóirata*, 2020. ősz, 153–163.
- Káldy-Nagy Gyula (1970). *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Káldy-Nagy Gyula (1974). *Szulejmán*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Ligeti Lajos (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh Gyula (1930, 1991). *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Papp Sándor (2003). *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Péri Benedek (2018). *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Leiden–Boston: Brill.
- Péri Benedek (2020). *Haydar H̄vārizmī, “Maḥzan al-asrār”*. Budapest: Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences.

- Róna-Tas András – Berta Árpád (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Vámbéry Ármin (1862). *Abuska. Csagataj–török szógyűjtemény*. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest: Akadémia.
- Vámbéry Ármin (1867). *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Vámbéry Ármin (1885). *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Vámbéry Ármin (1901). *Alt-osmanische Sprachstudien. Mit einem azerbajdžanischen Text als Appendix*. Leiden: Brill.
- Vásáry István (1986). *Az Arany Horda*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Vásáry István (1987). „Bemerkungen zum uigurischen Schrifttum in der Goldenen Horde und bei den Timuriden”. *Ural-altaische Jahrbücher*, n. F. 7, 115–126.
- Vásáry István (2003). *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Vásáry István (2005). *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vásáry István (2008). *Magyar őshazák és magyar őstörténések*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Zimonyi István (2015). *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. Leiden–Boston: Brill.

A Néprajzi Múzeum tudományos műhelye

Scientific Workshop at the Museum of Ethnography

Kemecsi Lajos

DSc, főigazgató, Néprajzi Múzeum, Budapest
kemecsi.lajos@neprajz.hu

Összefoglalás

Az esettanulmány az 1872-ben alapított budapesti Néprajzi Múzeum tudományos műhelyként való működésének tömör összefoglalása. A társadalomtudományok tudományos háttérbázisai között érzékelhetően növekszik a néprajzi múzeumi gyűjtemények szerepe. A Néprajzi Múzeum épületének története végigkísérte az intézmény másfél évszázados működésének teljes időszakát. Az intézmény 153 évre visszanyúló történetében gyakorlatilag 2022-ig küzdött a saját múzeumépület megvalósításáért. Az intézménytörténet és a meghatározó szereplők tevékenységének kronologikus rendszerű bemutatása kitér a hazai néprajztudományban betöltött szerep korszakonkénti változására is. A tanulmány szerzője a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként törekszik az aktuális intézményi működés kapcsolódó elemeire is föl hívni a figyelmet, így a költözéssel és az új állandó kiállítás készítésével kapcsolatos tudományos kutatási programok jellemzőit is feltárja.

Abstract

The case study provides a concise summary of the operation of the Museum of Ethnography in Budapest, founded in 1872, as a scientific workshop. In general, the role of ethnographic museum collections in academic background research in the social sciences is clearly increasing. Over the past century and a half, the history of each of the buildings that once housed the Museum of Ethnography has always been crucial to the operation of the institution. Throughout its 153-year history, practically until 2022, the institution has always struggled to be located and operate in a building designed and built specifically for museum purposes. The chronological presentation of the museum's history and the work of the people who have left their mark on it also covers the changes in its role in Hungarian ethnography from era to era. The author, who is the general director of the Museum of Ethnography, also wishes to draw attention to the related elements of the current operation of the institution, and therefore presents the reader with the characteristics of the scientific research programmes closely connected with moving to the new museum building and the preparation of the new permanent exhibition.

Kulcsszavak: Néprajzi Múzeum, intézménytörténet, gyűjteményfeltáró kutatások, tárgyelmélet, diakrón szemlélet, kortárs tematika

Keywords: Museum of Ethnography, history of the institution, research on collection exploration, object theory, diachronic approach, contemporary thematics

A Néprajzi Múzeum épületének története végigkísérte az intézmény másfél évszázados működésének teljes időszakát. Az intézmény 153 évre visszanyúló történetében gyakorlatilag 2022-ig küzdött a saját múzeumépület megvalósításáért. A néprajzi

gyűjtemény zaklatott története során alapításától, 1872-től 1892-ig a Magyar Nemzeti Múzeum épületében működött méltatlan körülmények között. 1892-ben átmeneti megoldásként a Várkert Bazárba költöztették. 1893-ban az alkalmatlan Várkert Bazárból a tárgyakat a Csillag utca 8. szám alá, a Kálvin tér szomszédságába menekítették. A bérház lakásaiban működött egyre növekvő alapterületen, és itt készült első állandó kiállítása is. Ekkor zajlott az intézmény történetének Jankó János által irányított alapvető jelentőségű folyamata, melynek eredményeként újradefiniálta magát, küldetését és koncepcióját a múzeum.

A magyar etnográfia akadémiai rangra emelésében a fiatalon elhunyt múzeumőr, Jankó János teljesítménye egyedülálló, annak ellenére, hogy soha nem lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Jankó a legkorszerűbb módszertanra építve azon fáradozott, hogy a néprajzi gyűjtemények a tudományos kutatások forrásaivá, támaszaivá váljanak. A Néprajzi Múzeum Jankó János átgondolt koncepciójának és szervezőképességének köszönhetően rendkívül rövid idő alatt kis és elhanyagolt intézményből nemcsak a tárgyak számát tekintve, hanem azok minőségét is nézve Európa legjelentősebb néprajzi múzeumai közé lépett elő. Jankó múzeumigazgatói működésével túlzás nélkül megalapozta a tudományos igényű magyarországi néprajzi muzeológiát. Átgondolt programja eredményeként rendkívül rövid idő alatt valódi tudományos kutatóhellyé szervezte az addig korszerűtlen szemlélettel vezetett Néprajzi Múzeumot. Jankó felismerte, hogy a vidéki gyűjtemények szakmai színvonala érdekében elengedhetetlen egy útmutató kidolgozása. Tisztában volt azzal, hogy a tárgyi néprajz anyagának egybegyűjtése szorgosan és szakszerűen dolgozó vidéki központok, múzeumok nélkül elképzelhetetlen. Sajnos, ez a terve korai halála miatt nem sikerült, és azt tanítványa és munkatársa, Bátky Zsigmond valósította meg néhány év múlva részben más formában (Balassa 1968, 25).

Jankó János egy önálló múzeumi folyóirat indításával kapcsolatban már 1896-ban felvetette az *Ethnographiától* történő különválás kérdését, döntésre azonban csak 1899-ben került sor. Ekkor úgy határoz a Néprajzi Társaság, hogy az *Értesítő* külön, de mint az *Ethnographia* melléklete jelenjék meg. A *Néprajzi Értesítő* megindulását követően a tárgyi vonatkozású cikkek ezután a múzeumi kiadványba kerültek, és az *Ethnographia* hosszú időn keresztül anyagi kultúrát érintő tanulmányokat nem vagy csak elvéve közölt. A *Néprajzi Értesítő* fontos tényezőt jelentett a múzeum tudományos műhellyé válásában, összefogva és az intézményhez kapcsolva a tárgyi érdeklődésű kutatók szakmai tevékenységét.

Az állandó folyóirat mellett Jankó a múzeum egyre növekvő értékes anyagának katalógusszerű kiadását is megindította. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei című sorozat első száma 1899-ben látott napvilágot. Jankó életében három füzet is megjelent. A Jankó muzeológusi működéséről alkotott képet kiteljesíti, hogy rövidre szabott életében számos jelentős kiállítást szervezett és készített. Már 1894 elején átdolgozta Xántus János korábbi kiállítási tervét, és a rendelkezésre álló szűkös helyen a múzeum anyagából válogatott tárlatot hozott létre. Az általa megvalósított 1896-os Millenniumi Kiállítás olyan mennyiséggel növelte a múzeum állomá-

nyát, hogy egy új, általánosabb kiállítás megrendezése feltétlenül szükségessé vált. A Millenniumi Falu kiállításai megmutatták azt az utat, amely kivezethetett a kor jellemző, zsúfolt kiállításainak szintjéről.

Az új állandó tárlat Jankó tervei szerint, de munkatársainak (Semayer Vilibáld, Bátky Zsigmond) végrehajtásában 1898-ban nyílt meg. A múzeumi tárlat egész felosztásán a korabeli múzeumi kiállításfelfogás érződik, melyet a német (elsősorban: Hamburg, Berlin) és a skandináv múzeumokban alkalmaztak. Kétségtelen, hogy ehhez Jankó a maga gyakorlatából sokat tett hozzá (pl. a viseletek nemenként és korosztályok szerinti kiállítása, a munkaeszközök erőteljes hangsúlyozása stb.), így ez a kiállítás nemcsak korának európai szintjét érte el, hanem sok esetben azt túl is szárnyalta. A tárlat olyan hatással volt a néprajzi kiállítások rendezésére, hogy a Néprajzi Múzeum a második világháborúig (1943) ezt a mintát követte (Kósa 2001, 108).

Az első világháborút követő években a néprajzi kutatások intézményi háttere meggyengült. A *Néprajzi Értesítő* 1916 és 1926 között nem jelent meg, és a múzeum elhelyezése évtizedeken keresztül megoldatlan maradt. A kedvező változások csak az évtized végén indultak meg. Ezekben meghatározó szerepe volt Bátky Zsigmondnak, aki a Néprajzi Múzeumba történő 1896-os rapidíjas munkatársi belépésétől igazgatói működésének 1919-től 1934-ig tartó időszakán keresztül egészen 1939-ben bekövetkezett haláláig szorosan kötődött az intézményhez.

Bátky Zsigmond 1898-ban, Jankó János távollétében fontos szerepet játszott a Néprajzi Múzeum első állandó kiállításának megvalósításában. A Jankó Jánostól megörökölt feladatot, az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című kötetet az eredeti elgondolás szerint, táblákba szerkesztett tárgyrajkok és azokhoz fűzött rövid szövegek, meghatározások, a tárgyak készítésére, használatára és elterjedtségére vonatkozó magyarázatok közreadásával oldotta meg. Rendszerbe foglalta a múzeumi megőrzésre, bemutatásra érdemes tárgyi világot, felvázolta a bontakozó néprajzi muzeológia egységes szemléletű programját.

A Néprajzi Tár költözése a városligeti Iparcsarnok épületének keleti szárnyába egy időre véget vetett Bátky tudományos kutatásainak. 1909-ben elhagyta a néprajzi területet, és átkerült a könyvtári részlegre, ahol egészen 1919-ig dolgozott. Létszámproblémákkal küszködve kellett az alkalmatlan és tűzveszélyes Iparcsarnok épületéből való kiköltözést megoldania. Az épületet és a gyűjteményt ért viharok miatt 1924-ben költözött a múzeum a Tisztviselőtelepi Gimnázium üres épületébe (Selmeczi Kovács 1989, 15). A népligeti iskolaépületben (Könyves Kálmán körút 40.) 1929-től harminc teremben tárta a múzeum a látogatók elé rendkívül gazdag anyagát a magyar népi kultúráról és a világ népeiről. Az új helyszínen a Néprajzi Múzeum egyértelműen a magyar néprajz vezető tudományos intézménye lett Bátky Zsigmond igazgatása idején, egy újabb meghatározó stratégiai irányváltást is megvalósítva. Fontos orgánuma tette igazgatása alatt a *Néprajzi Értesítő*t, a legaktívabb szerzőként publikálva a múzeumi kiadványba, és hangsúlyt fektetett a gyűjteményfeltáró katalógusok kiadásának folytatására is. Komoly eredményként jelent meg a Magyar Népművészet című sorozat 11 kötete. Szintén jelentős volt igazgatóként a szerepe a múzeumi szakkönyv-

tár gyarapításában, illetve a fonográfhenger-gyűjteményben, ahol drága eszközöket is beszerzett Lajtha László és tanítványai vidéki gyűjtőútjainak támogatására.

Györffy István tudományos tevékenysége számos területen kapcsolódott a Néprajzi Múzeumhoz. 1906-tól hosszán, egészen 1912-ig ún. napidíjas gyakornokként dolgozott a múzeumban. Neki megadatott az a kihívás, hogy két múzeumi költözésben is tevékeny szerepet vállalt. A Csillag utcai lakóházból az Iparcsarnokba költözés és az alkalmatlan épületből a Könyves Kálmán körúti gimnáziumba költöztetés rendkívüli feladatokként teljesültek. Györffy sokágú tudományos munkásságának mintegy tematikus összefoglalását végezte el a harmincas évek elején, mikor két tudóstársával, Bátky Zsigmonddal és Viski Károllyal megvalósította a régóta tervezett, nagyszabású szintézist, a négykötetes *A Magyarság néprajzát*, amely jelentős részben a Néprajzi Múzeum akkori gyűjteményeire épült. A Néprajzi Múzeumhoz szorosan kötődő vállalkozás jelentőségét érzékelteti, hogy úttörő jellegű kiadvány volt, hiszen addig egyetlen európai nép hagyományos anyagi és szellemi műveltségéről sem adtak ki hasonló terjedelmű és mélységű összefoglalást. A hosszú hányattatás után új épületben elhelyezett, a gyűjteményeit rendező és átgondoltan gyarapító, könyvtárát gyorsan fejlesztő Néprajzi Múzeum fokozatosan vált tudományos kutatóhellyé, és a magyar néprajztudomány legjelentősebb intézménye lett. Egyetemi tanszék hiányában az etnográfus szakemberek utánpótlását, képzését is felvállalta (Paládi-Kovács 2011, 85). Az intézményi modernizálás lépéseként hozták létre az Ethnológiai Adattárat skandináv minták alapján. Az adattár nemcsak a különböző archivális szakterületeket fogta össze, hanem kezdetektől a feladatkörébe tartozott a néprajzi gyűjtőhálózat szervezése is.

A múzeum formális önállóságát 1947-ben nyerte el, amikor szervezetileg is kivált a Nemzeti Múzeum kötelékéből, és országos hatáskörű önálló intézmény lett. Az 1949. évi tudománypolitikai fordulat, a tudományos élet átszervezése a néprajztudományt hátrányos helyzetbe hozta, egy időre eltérítette a szakot legfontosabb feladataitól. A kötelező éves és ötéves munkatervék készítése Balassa Iván főigazgatósága idején kezdődött el a Néprajzi Múzeumban 1951-ben. A Néprajzi Múzeum munkatársai elsősorban munkaközösségi feladatrendben tevékenykedtek az adott időszakban (Tálaszi 1955). Ezzel is igazodva a korszakban megbélyegzett „burzsoá individualizmus” egyéni kutatásai helyett hangsúlyozott kollektív vállalkozások szelleméhez (Selmeczi Kovács 1989, 20). A múzeum tizenkét munkatársa vett részt például a „tiszai munkaközösség” komplex feladatrendjének megvalósításában. Egyértelműen leszögezhető, hogy a magyar néprajz addigi legnagyobb történeti és jelenkutató vizsgálata zajlott Tiszaiáron. A több fórumon is emlegetett elkészült összegző kézirat azonban már nem jelenhetett meg. A tudományos szakmai munka számos esetben egyértelműen alárendelődött a politikai/ideológiai szempontoknak.

1949-ben nyílt meg a korábbinál kisebb alapterületen az új állandó kiállítás a Néprajzi Múzeumban. A korábbi harminc terem helyett nyolcra csökkent az állandó tárlat alapterülete, és további három teremben valósították meg a sztálinista ideológia térnyerését is tükröző időszaki kiállításokat. A különböző műfajú kiállítások mellett a

múzeumi gyűjtemény értékeit, illetve a kutatások eredményeit változatos módon adta közre a Néprajzi Múzeum a vizsgált időszakban. A *Néprajzi Értesítő* mellett új orgánumokat is létrehozta, illetve korábbiakat újraindítottak. A *Néprajzi Értesítő* utoljára 1943-ban jelent meg, újraindítása 1954-ben komoly fegyvertény volt (Paládi-Kovács 2011, 97). Az intézmény elsőrendű alaptevékenysége az évszázados elmaradások felszámolására irányult, miközben a gyűjtemények tárolásának kihívásaira is igyekezett választ adni, ezáltal a tudományos munka háttérbe szorult. A gyűjtemények folyamatos gyarapodása, a sokrétűbbé váló muzeológiai tevékenység oda vezetett, hogy az 1969-ben főigazgatónak kinevezett Hoffmann Tamás bezáratta a kiállításokat, hogy a zsúfolt raktári helyzeten változtasson. Hoffmann Tamás főigazgató aktív szerepvállalása eredményezte, hogy az intézmény 1975-ben beköltözött az Igazságügyi Palota volt épületébe a Kossuth téren. A főigazgató már 1969-ben elhangzott iránymutató előadásában jelezte a megítélése szerint korszerűtlenné vált tudományos szemlélet átalakításának igényét és irányát is (Hoffmann 1970). Hoffmann Tamás azt a nézetet képviselte, hogy a néprajz az iparosodás előtti világ történettudománya. A Néprajzi Múzeumban a nagy történeti folyamatok dokumentálását és rekonstruálását tekintette kiemelt feladatnak. A hetvenes években jelentős eredmények születtek a néprajztudomány különböző területeivel összefüggésben. Megerősödött a szociológia kihívása és vonzása, erőteljesen zajlottak az anyagi kultúra különböző területeinek és a helytörténetnek az etnográfiai szempontú kutatásai. Az 1970-es évekre teljesedett ki Fél Edit és Hofer Tamás Átányon 1951-ben indított monografikus igényű munkája. A több évtizedes átgondolt kutatás és múzeumi tárgygyűjtés egyedülálló eredményeket hozott a hazai és a nemzetközi néprajzi irodalomban. A mentalitásnak, a lokális társadalom struktúrájának, a társadalmi kapcsolathálóknak és rétegződésnek, a falusi közösséget szervező intézmények működésének teljességre törekvő módon történő leírása, formai és funkcionális jellemzése rendkívüli nemzetközi visszhangra talált a három, idegen nyelven megjelent, páratlan kötet révén (Fél–Hofer 1969; Fél–Hofer 1972; Fél–Hofer 1974).

A Kossuth térre költözést követő, Hoffmann főigazgató által irányított időszak az intézmény új funkciójának kidolgozását igényelte. A gyűjteményfejlesztésben és a tudományos munkában erőteljesen éreztette hatását a hosszú ideig elhúzódó költözködés, majd a nyomában járó állományrendezési feladatok terhe, továbbá a napi múzeumi köteleességek ellátásának új követelményei és a kiállítások számának növekedése.

A Néprajzi Múzeumtól függetlenül, önálló országos intézményként (1975) folytatta működését az 1967-ben múzeumi osztályként alapított szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a korszakban még elsősorban a hagyományos népi építkezés és lakáskultúra területeire koncentráló tudományos és kiállítási projektekkel.¹ A Néprajzi Múzeum tudományos tevékenységét is formálta az önálló sodó egykori Falumúzeumi

¹ A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, illetve a vidéki múzeumokban zajló tudományos kutatási tevékenységről jelen írás hangsúlyozottan esettanulmányi jellege és terjedelmi korlátai miatt a továbbiakban sem szólunk.

Osztály intézményesülési folyamata. Megállapítható, hogy meglehetősen nagy teher nehezedett a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiválása után megcsappant szaktudományos állományra. A kedvezőbb feltételeket kínáló akadémiai munkahelyek további elszívó hatását a múzeum nem tudta ellensúlyozni, így az 1980-as évek közepére egykori szakemberei nagyobb részét elvesztette. Ennek eredményeképpen a tudományos kutatómunkában is mind erőteljesebben érvényesült a fiatalabb generáció kezdeményezése. A korábbi egyéni monografikus kutatások helyébe új szemléletmódú és módszertani kísérletező vállalkozások léptek, jobbára pályázati rendszerben támogatott kutatások képében. A korszak zárásaként is értékelhető a több évtizedes hiány pótlásaként, nehéz és sok vitával is terhelt előkészítési folyamat eredményeként 1991-ben megnyílt új magyar állandó tárlat, „A magyar nép hagyományos műveltsége” címmel. Ez a kiállítás több megújítást és egy műtárgyösvénnyel való kiegészítést követően az épület látogatók előli bezárásáig, egészen 2017 decemberéig volt látogatható.

Az intézmény kiállításain, kutatási irányain nyilvánvalóan érződött, hogy Hoffmann Tamás saját érdeklődésének egyik alapproblémája volt a termelés és a fogyasztás viszonyának kérdésköre. Számos kísérletet tett az irányítása alatti évtizedekben annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a parasztságnak a 19. század közepéig tartó kisüzemi termelése és társadalmi modernizációja az iparosítás és technikai újítások hatására hogyan alakult át. További erőteljes kiállítási és kutatási tematika volt az életmód és a mindennapi élet ábrázolása. Ehhez szorosan kapcsolódott az archívumi kutatásokat évtizedekre formáló hosszú távú inventárium kutatások elindítása (1978) és folytatása a Néprajzi Múzeumban. Több mint tízezer inventárium teljes anyaga került a gyűjteménybe, és 1988-tól a feltárt anyag publikálása is megindult. A számítógépes anyagfeltárás végső célja eredetileg a történeti források alapján kimutatható tárgyi felszereltség sokszempontú elemzése, illetve annak összevetése volt a recens, muzeális gyűjteményi anyaggal.

Hofer Tamás 1992-ben vette át az intézmény vezetését Hoffmann Tamástól. Komoly várakozás előzte meg érkezését, de vezetői ciklusát mindvégig a kényszerű kompromisszumok és feszítő külső feltételek szorításában volt kénytelen megélni. Vezetői működése a kiterjedt és széles körű nemzetközi ismereteire is építő újrapozicionálási szándékkal értékelhető. A Néprajzi Múzeum küldetésének modernizálásához kézenfekvő eszközként fordult az általa otthonosan ismert társadalmi-történeti kérdésekre reagáló időszak kiállítások megoldásához. Tudományos kutatási műhelyként nem kezdeményezett radikálisan új irányokat, és a publikációs formák terén is megmaradt a hagyományos értékek megőrzésének szándékánál. Hofer mérvadó és elfogadott személye, konszenzusteremtő képessége kiválóan megfelelt a néprajz és antropológia tudományos diskurzust igénylő folyamataiban. Irányítása alatt indult el a Néprajzi Múzeum egyre gyorsuló pályán a korszerű közgyűjteményi szerepvállalás felé, a modern múzeumi küldetést támogató feladatvállalással. Hofert leginkább a nemzeti kultúra megkonstruálásának folyamata, a népi kultúra kialakítása, ennek a nemzeti kultúrába való beépítése érdekelt. Ezen problémakör számára nem szűkült le csupán a magyar gyűjteményekre, hanem szélesebb összefüggésekre is nyitott volt. Ezzel

összefüggésben értelmezhető az ezekben az esztendőekben megélnékülő, nemzetközi anyagokat is feltáró tudománytörténeti időszaki kiállítások számának gyarapodása.

Hofer Tamás nyugdíjba vonulását követően hozzá hasonló komoly várakozás előzte meg Fejős Zoltán főigazgatói működését. A szintén évtizedes közvetlen munkahelyi tapasztalattal rendelkező Fejős Zoltán jogosan fogalmazott úgy 2000-ben, hogy az intézmény, amely egyfelől jellegében, másfelől a neki tulajdonított szerepében a korábbiakhoz képest sokszorosán megváltozott, a 20. század végén ismét a szakma „frontvonalába” került. Ezt elősegítette, hogy a tudományos preferenciák között megkülönböztetett szerepet kapott a kultúra reprezentációjának kérdése, ami a múzeumi tevékenység széles skáláját érintette. A vidéki múzeumhálózat átalakulásával párhuzamosan zajló kultúrpolitikai folyamatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a Néprajzi Múzeum mint országos szakmai irányító, koordinációs központ viszonylagos elsőbbséget élvezett. Ez a helyzet az 1997-es kulturális törvényig maradt fenn, mely megszüntette az országos múzeumok, így a Néprajzi Múzeum irányító szerepét még a szakfelügyelet terén is. Ezt követően az intézmény gyakorlatilag a 21. század második évtizedéig hivatalos, jogi és szervezeti háttér nélkül kiterjedt tudományos, közművelődési, állományvédelmi tevékenységével, országos muzeológusi konferenciák szervezésével töltötte be szerepét (Fejős 2000a, 41).

Nemzetközi téren is ismert az a jelenség, hogy az egyes, önmagukat újrafogalmazni kívánó múzeumi intézmények mintegy szimbolikus fordulópontként kezelnek egy-egy időszaki vagy állandó kiállítást. A magyarországi múzeumi közvélemény számára ilyen határkőként volt értékelhető a Néprajzi Múzeum „Időképek” című, Fejős Zoltán főrendező-főigazgató irányításával megvalósított tárlata 2001-ben. A kiállítás hatása messze túlmutatott a Néprajzi Múzeum falain, tevékenységének erőteljes változásán. Az ezredfordulót követően lényegesen fölerősödött az intézményi kiállítási projektek tervezettség, stratégia mentén formálódó, átgondolt megvalósításának igénye. A Fejős Zoltán főigazgatói irányításával fémjelvezhető másfél évtized időszaki tárlatai között erőteljes vonalat képviselt a gyűjteményfeltáró tevékenységhez, a gyűjteményi katalógusokhoz szorosan kötődő kiállítások sorozata.

A 21. században a magyar paraszti élet és a távoli kontinensek kultúrájának bemutatása mellett hangsúlyos lett a kortárs társadalmi jelenségek dokumentálása is. Érzékelhető hangsúlyváltásként felgyorsult az egyes gyűjtemények feldolgozása és digitalizálása. A múzeum számos új könyvsorozatot indított el, kutatási programokat szervezett, sikeres hazai és nemzetközi kiállításokat rendezett, népszerű múzeumpedagógiai programokat szervezett. 1998 óta *Tabula* néven jelent meg a Néprajzi Múzeum új periodikája, melyben a közkultúra, a jelenkor tömegkultúrájának, divatjainak problematikáját elemző írások is helyet kapnak. Hasonló irányultságúak, de a múzeumi funkciókhoz szorosabban kapcsolódó kiadványok a MaDok-könyvek és MaDok-füzetek című, a jelenkor tárgyi világát dokumentáló új sorozatok is. Fejős Zoltán kiemelt szerepvállalása mellett a múzeumi kollektíva kiemelkedő vállalkozása és eredménye a szerzeményezés történetét, a tárgykollekciók születését, gyarapodását egyenként és külön-külön elemző, dokumentáló, *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*

című kötet (Fejős 2000b). Megjelentek a *Néprajzi Értesítő* kötetei, és 2003-ban kiadták az 1900–2000 közötti évfolyamok, kötetek teljes repertóriumát. Országos szintű intézményi szerepvállalásként indult 2002-ben és teljeseedett ki az egyértelműen Fejős Zoltán főigazgatóhoz kötődő, korszerű nemzetközi mintákat is figyelembe vevő komplex program, a MaDok (Fejős 2017). A Néprajzi Múzeum a MaDok-program keretében több mint két évtizede kínál segítséget a kultúrtörténeti, társadalmi múzeumok és szakemberek számára a jelenkutatás koordinálásában. Fejős Zoltán három cikluson keresztül, 1997-től 2013-ig vezette a Néprajzi Múzeumot. Az ezredfordulótól kezdve a Néprajzi Múzeum a muzeológiai kutatások és a néprajzi múzeumi reprezentáció megújításának egyik legfontosabb magyarországi intézményévé vált.

2013-tól lett Kemecsi Lajos a múzeum főigazgatója. Az utóbbi évtized legfontosabb történései az intézmény megújulásának szó szerint teret kínáló új épületek tervezésével, kivitelezésével, a költözés rendkívül bonyolult feladatainak kihívásaival és nem utolsósorban az új állandó tárlat megvalósításával összefüggésben zajlottak. A kortárs tudományos kutatások kapcsán új kitörési pontok és stratégia kialakítása vált szükségessé. 2013-ban a MaDok-programban kiemelt szerepet kapott az oktatás. A kortárs kutatások országos kompetencia-központként kibontakoztatható fejlesztése a Néprajzi Múzeum kultúrstratégiai intézményi működésének (2019) az egyik szándékolt irányaként értékelhető aktuálisan is. Kemecsi Lajos főigazgatói kinevezését követően széles körű munkatársi közreműködésre épülő, középtávú időszaki kiállítási program készült. Az útkeresés, az új épületekbe költözés és az ezzel párhuzamosan meginduló új állandó tárlat szakmai-tudományos előkészítése komplex múzeumi működést tett szükségessé.

Az első kiemelt feladat a Néprajzi Múzeum költözése volt, amely szorosan kapcsolódott az intézmény tudományos tevékenységéhez. A Néprajzi Múzeum új főépülete a Liget Budapest projekt részeként a városligeti Ötvenhatosok terén épült fel. A múzeum gyűjteményei pedig a Szabolcs utcában felépült Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központba kerültek. A kényszerű bezárás, illetve a rendkívül összetett nyilvántartási-állományvédelmi-logisztikai-digitalizálási feladatrend elsősorban az időszaki kiállítások terén jelentett átmeneti, kényszerű intenzitáscsökkenést 2018 és 2022 között. A tudományos munka folyamatosan zajlott, és éppen a költözésnek köszönhetően olyan, a gyűjteményeket feltáró és azok megismerését és kutatását érdemben elősegítő eredmények születtek, melyek minden korábbinál jobban biztosítják a tudományos kutatási bázis működőképességét. A sikeresen lebonyolított költözés eredményeként ma túlzás nélkül az országos múzeumok közül a legjobban nyilvántartott, digitalizált és rendezett gyűjteménnyel rendelkezik a Néprajzi Múzeum. Ezáltal a másik kiemelt jelentőségű feladat, a gyűjteményi állandó kiállítás 2024. októberi megnyitásával párhuzamosan kibontakozik a minden korábbi időszakhoz képest komplexebb időszaki tárlatok programja, melyben az erre már infrastrukturálisan is alkalmas új főépület számos jelentős nemzetközi együttműködésben megvalósuló projektet is felvállal.

A városligeti főépületben elkészült múzeumi állandó kiállítás elsőrendű célkitűzése, hogy a Néprajzi Múzeum alkalmassá váljon véleményformáló központi in-

tezményi küldetésének, értékközvetítő feladatának teljesítésére. Az intézmény történeti adottságai alapján messze kiemelkedik a regionális körből, hiszen Berlin és Szentpétervár között nincsen hozzá fogható súlyú, komplexitású etnográfiai-etnológiai gyűjteménnyel rendelkező múzeum, és nincsen az elkészült állandó tárlathoz mérhető sem! Nyolc éves szakmai munka, nemzetközi tapasztalatszerzés eredményeként készült a múzeum új állandó kiállítása. A Néprajzi Múzeum gyűjteményének minden korábbinál nagyobb hányada szerepel az új gyűjteményi állandó kiállításon. A közel 3500 négyzetméteres kiállítótérben több mint 3000 műtárggyal, 1700 fotóval, kéziratokkal, térképekkel, filmekkel, hangokkal és zenével találkozhatnak a látogatók. 153 év, négy állandó kiállítás: ez lesz az ötödik a Néprajzi Múzeum története során. Különleges lehetőség a múzeumi közösség és a hazai tudományos és közgyűjteményi szereplők számára.

A tudományos műhelyként működő Néprajzi Múzeum könyvtára a Jankó János által 120 éve meghatározott elvek alapján nyilvános könyvtári szolgálattal áll a kutatók, az egyetemi hallgatók s minden néprajz iránt érdeklődő olvasó rendelkezésére. Eredeti könyvlajstromát már az 1990-től számítógépen épített katalógus váltotta fel. A Néprajzi Múzeum könyvtárának működését az utóbbi évtizedben jelentős fejlesztések jellemzik, informatikai, tartalmi és fizikai szempontból egyaránt. A kurrens néprajzi bibliográfia anyagának gyűjtését és szerkesztését 1971 óta végzi a Néprajzi Múzeum könyvtára. 2008-ig általában két éves ciklusokban összesen 12 kötet látott napvilágot. 2001-től először párhuzamosan online is elérhetővé váltak a bibliográfia tételei. A fejlesztés eredményeként a bibliográfia két éves nyomtatott ciklusai mellett naprakészen, online kereshetővé vált az anyag. Ezt a fejlesztést hangsúlyozva indokolt megemlíteni, hogy a *Magyar néprajzi bibliográfia* munkálatainak folytatását az teszi szükségessé, hogy a magyar nyelvű etnográfiai, etnológiai, antropológiai szakirodalom termése nem kerül be a nemzetközi adatbázisokba, viszont a dokumentumok számbavétele és analitikus feltárása is nélkülözhetetlen. Az informatikai fejlesztések közül a 2017-es év kiemelkedő változása volt a moduláris felépítésű HunTéka-rendszer kibővítése a kölcsönzési és az RFID (Radio Frequency IDentification). 2022-től a megnyílt főépületben kiváló infrastrukturális környezetben és bőséges raktári kapacitással a háttérben működik a Néprajzi Múzeum könyvtára és az archívumi kutatószolgálat is.

A Néprajzi Múzeum legfontosabb rendszeresen megjelenő kiadványa az először 1900-ban napvilágot látott *Néprajzi Értesítő*. 2018-ban, a századik évfolyam kötetének megjelenésekor Szarvas Zsuzsa szerkesztő tanulmányban foglalta össze a múzeumi évkönyv történetét. A gyűjteményi rendszerező és feltáró munka eredményeinek megismertetését 1993-tól A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai című sorozat 25 kötete biztosította. A Néprajzi Múzeum kiadványainak elemzése szétfeszítené e tanulmány kereteit. 2000-ig *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei* című kötetben, illetve 2021-ig az *Örökség és változás* című kötetben a vonatkozó információk összegyűjtve elérhetők (Kemecsi 2022).

A múzeumok működésével kapcsolatban még napjainkban is a tevékenységükre vonatkozó közvélekedés elsősorban a kiállításokkal függ össze. A Néprajzi Múzeum

időszaki tárlatai széles körben elismert módon évtizedek óta komplex tudományos kutatásokra épülve valósulnak meg. Nyilvánvaló módon jelen tanulmányban nincs tér a teljes múzeumi kiállítási tevékenység minden részletre kiterjedő bemutatására. A Néprajzi Múzeum kiállítási tevékenységével összefüggő adatokat szintén példaszé-
rően összefoglalja 2000-ig *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei* című kötet vonatkozó melléklete, illetve az utóbbi harminc esztendő működését elemző, 2022-ben megjelent kötet.

A Néprajzi Múzeum adottságainál fogva nem lokális, hanem társadalmi jellemzőkkel és globális kontextussal rendelkezik, a magyarországi néprajzi muzeológia terepén egyedülként. A társadalomtudományok tudományos háttérbázisai között érzékelhetően növekszik a néprajzi múzeumi gyűjtemények szerepe (Novák 2022, 1496–1497). Kiemelt szerepet kapnak a modern néprajzi/antropológiai múzeumi megközelítésben a korszerű tárgyelméleti kutatások eredményei. A múzeum mint tudományos műhely és kutatóhely eltér az akadémiai rendszertől. Alkalmazott jellege különbözteti meg leginkább, valamint ennek következménye: a kutatói vagy egyetemi szféránál szélesebb társadalmi nyilvánosság elérése. A nyilvánosságban játszott szerep és a közvetlen társadalmi hatás elsősorban a kiállítások nyomán valósul meg, a gyűjtemény nem áll eredendően a figyelem homlokterében. Viszont a látható kiállítási tevékenység nyilvánvaló módon hagyományosan a gyűjteményeken alapszik. A múzeumi tárgyak és gyűjtemények nem önmagukban alkotóelemei a tudományos diskurzusnak, hanem egész létrehozási és felhasználási mechanizmusukkal, a felfedezéssel, az azonosítással és a tárgyközi kapcsolatok megállapításával, kidolgozásával. Ezen feladatok szervezésekor és kivitelezésekor az etnográfusoknak az eddigienél is szorosabb együttműködésre kell törekedni a régészet, a művészet- és a művelődéstörténet, a technikatörténet és a többi tárgytörténetben érintett szak tudományos műhelyeivel. Az elemzés, az értelmezés során meghatározó marad a diakrón szemléletmód, a levéltárak és múzeumok hosszú évtizedekig még kimeríthetetlen forrásanyagot kínálnak az etnográfusnak. A társadalmi hasznosság felismerése és felismertetése mára nemzetközi szinten már az intézmények fennmaradásának és fejlesztésének alapjaként értékelhető. Az aktualitás számos téren kínál – vagy szinte elvár – múzeumi szerepvállalást a néprajzi intézményektől: ilyen például a klasszikus népi kultúra képeinek múzeumi megszerkesztése mellett a hagyományos népi kultúra elemeinek különböző társadalmi-kulturális körben történő újrafogalmazása, vagy a nemzeti kultúra szerveződése, illetve a nemzetközi vagy globalizált kultúra helyi átértelmezése (Kemecsi 2020, 427). A társadalmi múzeumok számára alapfeladatként jelentkezhet a jelenkori kortárs konfliktusok problémái mellett a mindennapi élet esztétikumáig vagy a szimbólumok és a kommunikációs jelenségek komplex világáig számos, érzékenynek ítélt tematika bemutatása.

A folyamatos, hosszú távú tudásfejlesztés feltételeit az akadémiai, a kutatóintézeti területen dolgozók és az egyetemek, illetve a múzeumok közösen alakíthatják sikeresen. A közös kutatócsoportokkal végzett munka részeként megvalósul az a feltétel is, hogy a múzeumok fontos forrásai lehetnek az egyetemi-kutatóintézeti alapú kuta-

tásnak, a tudományos eszközkészletnek. A magyar néprajz kutatási tevékenységében szerves fejlődésre, átgondolt építkezésre van szükség. Egészséges egyensúlyra az új kutatási paradigmák és a már bevált módszerek, az időtálló tudományos tételek között. Tudományszakunknak továbbra is elsősorban a hazai társadalmi, művelődési folyamatokat kell szem előtt tartania, s ilyen irányú tevékenységét a saját kutatási hagyományait kiteljesítve érdemes folytatnia.

Irodalomjegyzék

- Balassa Iván (1968). „Jankó János és a Néprajzi Múzeum”. *Néprajzi Értesítő*, 50, 17–33.
<http://real-j.mtak.hu/id/eprint/17646>
- Fejős Zoltán (2000a). „Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére”. In: Fejős Zoltán, főszerk. *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEPR_SK_01_Gyujtemenyei/?pg=0&layout=s
- Fejős Zoltán, főszerk. (2000b). *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEPR_SK_01_Gyujtemenyei/?pg=0&layout=s
- Fejős Zoltán (2017). *Új helyek, új metaforák. Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfijához*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1969). *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*. (Viking Fund Publications in Anthropology, 46.) New York – Budapest: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research – Corvina.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1972). *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány*. Göttingen: Schwartz.
- Fél Edit – Hofer Tamás (1974). *Geräte der Átányer Bauern*. Budapest–Kopenhagen: Akadémiai–Gyldendal.
- Hoffmann Tamás (1970). *A tudomány forrásai-e a néprajzi múzeumok gyűjteményei?* (A Néprajzi Múzeum Füzetei 36.) Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Kemecsi Lajos (2020). *Megőrzött építészet. Szabadtéri néprajzi múzeumi tanulmányok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Kemecsi Lajos (2022). *Örökség és változás. A Néprajzi Múzeum három évtizede*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Kósa László (2001). *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Novák László (2022). „Múzeumok, a tudomány és a nemzeti identitás bázisai”. *Magyar Tudomány*, 183/111, 1496–1497.
<https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.11.12>
- Paládi-Kovács Attila (2011). „A magyar etnográfia tudománytörténete”. In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária, szerk. *Magyar néprajz. I. Táj, nép, történelem*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 39–125.
- Selmecei Kovács Attila (1989). „A Néprajzi Múzeum története”. In: Selmecei Kovács Attila – Szabó László, szerk. *Néprajz a magyar múzeumokban*. Budapest–Szolnok: Néprajzi Múzeum – Damjanich János Múzeum, 7–27.
- Tálas István (1955). „Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955)”. *Ethnographia*, 1–4, 5–55.
<https://real-j.mtak.hu/17336/>

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK

Pécs városa „másoknál jelesebb s erre a célra felettebb megfelelő és alkalmazható”

Pécs is “the most eminent city and most suitable and adaptable for this purpose”¹

Kovács L. Gábor¹ – Font Márta²

¹ az MTA rendes tagja, professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem, a Pécsi Akadémiai Bizottság elnöke
kovacs.l.gabor@pte.hu

² az MTA doktora, professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem, a Pécsi Akadémiai Bizottság alelnöke
font.marta@pte.hu

Összefoglalás

A tanulmány bemutatja a Magyar Tudományos Akadémia másodikként létrehozott területi bizottságát, a Pécsi Akadémiai Bizottságot (PAB), annak alapításától (1969. január 28.) mai működéséig. Kitér a szervezeti formálódás periódusaira, fizikai környezetének változásaira és a tartalmi munkára. Kiemeli a PAB regionális sajátosságait, az MTA Veszprémi Területi Bizottságával való szoros együttműködését, illetve a határon túli magyar tudományossal való kapcsolatot. A rendezvények közül még a legfontosabbak bemutatására sem nyílik lehetőség, az összképet csak egy-egy táblázat segítségével villantjuk fel. A tanulmány egy-egy olyan eseményre fókuszál, amely az MTA egészéhez való kapcsolódást fémjelzi. Ilyen például a Magyar Tudomány Ünnepe országos nyitórendezvénye 2010-ben, amikor Pécs Európa egyik kulturális fővárosa volt, és a 2017-es rendezvény, amikor a Pécsi Tudományegyetem a középkori egyetemalapítás 650. évfordulóját ünnepelte.

Abstract

The study gives a historical overview of the Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in Pécs (PAB), which was the second among the regional committees of this kind, from its foundation on 28 January 1969 to the present. It addresses the periods of the development of its organizational structure, the changes in its physical environment, as well as the content of the institution's work. The study pays special attention to the regional peculiarities of the institution, its close cooperation with the Regional Committee in Veszprém (VEAB), and its relations with Hungarian scientific institutions abroad. Space does not permit even the presentation of the most important events, so diagrams will help to create an overall picture. The study concentrates on those emblematic events that shed light on the relations between the PAB and the Hungarian Academy of Sciences and show them in all their complexity. To give just two examples, the inauguration of the Hungarian Science Festival in 2010, when Pécs was one of the cultural capitals of Europe, should be mentioned as such an event, as well as the celebration of the 650th anniversary of the foundation of the University of Pécs in 2017.

¹ Idézet a Pécsi Egyetem 1367. évi alapítóleveléből. Ford. Csorba Győző (Pécs története II. 2015, 256). Angol ford. Gabriel Asztrik (Gabriel 1969, 18).

Kulcsszavak: Pécsi Akadémiai Bizottság, országos szerep, regionális kapcsolatok, diákok az Akadémián
 Keywords: Pécs Academic Committee, nationwide role, regional contacts, students at the Academy

Bár a címet adó idézet nem a Pécsi Akadémiai Bizottság (PAB) alapításáról szóló dokumentumból származik, de joggal feltételezhető, hogy eme gondolat ott motoszkált mindazok fejében, akik 1969. január 28-án a határozatot hozták,² illetve a PAB alapításánál bábáskodtak. Hiszen még két év sem telt 1967 óta, amikor az akkor egykarú Állam- és Jogtudományi Egyetem az első középkori egyetem alapításának 600. évfordulóját ünnepelte, és az emlékkonferencián az alapító pápai bul-

1. ábra. A pécsi Vasváry-villa, a PAB otthona
 Forrás: MTA PAB archívum

² Az MTA Elnöksége 4/1969 (AK 3./01.28.) számú határozata a Pécsi Akadémiai Bizottság létesítéséről (Elnökség, 1969. január 28.). Lásd PAB 50, 2021, 33.

la nevezetes mondata elhangzott. Bizonyosnak látszik – ha dokumentum nem is szól róla –, hogy a hagyománynak szerepe volt abban, hogy a Szegedi Akadémiai Bizottság (SZAB) után másodikként a Pécsi Akadémiai Bizottság jött létre. Szegedhez hasonló „universitas”-a akkor nem volt a városnak, a Pécsi Orvostudományi Egyetem akadémikusai (Donhoffer Szilárd, Flerkó Béla, Környey István, Lissák Kálmán, Tigyi József), az egykarú Állam- és Jogtudományi Egyetem professzorai (Csizmadia Andor, Benedek Ferenc, Ádám Antal), valamint az MTA Dunántúli Tudományos Intézet (a mai Regionális Kutatások Központja) munkatársai (Bihari Ottó, T. Mérey Klára) biztosították a tudományos háttérrel. A kedvező döntést befolyásolta, hogy a város egy 1884-ben épült patinás épület – a Vasváry-villa – felújítását vállalta, amely 1971 áprilisától a PAB otthona lett (*1. ábra*).

A PAB-székház impozáns épülete Pécs múltjának egy jelentős részét őrzi. A 19. század végén jelentős vagyonnal rendelkező vaskereskedő, Vasváry György a szőlőjében építtette a villát, a Zsolnay-műhelyben készült pirogránit díszítéssel, amely egy másik emblemikus pécsi család emlékét őrzi (Romváry 1987). A tudományos igényeknek megfelelő, 150 férőhelyes konferenciaterem és vendégszobák kialakítása az eredeti épület bővítésével járt. A modern rész szerencsés módon hátsó traktusként illeszkedik az eredetihez, így az épület megőrizte patináját. Az 1970-es bővítést több korszerűsítés követte (pl. lift, a kerti részen vendégházak, parkoló), de az épületet övező kert nem sérült. A pécsi művész, Fusz György keramikus közreműködésével a közelmúltban felújított díszkút a környezet eredeti hangulatát őrzi.

Az 1969. évi alapítás nem tett említést a szervezeti struktúráról, és nem határozta meg a tevékenységi kört sem. Mindez az 1960–1970-es évek idején formálódott. Pécs regionális szerepe erősödött azáltal, hogy kiépítette azt a hálót, amely a Dél-Dunántúl felsőoktatási és tudományos műhelyeit összekötötte. Kaposvár és Keszthely (Georgikon) intézményei Somogy és Zala megyék bekapcsolását és egyben az agrártudományok jelenlétét hozták a Területi Bizottság égisze alá.

A Paksi Atomerőmű szponzori támogatása egy újabb tudományterület és Tolna megye kapcsolódását eredményezte. A kaposvári és szekszárdi tanítóképzés partnerre talált a Tanárképző Főiskolában a neveléstudományok területén. Mivel a PAB tevékenysége a régió kutatásainak összefogására épül, a kutatási háttér nem választható el a felsőoktatás változásaitól. 1970-től Pécssett elindult a közigazdászokképzés, amely újabb területet tett fel a PAB palettájára. A Tanárképző Főiskola egyetemi karrá alakítása és a Jogi, valamint a Közgazdasági Karokkal történő összevonása 1982-ben megteremtette a Janus Pannonius Tudományegyetemet (JPTE). Ez a milió lendületet adott a bölcsészet-, a társadalom- és a természettudományok területén a tudományos műhelyek kialakulásának (Fedeles et al. 2011, 87–145). A baranyai megyeszékhely sokszínű felsőoktatási palettája az 1990-es években elindult az integráció felé, a műszaki és a művészeti oktatás bekapcsolódott a Janus Pannonius Tudományegyetem kari struktúrájába, 2000-ben pedig a Pécsi Orvostudományi Egyetem (POTE), a JPTE és a szekszárdi Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola integrációjával létrejött a mai Pécsi Tudományegyetem (PTE). A változások nem csak a pécsi

2. ábra. A PAB területi keretei

Forrás: MTA PAB archívum

felsőoktatást érintették. A Kaposvári Egyetem a Georgikon campusszal fuzionált, ma mindkettő a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (MATE) egységeként működik, ami a területi határokat más módon rendezi. A PAB tudományos kapcsolatrendszere alapvetően területi keretekre épül (2. ábra).

Ezen belül Zala megye „kettős kötődésű”: tradicionális kapcsolatai a baranyai megyeszékhely felé irányulnak, felsőfokú képzése pedig a Pannon Egyetem részévé vált, ami a Veszprémi Akadémiai Bizottsághoz köti. A nagykanizsai campusnak fontos szerepe volt a PAB–VEAB-együttműködés kialakulásában, amelynek eredményeként született meg 2005-ben közös rendezvényünk, a Pannon Tudományos Nap (PTN), amely két feladatot vállal magára. Bemutakozási lehetőséget kapnak a fiatal kutatók, mindkét bizottság egy-egy (esetenként két) PhD-dolgozatot jutalmaz Az év PhD-értekezése címen. Az életműdíj kategóriában évente a régió egy kiemelkedő senior kutatója veheti át a Pannon Tudományos Díjat, akinek személyére felváltva tesz javaslatot a két bizottság. A PhD-jutalmat a bizottsági alapítványok állják, az életműdíj honoráriumát a Paksi Atomerőmű szponzorálása fedezi.

A PAB vonzáskörzete kiterjed a szomszédos országok magyar kisebbségéhez tartozó tudósok körére. Horvátországban Eszék és Zágráb, Szlovéniában Lendva magyar kutatóival van a PAB-nak szoros kapcsolata. Az ottani kollégák részt vesznek a PAB testületi ülésein, rendezvényein. Közülük legutóbb egy zágrábi kollégát, Szkála Károlyt az MTA külső tagjainak sorába választotta. A tudományos és művészeti élet határokön túli képviselőivel való kapcsolattartásban gyümölcsöző együttműködés alakult ki a pécsi Pannon Magyar Ház és a PAB között.

A PAB testületét a régió akadémikusai (1–3. táblázat), a vármegyék két-két választott képviselője, a szakbizottsági elnökök és állandó meghívottak alkotják.

1. táblázat. A PAB akadémikus tagjai, 1969–2024

Név	Levelező (vagy külső) tag	Rendes tag
Bélyácz Iván	2004	2010
Bihari Ottó (†1983)	1973	1979
Borhidi Attila	1993	2001
Dóczi Tamás	2007	2013
Donhoffer Szilárd (†1999)	1964	1973
Enyedi György (†2012)	1982	1990
Ernst Jenő (†1981)	1946	1946
Felinger Attila	2016	2022
Flerkó Béla (†2003)	1970	1982
Grastyán Endre (†1988)	1982	
Hámori József (†2021)	1990	1998
Helyes Zsuzsanna	2019	
Herczegh Géza (†2010)	1985	1990
Horn Péter	1985	1993
Horváth József	1995	2001
Illés S. Tamás (külső tag)	2019	
Janszky József (†2018)	2001	2007
Jobst Kázmér (†2016)	1982	1990
Kecskés László	2013	2019
Kiss György	2016	2022
Kollár László	2016	2022
Korinek László	2007	2013
Kosztolányi György	2001	2007
Kovács Ferenc (†2015)	1976	1982
Kovács L. Gábor	2004	2010
Kovács Melinda	2013	2019
Környey István (†1988)	1947	1973
Kulcsár Szabó Ernő (Bp.-re)	1995	2004
Kurnik Ernő (†2008)	1970	1976
Lénárd László	2001	2007
Lissák Kálmán (†1982)	1948	1956
Méhes Károly (†2007)	1990	1995
Ormos Mária (†2019)	1987	1993
Pálné Kovács Ilona	2013	2019
Reglődi Dóra	2022	
Romhányi György (†1991)	1982	1987
Szendrő Zsolt	2016	
Szkála Károly (külső tag)	2019	
Szolcsányi János (†2018)	1995	2001
Tigyi József (†2016)	1967	1976
Varga Attila (†2023)	2019	
Vermes István (külső tag) (†2015)	2007	
Vörös József	2013	2019

Forrás: MTA PAB

2. táblázat. Az MTA központi egységeiben tisztséget viselő akadémikusok, 1969–2024

Név	Tisztség	Időtartam
Bélyácz Iván	osztályelnök	2011–2017
Hámori József	alelnök	2002–2008
Horn Péter	osztályelnök	2001–2008
Kosztolányi György	osztályelnök alelnök	2014–2020 2020–
Kovács Ferenc	osztályelnök	1996–1999
Kovács L. Gábor	Doktori Tanács elnöke Felügyelő Testület elnöke	2017–2020 2020–
Lénárd László	osztályelnök	2020–
Méhes Károly	osztályelnök	1996–1999
Ormos Mária	osztályelnök	2002–2005
Tigyi József	osztályelnök alelnök	1980–1988 1988–1990

Forrás: MTA PAB

3. táblázat. Az MTA regionális intézményeiben vezető tisztséget viselő akadémikusok, 1973–2024

Bihari Ottó	igazgató / MTA RKK DTI	1973–1985
Enyedi György	igazgató / MTA RKK	1983–1991
Pálné Kovács Ilona	igazgató / MTA RKI igazgató / MTA RKI DTO	2015–2017 1997–2012

Forrás: MTA PAB

A régióban folyó kutatásokat a szak- és munkabizottsági keretek mutatják. Miután kialakult a PAB kapcsolatainak hálója a dél-dunántúli régió oktatási intézményeivel, kutatóhelyeivel, a széles paletta nyomán a szakbizottságok követni tudták az Akadémia osztályszerkezetét. A 11 szakbizottság – elnevezésében is – megfelel az MTA osztályainak.

A helyi sajátosságokat a munkabizottságok jelentik, ezen a téren gyakoriak a változások, de minden esetben a PAB testületének jóváhagyásával történhetnek meg. Jelenleg a 11 szakbizottság keretében 89 munkabizottság működik,³ illetve alakult ún. osztályközi önálló elnöki bizottság, például a sporttudományi (4. táblázat).

³ A szervezeti átalakulás folyamata részletesen megismerhető az alapítás 50. évfordulójára megjelent kötetből (PAB 50, 2021, 65–204).

4. táblázat. A PAB szak- és munkabizottságai

Szabizottságok	Munkabizottságok
Nyelv- és Irodalomtudományok	Anglisztikai Germanisztikai Irodalomelméleti Irodalomtörténeti Könyvtár- és Művelődéstudományi Művészeti Nyelvtudományi Romanisztikai Szlavisztikai
Filozófia-, Történet- és Néprajztudományok	Egyháztörténeti Etnológiai Filozófiai Gazdaság- és Társadalomtörténeti Hadtörténeti Ibéro-Amerika Kelet- és Közép-Európa Története Kisebbségkutató Neveléstörténeti Pedagógiai Pszichológiai Régészeti Teológiai Város- és Helytörténeti
Matematikai és Informatikai tudományok	Matematika és Számítástudományi Kvantuminformatikai és Nagyteljesítményű Számítások Szakmódszertan és Hatékony Tanulás
Agrártudományok	Agrárökonómiai Állattenyésztési és Takarmányozási Erdészeti és Vadgazdálkodási Élelmiszer-technológiai és Táplálkozástudományi Kertészeti Növényorvosi Növénytermesztési és Növénynevelési Szőlészeti és Borászati Talajerőgazdálkodási és Agrotechnológiai
Orvosi tudományok	Diagnosztikus Orvosi Tudományok Egészségtudományi Elméleti Orvosi Tudományok Fogorvostudományi Gyógyszerészeti Haematológiai Klinikopathológiai Konzervatív Orvostudományok Mozgástani és Rehabilitációs Operatív Orvosi Tudományok Preventív Orvosi Tudományok

4. táblázat folytatása

Szabbizottságok	Munkabizottságok
Műszaki tudományok	Energia Design és Szintézis Építési-Építészeti Építőmérnöki és Infrastruktúra Gépészeti és Épületgépész Információtechnológiai Környezettechnológiai Orvos Mérnöki Villamos Vízgazdálkodási
Kémiai tudományok	Analitikai Fizikai Kémiai Kémia Szakmódszertani Radiokémiai Szerves- és Gyógyszerkémiai
Biológiai tudományok	Immunológiai, Gasztroenterológiai és Transzplantációs Mikrobiológiai Molekuláris Sejtbiológiai Morfológiai Neurobiológiai Ökológia, Klímaváltozás és Biodiverzitás Sporttudományi
Gazdaság- és Jogtudományok	Bűnügyi Tudományok Gazdasági Jogi Gazdaságtudományi Jogdogmatikai és Jogtörténeti Kommunikáció- és Médiatudományi Politológiai Szociológiai
Föld- és Környezettudományok	Balneológiai Földtani és Bányászati Körforgásos Gazdaság, Környezetfejlesztés és Klímareziliencia Környezet-egészségügyi Környezetvédelmi, Oktatási és Nevelési Megújuló Energetikai Ökológiai és Természetvédelmi Tér- és Településtudományi Történeti és Politikai Földrajzi Turizmusföldrajzi
Fizikai és Csillagászati tudományok	Csillagászati és Űrktatási Lézerfizikai és Kvantumoptikai Nukleáris Fizikai és Radiológiai Oktatási és Tehetség gondozási Spektroszkópiái

Megjegyzés: a szakbizottságokon kívül: Sporttudományi Önálló Elnöki Bizottság

Forrás: MTA PAB

A szak- és munkabizottságok tevékenysége az általuk szervezett és megvalósított tudományos rendezvényeken (konferencia, workshop, könyvbemutató, vándorgyűlés stb.) keresztül mérhető és mutatható be. Vannak köztük nemzetközi, országos és helyi jelentőségűek, a maga nemében mindegyik fontos, és a szakmai építkezés fontos elemét alkotja (5. táblázat).

5. táblázat. Az utóbbi évek PAB tudományos rendezvényei⁴

Év	Tudományos programok száma
2020	44
2021	103
2022	185
2023	191
2024	200 <

Forrás: MTA PAB

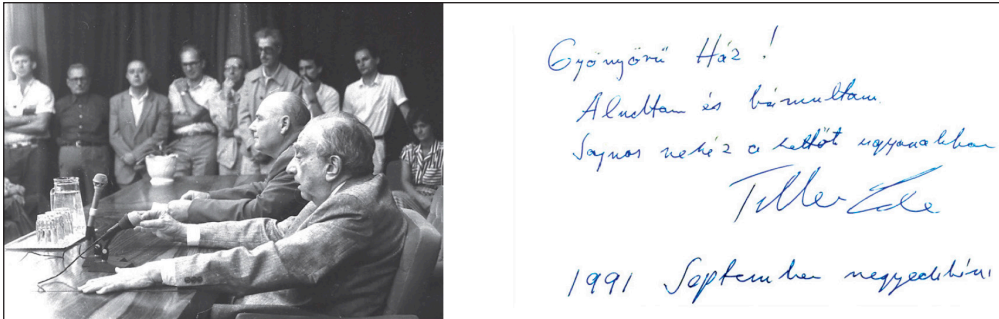
A rendezvények közül csak néhány kiemelkedőt említünk.

- MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság támogatásával és az MTA Kisebbségkutató Intézettel együttműködve valósult meg az a határon túli rendezvénysorozat, amely a Duna–Dráva–Mura-vidék magyar kisebbségeinek helyzetével foglalkozott.
- Országos kezdeményezésre Pécssett is született szerződés a PAB és az MMA helyi szervezete között. Noha viszonylag új kooperációról van szó, több nagy sikerű koncert jelzi a tényleges együttműködés megindulását.
- Kosztolányi György elnöksége idején alakult az Akadémiai Szalon, amely a helyben élő akadémikusok és helyi közszereplők részvételével a városi közélet fórumát teremtette meg.
- 2008-ban indult az Egészségakadémia előadássorozata, amely a Covid19 alatti kényszerszünetet leszámítva folyamatosan nagyszámú érdeklődőt vonz. Nem véletlenül, hiszen az orvostudomány új eredményeit mutatja be népszerű formában, de az egészségtudatos életmód és gondolkodás terjesztésében is szerepet játszik.
- Büszkék vagyunk arra, hogy a PAB vendégei között megfordult számos hírneves tudós, mint például Teller Ede (3. ábra) vagy Jacques Derrida.
- Az MTA Pécsi Területi Bizottságára országos figyelem irányult 2010-ben, amikor Pécs Európa kulturális fővárosa lett, illetve 2017-ben, amikor a PTE középkori elődje 650 éves alapítását ünnepelte. Mindkét alkalommal Pécssett tartotta

⁴ A korábbiakról ld. a PAB 50. kötet beszámolóit.

az MTA a Magyar Tudomány Ünnepe nyitórendezvényét. 2010-ben az MTA több osztálya, illetve bizottsága tartotta Pécsen soron következő ülését.

- A Pécs városának, a régiói egészének és az egyetem múltjának kutatása nemcsak feladatot jelent, hanem kötelességet is ró kutatóinkra. A lokális történet és a társadalmi sajátosságok nemzetközi dimenzióba helyezése sikerrel valósul meg jelentős nemzetközi konferenciákon keresztül (PAB 50 2021, 83–86).

3. ábra. Teller Ede a Pécsi Akadémiai Bizottságon
Forrás: MTA PAB archívum

A PAB saját kitüntetésekét alapította a Területi Bizottság keretében eredményesen tevékenykedők munkájának elismerésére, amelyeket az évi közgyűlésen és az MTÜ helyi központi rendezvényén adunk át. Legjelentősebb a PAB ezüst plakettje díj, amelyet évente akár több személynek is odaítélhet az elnökség. A Területi Bizottság jutalmazza a folyamatos magas szintű szervezőmunkát végző munkatársakat és a határon túli magyar tudományosság egy-egy képviselőjét. A közgyűlésen adja át a Zsolnay Porcelánmanufaktúra Zrt. az általa alapított Zsolnay-díjat (6. táblázat).

6. táblázat. A PAB díjai és díjazottjai

Díj	A kitüntetettek száma
PAB ezüst plakett (1994-től)	56
Zsolnay-díj (1998-tól)	27
Tudományszervezési díj (1997-től)	61
40 év alattiak tudományos díja (1997-től)	74
Határon túli tudományosságért (2017-től)	7
Alexandra könyvjutalom (2007–2016)	8

Forrás: MTA PAB

A PAB tevékenységének zöme kétségtelenül Pécsen zajlik, amelyhez a tíz karral rendelkező egyetem adja a háttérrel. A tíz kar egyike Szekszárdon működik, ami egyben a tudományos rendezvények helyi bázisa is. A korábbi Kaposvári Egyetem ma a MATE

egyik campusa, az új helyzet a PAB-hoz kötődő tudományos kapcsolatrendszeren nem változtatott.

A PAB-hoz tartozó régióban az orvostudományi kutatások 1923 óta folyamatosan jelen vannak, ami nagy előny a többi tudományterület kacskaringós útjával szemben. Az orvostudomány kutatói közül kiemelkedik a Pécsről indult Szentágotthai János, akinek nevét ma az egyetem kutatóközpontja és történelmi városfal mellett húzódó sétány viseli. Tanítványai közé tartozik Hámori József, Flerkó Béla és Vizi E. Szilveszter, aki 2002 és 2008 között az MTA elnöke volt. Megtisztelő, hogy elvállalta a PAB 50 éves jubileumának ünnepi előadását. Előadásának az emberi gondolkodásra vonatkozó befejező részét idézzük: „Platón és Arisztotelész segítségével a logosz legyőzte a mítoszt, majd Aquinói Szent Tamásnak köszönhetően az empiria is polgárjogot nyert a természet, a világ megismerésében. Az emberiség történetében végül eljött annak az ideje is, hogy az ember a világ jelenségeit nemcsak megismerni szeretné, hanem meg is akarja érteni. Kísérletezéssel akar bizonyosságot nyerni a természetről alkotott gondolatainak helyességéről. A 20. században az ész felértékelődik, a szellemi tőkét anyagi haszonná lehet már váltani. A tudomány és a technika exponenciális fejlődésének következménye, hogy a ma embere már úgy gondolja, hogy az élet színpadán nemcsak egy a szereplők között, hanem ő maga a rendező, a természet ura, amelyet, ha akar, meg is tud változtatni. [...] Az erkölcs fejlődése azonban nem tudott lépést tartani a tudomány fejlődésével, a technika eredményeivel. Az ember lehetőségei és azok felhasználásának erkölcsileg elfogadható mértéke között elfogadhatatlanul nagy lett a különbség. [...] Mennyi erkölcsre van szüksége a tudománynak?” (Vizi 2021, 62–63). A létünk alapjairól szóló kérdések megválaszolásához hozzá kell tenni a magunk mindennapi munkáját, és ehhez a tudományok összességére, azaz egyetemességére van szükség. Ez kijelöli a PAB tevékenységének további irányát.

Irodalomjegyzék

- Fedele Tamás – Lengvári István – Schmelzer-Pohánka Éva – Polyák Petra (2011). *A pécsi felsőoktatás évszázadai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Gabriel, Astrik L. (1969). *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. Commemoration of the 500th and 600th Anniversary of Their Foundation 1367–1467–1967*. Frankfurt am Main: Knecht.
- PAB 50 (2021). *A Pécsi Akadémiai Bizottság 50 éve (1969–2019)*. Szerk. Barabás Gábor. Pécs: MTA Pécsi Területi Bizottsága.
- Pécs története II. (2015). *A püspökség alapításától a török hódításig*. Szerk. Font Márta. Pécs: Pécs Története Alapítvány – Kronosz.
- Romváry Ferenc (1987). „A pécsi »Vasváry-telep« története. Vasváry György műgyűjteménye”. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 32*. Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 161–223.
- Vizi E. Szilveszter (2021). „Pécstől Pécsig. »Az agy nem-szinaptikus (analóg) kommunikációs rendszere: új felfogás az idegrendszeri betegségek megértésében«”. In: *A Pécsi Akadémiai Bizottság 50 éve (1969–2019)*. Szerk. Barabás Gábor. Pécs: MTA Pécsi Területi Bizottsága, 53–64.

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

Fordítástudomány ma, különös tekintettel a tudományos többnyelvűség kérdéseire

Translation Studies Today, with a Special Focus on Multilingualism in Science

Vendégszerkesztő: Károly Krisztina

Bevezető

Introduction

Károly Krisztina

az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol–Amerikai Intézet, Budapest

főszerkesztő, *Across Languages and Cultures*. A *Multidisciplinary Journal for Translation and Interpreting Studies*
karoly.krisztina@btk.elte.hu

E tematikus összeállítás a fordítástudomány legfrissebb eredményei tükrében mutatja be, hogy a szakterületen végzett kutatások miként járulnak hozzá a tudományos többnyelvűség megőrzéséhez, és milyen kihívásokat jelentenek a fordítók számára – legyen szó ember vagy gép által készített fordításról. Rávilágít arra is, hogy a tudományos szakfordítás kivételesen nagy felelősséggel járó tevékenység, mert nem csupán a tudósok kommunikációját és szakmai előmenetelét szolgálja, hanem befolyással van a tudomány fejlődésére, a nemzeti nyelvek és szaknyelvek változásaira és az emberiség episztemológiai diverzitásának fenntarthatóságára is.

Károly Krisztina tanulmánya áttekinti azokat a fordítási stratégiákat, amelyeknek episztemológiai következményei vannak a tudásalkotásra, a tudásrendszerek közötti információátadásra, valamint a különféle tudományos ismeretek megőrzésére. Meghatározza a tudományos szakfordítási makrokompetencia fogalmát, és számba veszi azon egyedi elemeit, amelyek – az általános és szakfordítási kompetenciákon túl – képessé teszik a fordítót arra, hogy episztemológiai szempontból felelős és tudatos döntéseket hozzon, miközben a forrásnyelvi szövegváltozattal funkcionálisan egyenértékű, a célkultúra diszciplináris praxisába illeszkedő célnyelvi szöveget alkot. A dolgozat az egynyelvűséggel szemben a tudományos többnyelvűség és az episztemológiai diverzitás megőrzésének fontossága mellett foglal állást.

Prószéky Gábor írása a fordítás és a számítógép szoros kapcsolatát elemzi a többnyelvűség korában. A technológia javulásával, főként a mesterséges intelligencia előre-

törésével elkezdtek kialakulni olyan, a többnyelvűséget „alanyi jogon” kezelni képes számítógépes nyelvészeti rendszerek, amelyek a gépi fordításban is új lehetőségeket hoztak. A közelmúltban megalkotott többnyelvű fordítórendszerek minősége Prószéky Gábor szerint arra enged következtetni, hogy a „valódi” többnyelvűség megjelenése a nyelvtechnológiában új lehetőségeket hoz.

A két általánosabb témájú dolgozatot három olyan tanulmány követi, amelyek a tudományos szakfordítás két leginkább kutatott területével foglalkoznak a fordítástudományon belül: a jogi szakfordítással és ehhez kapcsolódóan az uniós szakfordítással, valamint az orvostudomány területére jellemző fordítási tevékenységekkel.

Somssich Réka uniós jogról szóló közleménye amellett érvel, hogy az uniós jog többnyelvű rendszerében a fordításnak és a fordítóknak kiemelt a szerepük: ők ugyanis a hiteles és hivatalos különböző nyelvi változatok tényleges előállítói, a többnyelvű uniós jog szövegezői. Meglátása szerint a fordító nyelvi választásaival befolyásolhatja a tagállamok nyelvpolitikáját is. Ezért az uniós szakfordítók esetében – az általános fordítói kompetenciákon túl – kiemelt szerephez jutnak a különböző nemzeti és az uniós jogrendszerek közötti átjárhatóságot felismerő transzfer, illetve interkulturális kompetenciák, melyek birtokában a fordító nem csupán rendszerek közötti horizontális, hanem az uniós és a nemzeti jogrendszerek közötti vertikális fordítást is végez.

Fischer Márta tanulmánya azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az EU többnyelvűsége milyen hatással van a magyar szaknyelvekre, és milyen terminológiai kihívásokat és lehetőségeket rejt magában. Bemutatja a többnyelvűség Európai Unióban értelmezett fogalmát, a tagállami hagyományoktól eltérő uniós szaknyelv (az eurolektus) jellemzőit, valamint a folyamatos fordítási kötelezettségből adódó speciális terminológiai feladatokat. Dolgozatából arra is fény derül, hogy a hazai fülnek gyakran idegennek hangzó, szokatlan megnevezések mögött tudatos fordítói döntések állhatnak. Fischer Márta arra hívja fel a figyelmünket, hogy mivel a csatlakozást követően a fordításokat az uniós intézmények koordinálják, a tagállam – Magyarország – felelőssége az, hogy az uniós többnyelvűségből adódó fordítási-terminológiai kihívásokat lehetőséggé tudja-e formálni a magyar tudományos és szaknyelvek fejlesztésére.

A tematikus összeállítás utolsó közleménye a fordítás és a többnyelvűség kapcsolódási pontjait az orvostudomány területén vizsgálja, és arra keres választ, hogy milyen hatással van a fordítástudomány az orvostudományra. Mány Dániel szerint a kérdés különösen aktualitássá vált a globalizáció és a felgyorsult információáramlás, valamint a koronavírus-válság és a fegyveres konfliktusok miatt, melyek mind rendkívüli módon megnövelték az orvosi szakfordításra való igényt. A szerző áttekinti azokat az orvosi szakfordításban alkalmazott fordítói stratégiákat, amelyekkel megteremthető a forrás- és a célnyelvi szövegek közötti funkcionális ekvivalencia, s ezáltal biztosítható nem csupán a laikusok hatékony ismeretszerzése és érzelmi támogatása, az egészségügyi szakemberek megfelelő tájékozottsága, hanem lehetővé válik kutatási eredményeik széles körű megosztása és tudományos gondolkodásuk fejlődése is.

A tematikus összeállításban felvetett gondolatok reményeink szerint hozzájárulnak annak megértéséhez, hogy mi a nyelvi és episztemológiai diverzitás fenntartásá-

nak jelentősége. Bízunk abban is, hogy a fordítás és a többnyelvűség kapcsán az írásainkban felvetett kérdések, problémák, kihívások és lehetőségek segítenek meglátni azt, hogy akár szakfordítóként, akár tudósként végzünk fordítási (vagy célnyelvi szerzői) tevékenységet, annak minősége és a célnyelvi szövegalkotás során hozott döntéseink meghatározó szerepet játszanak a magyar nyelv és a magyar tudományosság nemzetközi versenyképessége és rangja szempontjából. Írásainkkal e versenyképesség és rang megőrzésére irányuló közös törekvéseinkhez kívántunk a fordítástudomány eredményeire támaszkodva néhány további szempontot, iránymutatást adni.

Tudományos többnyelvűség és fordítás: fordítási kompetenciák, stratégiák és episztemológiai kihívások

Multilingualism in Science and Translation: Translation Competences, Strategies, and Epistemological Challenges

Károly Krisztina

az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol–Amerikai Intézet, Budapest
főszerkesztő, *Across Languages and Cultures. A Multidisciplinary Journal for Translation and Interpreting Studies*
karoly.krisztina@btk.elte.hu

Összefoglalás

A tudományos ismeretek fordítása nem csupán filológiai feladat, mert kihat a tudományos kommunikáció, a gondolkodás, s rajtuk keresztül a kultúra, a társadalom és a tudomány alakulására és – a választott fordítási stratégián keresztül – az emberiség episztemológiai diverzitásának fenntarthatóságára is. Ágense a fordító: a tudós, a szakfordító/fordítóügynökség vagy a gép. Tanulmányom rámutat azokra a fordítási stratégiákra, amelyeknek episztemológiai következményei vannak a tudásalkotásra, a tudásrendszerek közötti információátadásra, valamint a különféle tudományos ismeretek megőrzésére. Meghatározom a tudomány fordításához szükséges ún. tudományos szakfordítási makrokompetencia fogalmát és összetevőit, majd bemutatom ennek egyedi, diszciplínaszpecifikus és episztemikus elemeit. Az általános és szakfordítási kompetenciákon túl ezek teszik képessé a fordítót arra, hogy episztemológiai szempontból felelős, tudatos döntéseket hozzon, miközben a forrásnyelvi szövegváltozattal funkcionálisan egyenértékű, a célkultúra diszciplináris praxisába illeszkedő célnyelvi szöveget alkot. Zárásul az egynyelvűséggel szemben a tudományos többnyelvűség és az episztemológiai diverzitás megőrzésének jelentősége mellett foglalkozok állást.

Abstract

The translation of scientific knowledge is not only a philological task, since it affects scientific communication, thinking and, consequently, cultures, societies, and science in general, while also contributing to the sustainability of humankind's epistemological diversity through the translation strategy applied. The translator is the agent: the scholar, the specialized translator/translation agency, or the machine. The paper presents the translation strategies that have epistemological consequences for the creation of knowledge, the transfer of information between knowledge systems, and the preservation of distinct types of scientific knowledge. It defines the notion and the constituents of the so-called academic translation macro-competence needed for translating science, and describes its stereotypical, discipline-specific, and epistemic elements. Along with general and specialized translation competences, these skills enable the translator to make epistemologically responsible, deliberate choices in producing target-language texts that are functionally equivalent to their source-language versions and that fit adequately into the disciplinary practices of the target culture. Finally, I argue for the importance of preserving epistemological diversity and scientific multilingualism as opposed to monolingualism.

Kulcsszavak: tudományos többnyelvűség, fordítás, kompetencia, stratégia, episztemológiai kihívás

Keywords: multilingualism in science, translation, competence, strategy, epistemological challenge

Bevezetés

A tudományos többnyelvűség és a megfelelően kiválasztott tudományos szakfordítási stratégia elengedhetetlen feltételei az emberiség episztemológiai diverzitása megőrzésének, valamint a *lingua francát* (ma az angolt) nem anyanyelvként beszélő tudományos közösségek (intézmények, nemzetek és kultúrák) fejlődésének, anyanyelve védelmének, nemzetközi versenyképességének és hosszú távú fennmaradásának (Károly 2024). A tudományos szakfordítás tehát nemcsak filológiai kérdés, hanem felelős és tudatos döntéseket igénylő episztemológiai feladat is. A magyar nyelvet és a magyar tudományosságot is érintő nemzetközi folyamatokat látva, dolgozatom ezt a tézist támasztja alá a fordítástudomány kutatási eredményeinek felhasználásával.

Bősze Péter a magyar orvosi nyelvhez kapcsolódóan egy igen lényeges megállapítást tett, amely fontos az anyanyelvre és arról a *lingua francára* való fordításhoz is:

„az anyanyelv határozza meg a társadalmak műveltségét, versenyképességét, az anyanyelv versenyképessége – képes-e megtartani az anyanyelvi közösséget – pedig az anyanyelvi szak-, de főleg a tudománynyelvek fejlettségétől függ; mennyire alkalmasak a tudományok anyanyelvi művelésére. Ha az anyanyelvi tudományos nyelvek nem kellően fejlettek, az anyanyelv és a közösség sem lesz versenyképes. Ennek távlati következménye: beolvadás, nyelvcseré.”
(Bősze 2020, 264)

Sajnálatos módon a fordítástudomány eredményei is arról tanúskodnak, hogy a nem megfelelő fordítási stratégia is beolvadáshoz, nyelvcseréhez, a nemzeti/őshonos nyelvnek akár a kihalásához is vezethet. Különösen igaz ez a tudományos ismeretek fordításának stratégiáira.

Szociológiai szempontból közelítve a fordításhoz, egyesülnek a különféle tudományos paradigmák eredményei, és kirajzolódnak a fordításnak mint társadalmi gyakorlatnak és kulturális produktumnak a tulajdonságai (Chesterman 2007). A fordítástudomány fiatal kora ellenére már több fordulatot vett. Az első, nyelvészeti megközelítésű szövegvizsgálatok a fordítást mint produktumot (formát) helyezték a középpontba. A kulturális/funkcionális paradigmával a fordításra mint kommunikatív eseményre irányult a figyelem, s fókuszba a kontextus által meghatározott funkció és a fordítás célja került. A harmadik fordulattal a kognitív tényezőket hangsúlyozták, és a fordítási cselekményt (az aktust) mint mentális folyamatot tárták fel. Ehhez szervesen kapcsolódott hozzá a fordítás szociológiai megközelítése, amely a nyelvi közvetítésre mint társadalmi gyakorlatra tekintett, multifokális (inter- és multidiszciplináris) szemlélettel. Érdeklődése középpontjába a teljes fordítási eseményt (a fordítási cselekményt és a fordítói döntés okait) állította, hogy annak ágenseit (az egyént, csoportot, szervezetet, intézményt), a cselekvésüket (a diskurzuscselekedeteiket is), valamint a kontextus sajátosságait a történelmi és kulturális/társadalmi folyamatokkal együtt és ezek egymásra hatását komplex módon elemezze. A fordítás szociológiája tehát a

nyelvi közvetítés különféle változatait mint „társadalmi gyakorlatot” (Wolf 2007, 4) és „kulturális produktumot” (Sapiro 2014, 82) szemléli. Kutatási tárgya a fordítási esemény (a megbízástól a fordítás eredményeként keletkezett szöveg befogadásáig) és cselekmény, vagyis a fordító (társadalmi státusza, szerepe), a további ágensek (kiadó, megbízó, a fordítási piac stb.), s ezek cselekvése éppúgy, mint az a kérdés, hogy a fordítás/fordító hogyan járul hozzá a kultúra (ki)alakulásához (Chesterman 2007, 173–174). Ez számunkra különösen lényeges, mert e felfogás szerint nemcsak a kultúra vagy a társadalom hat a fordítóra, hanem a fordító (és fordítása is) hat a kultúrákra és társadalmakra a célnyelvi szövegalkotási folyamat során vagy annak eredményével, mellyel már nem csupán kommunikációs feladatot lát el.

E logika mentén gondolkodva tovább, a tudományos szakfordítás – mint esemény, cselekmény és produktum – hozzájárul a tudományterületek, a nyelvek, kultúrák, nemzetek és intézmények változásaihoz, jó esetben fejlődéséhez: számos modern tudomány „fordításként kezdődött” (Montgomery 2000, 272–273), szakterminológia és szaknyelvek is jöttek létre fordítás eredményeként, és a mindenkori lingua francával és annak episztemikus tulajdonságaival a gondolkodásmód is formálódhat, gazdagodhat. A fordítástudományi kutatások eredményei alapján (Károly 2022a; Montgomery 2000) azonban azt is tudjuk, hogy a mindenkori fordítási gyakorlat nem csupán létrehoz, formál, fejleszt, hanem képes visszafejlesztetni, szélsőséges esetben megszüntetni tudományos gyakorlatot, kommunikációt, gondolkodásmódot, s ezeken keresztül nyelveket, kultúrákat, társadalmakat, tudományterületeket. A fordító – a tudós (aki maga fordítja vagy készíti írását a célnyelven), a képzett szakfordító, a fordítóügynökség vagy a gép – szerepe tehát jóval nagyobb, mint gondolnánk: a fordító ezeknek a változásoknak az ágense, s ezzel óriási felelősség hárul rá (felelősségi körére, konkrét feladataira a tematikus blokk többi írása is kitér, a például választott különféle szakterületek – a gépi fordítás, a jog, az EU és az orvoslás – vonatkozásában).

Fordítási stratégiák és episztemológiai következményeik

Fentebb utaltam „a megfelelő fordítási stratégia” kiválasztásának jelentőségére. A tudományos többnyelvűséghez kötődően két stratégia a leggyakoribb a fordításban: a honosítás és az idegenítés. Ezek mindegyike komoly kihívásokat jelenthet, és következményekkel járhat a tudásalkotás, a tudásrendszerek közötti információátadás, a tudományos ismeretek fordítása, valamint az episztemológiai diverzitás és a tudományos többnyelvűség fenntarthatóságának szempontjából. Ezért bizonyos fokú episztemikus tudatossággal, tájékozottsággal, érzékenységgel, kompetenciával mind a tudományos szakfordítóknak, mind pedig az írásaikat maguk fordító vagy azokat azonnal a célnyelven megfogalmazó tudósoknak rendelkezniük szükséges ahhoz – amennyiben az anyanyelvük nem a lingua franca –, hogy tevékenységük ne járjon káros következménnyel nyelvükre, kultúrájukra és saját, majd hosszú távon egész nemzetük és tudományterületük versenyképességére, esélyegyenlőségére a globális térben.

Az episztemikus tudatossághoz szükséges ismereteket, képességeket és attitűdöt felölelő episztemikus kompetenciát a fordítók mindkét körének ideális esetben már a képzésük során (legyen szó szakfordítóképzésről vagy a kutatók tudományos, diszciplináris képzéséről) el kellene sajátítaniuk (például a szakfordítói vagy a szaknyelvi képzésük keretében). Episztemikus kompetencián természetesen nem a filozófia episztemológia/ismeretelmélet ágával foglalkozó tudóséhoz hasonló mélységű tudást értek, hanem olyan szintű jártasságot, amellyel a fordítási (vagy célnyelvi szerzői) stratégiai döntéseket tudatosan, felelősen lehet meghozni és szükség esetén indokolni (a fogalom magyarázatára a következő rész tér ki). Minden tudományos szöveg ugyanis képvisel, megjelenít valamilyen ismeretelméleti megközelítést. Maria Tymoczko (2007, 7-17) is felhívja a figyelmet arra, hogy a fordítónak tudatában kell lennie annak, hogy nincs „semleges” forrásszöveg, és hogy a tevékenysége (fordítása) sem mentes az ideológiától, saját egyéni gondolkodásmódjától, világvégétől. A következőkben ennek lehetséges következményeit veszem számba.

A honosítás célnyelvi szövegre orientált fordítási stratégia. A fordító nem őrzi meg a forrásszöveg eredeti sajátosságait, hanem a célnyelvi olvasók számára természetesen ható, az ő nyelvi, retorikai, logikai, episztemológiai elvárásainak megfelelő célnyelvi szöveget hoz létre. Mindazt tehát, ami idegenül hathat az olvasóra, a célnyelvi normákhoz igazítja. Ez általában az elvárás az angol nyelvű szakfolyóiratokban a nem angol anyanyelvű szerzők irányában is.

Az idegenítés ezzel szemben forrásszöveg-központú fordítási stratégia. A forrásszöveg nyelvi, retorikai, logikai, episztemológiai tulajdonságait ülteti át a fordító a célnyelvi szövegbe. Ezzel az olvasó a szerző eredeti megfogalmazását és megközelítését látja, amely – különösen egymástól távolabb eső kultúrák esetében – számára idegen vagy szokatlan lehet, és feldolgozási nehézségeket okozhat. Arra készíti az olvasót, hogy egy másik gondolkodásmód/logika mentén értelmezze a célnyelvi szöveget. A kutatások tanúsága szerint ezt a stratégiát jellemzően akkor alkalmazzák, amikor a lingua francáról fordítanak a nemzeti nyelvre. A lingua franca hatása azonban olyan erős tud lenni, hogy elnyomja az irányultságbeli különbséget, és mindkét fordítási irányban a lingua franca (most az angol) retorikai mintázata és szövegszerkezeti normái válnak uralkodóvá (Bennett 2023, 517).

Ennek a folyamatnak a megítélése idővel sokat változott, és egészen szélsőséges nézeteket is öltött. A második világháborút követően, nagyjából az 1990-es évek elejéig az angol világnyelvként uralta a tudományos diskurzust, és a honosító (az angol normát követő) fordítás volt az elvárás. Ezt az 1990-es években a nemzetközi/globalis angol (Crystal 1997) és az angol mint *lingua franca* modell (Jenkins 2015) követte. Ez vezetett el a szélsőséges *epistemicide* („episztémicidium”; tudásölés, tudáselhalás) modell megalkotásához. A fogalom Boaventura de Sousa Santos portugál szociológustól származik, és eredetileg a harmadik világ tudományos ismeretanyagának a nyugati tudományok általi szisztematikus elnyomására használták. A „haladás jegyében” például a hagyományos orvosláshoz, az igazságszolgáltatáshoz és a természeti világhoz kötődő helyi tanok gyakorlását (amelyekre nem tudták alkalmazni a modern

tudományos diskurzus kategóriáit) ellehetetlenítették, fejlődésüket akadályozták (az oktatásból való kirekesztéssel, finanszírozás megvonásával, publikálási lehetőségek megszüntetésével stb.), majd felülírták a nyugati tudományos gyakorlattal (Bennett 2015, 12). Az uralkodó kultúrához közelebb eső kultúrákban ez a folyamat nem jelenti feltétlenül a saját tudományos gyakorlat megszűnését, de azzal mindenképp együtt jár, hogy a tudományos tevékenységet a domináns normákhoz és követelményekhez kell igazítani. Ebben a fordítóknak óriási a szerepük, mert legtöbbször ők azok, akik a célközönség (például: nemzetközi szakfolyóiratok, a kutatásfinanszírozó szervezetek) elvárásainak megfelelően alakítják át a forrásnyelvi tudományos diskurzust.

A fordítástudományban az episztémicidium fogalom nem annyira a forrásszöveg tartalmának sérelmére utal, mint inkább a forrás- vagy a célkultúrának (és nyelvnek, gondolkodásmódnak) a fordítási tevékenységen keresztüli elnyomására. Karen Bennett (2007, 151) a portugál tudományos szaknyelv és gondolkodásmód példáján egy drámai hangvételű tanulmányban („Epistemicide! The Tale of a Predatory Discourse” [Episztémicidium! Egy predátor diskurzus meséje]) hívja fel a figyelmet arra, hogy az angol nyelv hegemoniája miatt más kultúrák ismeretanyaga és tudásrendszere fokozatosan hogyan szorul háttérbe, válik láthatatlanná, majd hogyan tűnik el egészen az episztémicidium következtében. 2023-as munkájában a tudományos többnyelvűség megőrzése mellett érvel, mert kutatási eredményei alapján azt látta, hogy a honosító angol fordítások extrém esetben ahhoz vezethetnek, hogy monokultúra lép a nyelvi és kulturális diverzitás helyébe, ami végső soron más nyelvek hanyatlását, majd kihalását idézheti elő (Bennett 2023, 515).

Következésképp a fordítástudományi kutatások többsége a 2015–2020-as évektől a „multi- és transzlingvális paradigma” mellett foglal állást. E megközelítés teret enged a lingua franca mellett a többi nyelv retorikai hagyományainak is a tudományos diskurzusban. Az angolt „első/anyanyelvként” és „idegen/második nyelvként” beszélők terminusok mellé bevezeti az angolt „további nyelvként” (additional language) beszélők fogalmát, akik számára az új norma a keveréknyelv („a nyelvi hibrid”; Bennett 2023, 522), vagyis a több nyelv sajátosságait is magán viselő vegyes diskurzus használatának lehetősége lett.

A túlzott honosítás a lingua francára, bár növelheti a célközönség elégedettségét (például az így fordított cikk közlésének esélyét nemzetközi szakfolyóiratban), azzal a következménnyel is járhat, hogy hatására megváltozik a forrásszövegek retorikai szerkezete és episztemológiai eszköztára is. Ez negatívan befolyásolhatja a nem angol anyanyelvű kutatók tudásalkotását és szerzői identitását, és esélyegyenlőtlenséget, versenyhátrányt okozhat nekik. Mivel számukra nem ez a velük született, természetes tudásalkotási és tudásmegosztási mechanizmus, nehezebb lehet számukra mind a szövegalkotás, mind a szövegfeldolgozás. Utóbbi azért is fontos, mert nem csupán angol anyanyelvűek olvassák a nemzetközi publikációkat; ne felejtjük el, hogy korunkban több nem anyanyelvi beszélő használja a tudományos életben az angolt, mint ahány angol anyanyelvű. Ezért a honosító angol fordítással nem feltétlenül tesszük könnyebben érthetővé mindenki számára a szöveget. Sokkal inkább pluszfeladatot

hárítunk rájuk: a tudományos felkészülésük mellett el kell sajátítaniuk egy, a saját kulturális és nyelvi háttérüktől eltérő nyelvet és tudáskultúrát, mégpedig közel anyanyelvi szinten, mert ellenkező esetben elvesztik nemzetközi versenyképességüket az anyanyelvi beszélőkkel szemben.

A tudományos szakfordítási makrokompetencia

A fordító felelős szerepéből adódóan felfogásomban a tudományos szakfordításhoz olyan speciális kompetenciákra van szükség, amelyek túlmutatnak a már ismert általános és szakfordítási kompetenciákon. A tudományos szakfordítási kompetenciát többkomponensű, szociokulturális és szociokognitív makrokompetenciának látom (Károly 2022b). Ez a makrokompetencia fordítási, diszciplináris és episztemikus kompetenciák (ismeretek, képességek és attitűdök) interaktív, hierarchikus és dinamikusan változó rendszere, amely révén a fordító olyan, a forrásnyelvi szöveggel funkcionálisan egyenértékű, természetes (eredeti, vagyis nem fordítási) hatású célnyelvi szöveget tud létrehozni, amely illeszkedik a célnyelvi kultúra tudományos praxisába. A tudományos szakfordítási makrokompetencia öt (általános) fordítási kompetenciából (PACTE¹ 2003, 58–59) és négy speciális, részben diszciplináris, részben episztemikus kompetenciából (Károly 2024) áll: kommunikatív kompetencia a két nyelven, nyelven kívüli (extralingvisztikai) kompetencia, stratégiai kompetencia, fordítástudás, instrumentális kompetencia, valamint diszciplináris kommunikatív kompetencia a két nyelven, nyelven kívüli diszciplináris kompetencia, episztemikus kompetencia és részleges szakértelemhiányt kompenzáló stratégiai kompetencia.

A négy speciális kompetencia egyike a diszciplináris kommunikatív kompetencia. Ez a kommunikatív kompetenciára (Canale–Swain 1980) épülő, túlnyomórészt procedurális tudás az adott tudományterület speciális nyelvi sajátosságait foglalja magába a két nyelven (Károly 2022b, 170–171): diszciplináris szaknyelvi kompetenciát (a szakterminológia és a szaknyelv lexikogrammatikai tulajdonságainak és működésének ismeretét), diszciplináris szociolingvisztikai kompetenciát (a diszciplína társadalmi kontextusának megfelelő szaknyelv- és regiszterhasználatot), diszciplináris diskurzuskompetenciát (a tudományterületi szövegalkotási hagyományok és normák, a műfaji konvenciók, a forrásokra való hivatkozás kulturális és diszciplináris eltéréseinek ismeretét) és diszciplináris stratégiai kompetenciát (a szakmai-tudományos kommunikációban felmerülő problémák megoldásának kezelését – például a szöveg módosításával, pontosításával, javításával).

A nyelven kívüli diszciplináris kompetencia az általános extralingvisztikai kompetenciához (a kultúráról, a világról és a témáról alkotott ismeretekhez) tartozó,

¹ A PACTE (Proceso de Adquisición de la Competencia Traductora y Evaluación / A fordítási kompetencia elsajátítási folyamata és értékelése) kutatócsoport 1997-ben alakult meg az Univeritat Autònoma de Barcelonán, hogy modellezzék és kísérleti módszerekkel tanulmányozzák a fordítási kompetencia elsajátításának folyamatát.

elsősorban deklaratív tudás. Azokat a tudományterületi speciális kulturális, társadalmi és szakterületi ismereteket tartalmazza, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a fordító a célkultúra tudományos praxisába illeszkedő tudományos szöveget hozzon létre. Magába foglal – a két nyelven – diszciplináris kulturális kompetenciát (a tudományterületek kulturális különbségeinek ismeretét), szociodiszciplináris kompetenciát (a tudományterületek eltérő társadalmi és intézményi beágyazottságából fakadó különbségek ismeretét) és bizonyos fokú diszciplináris tudást (olyan szakmai-tudományos ismereteket, amelyek biztosítják, hogy helyesen értelmezze a szöveget, és a szakterminológiát szakszerűen ültesse át a célnyelvbe).

Az episztemikus kompetencia a tudományos szakfordítási makrokompetencia kulcskomponense. Ahogy görög eredetű elnevezése is utal rá, kellő tájékozottságot, jártasságot feltételez a fordítandó szöveg szempontjából releváns tudományos ismeretekben. Az episztemikus kompetencia tehát nem valamely általános fordítási kompetenciára épül, ahogy a korábbiakban említett diszciplináris kompetenciák. Az episztemikus kompetencia olyan dominánsan deklaratív tudás, amellyel a fordító közvetíteni tud egymástól eltérő episztemikus (tudás-) rendszerek között is. E kompetencia birtokában a fordító érti és viszonyítani tudja egyéb tudásformákhoz a tudományos ismeretekhez kapcsolódó elméletek, módszerek, szakkifejezések, eredmények azon aspektusait, történeti alakulását és relevanciáját, amelyek szükségesek ahhoz, hogy episztemológiai szempontból adekvát, vagyis a befogadók számára feldolgozható és az elvárásaiknak megfelelő célnyelvi szöveg keletkezzen. Itt tehát nem a tudós/kutató mély tudásszintjéről van szó, hanem olyan tájékozottságról, amellyel a fenti kritériumoknak megfelelő fordítást tud készíteni, és látja azt is, hogy fordításának milyen következményei lehetnek a két nyelvre, kultúrára és a tudományterületre. Nemcsak a fordítástudományi, hanem a kontrasztív retorikai és a tudományelméleti kutatásokból is látható ugyanis, hogy a tudomány fejlődése során például az új tudományos eredményeket közlő írások retorikai felépítése és érvelési struktúrája, de még az általuk képviselt „elfogadható tudás” is nem csupán nyelvi és kulturális, hanem diszciplináris eltéréseket is mutat.

A tudományos szakfordítási makrokompetencia negyedik speciális összetevője a részleges szakértelemhiányt kompenzáló stratégiai kompetencia. Az összes fordítási alkompetenciát befolyásoló, a PACTE (2003) fordítási kompetenciamodellben centrális helyzetű stratégiai kompetenciát egészíti ki a tudományos kontextusban. Ennek a kompetenciának a megléte szükséges ahhoz, hogy a fordító kompenzálni, pótolni tudja „azokat a sikeres fordításhoz szükséges ismereteket vagy képességeket, amelyekkel esetleg nem, vagy csak részben rendelkezik” (Károly 2022b, 171). Ilyen például, amikor a kutató fordítja le a tanulmányát, de nem rendelkezik olyan fordítói szakértelemmel és tapasztalattal, amely segítene neki a megfelelő fordítási módszer kiválasztásában vagy a fordítási problémák tudatos kezelésében. Ez a kompetencia kell ahhoz is, amikor a szakfordító olyan elméletet ültet át egy másik nyelvre, amelynek a kellően alapos megértéséhez nem rendelkezik elegendő háttértudással. Ilyenkor vagy a szerzőhöz fordulhat segítségért, vagy utánaolvas, és maga pótolja a hiányosságait.

Összegzés

A lingua francára történő honosító fordítás az episztemikus monokultúra és a tudományos egynyelvűség irányába hat, és esélyegyenlőtlenséget, valamint az erőviszonyok egyenlenségét okozhatja. Az idegenítő fordítás őrzi az episztemológiai diverzitást, a tudományos többnyelvűséget, s velük együtt az esélyegyenlőséget és az erőviszonyok kiegyensúlyozottságát a tudományos életben. A választott fordítási stratégiának tehát következményei vannak a nyelvekre, a kultúrákra, a nemzeti és a globális tudományosságra.

Különösen nagy a felelősségünk ma, amikor olyan nagy a nyomás a nemzetközi (angol nyelvű) publikálás irányába. Miközben mindent elkövetünk, hogy megfeleljünk ennek az elvárásnak, hajlamosak vagyunk megfedkezni arról, hogy mit áldozunk fel, miközben tudásrendszerek és ismeretelméletek között közvetítve meg-/újraalkotjuk a szöveget a célnyelven.

Federico Gobbo és Federica Russo (2019, 186) szerint minden nyelvhasználó a saját kontextusában egyben „episztemikus ágens” is, akinek „képessége vagy lehetősége” van a körülötte levő világot „különféle, gazdag episztemikus apparátussal” megismerni. Mindenféle tudásalkotáshoz ezért „episztemológiai megközelítésre” van szükség, mert a tudásunk „szoros kapcsolatban áll a nyelvi, episztemikus és szociokulturális eszköztárunkkal” (Gobbo–Russo 2019, 192). Az általuk képviselt „episztemológiai stratégia” a tudományban a gondolat, a tudományos/filozófiai hagyományok és a nyelvhasználat diverzitását, valamint a szociokulturális sajátosságaink és értékeink inklúzióját jelenti. Fogalmaink és elméleteink – meglátásuk szerint – éppen olyan produktumai a filozófiai/tudományos vizsgálódásainknak, mint ahogy a kultúránknak, ami pedig alapvetően foglalja magába a nyelvünket is (Gobbo–Russo 2019, 191). A lingua franca oldaláról nézve a kérdést, arra a következtetésre jutnak, hogy nem lehet egyetlen nyelv „a tudomány nyelve” (Gobbo–Russo 2019, 204, kiemelés az eredetiben), mert sem az angol, sem más nyelv nem semleges etnikailag vagy episztemológiailag, még az eszperantó sem, ami bár részben (etnikailag) az, episztemológiailag nem. Ezt a gondolatot a többi tudományos tevékenységre is kiterjesztik, így a folyóirat-szerkesztői előírásokra is.

A Helsinki Initiative on Multilingualism in Scholarly Communication (Helsinki kezdeményezés a többnyelvű tudományos kommunikációért) szintén a nyelvi diverzitás megőrzése szándékával született, hogy életben tartsa a nemzeti/helyi érdekeltégű kutatási tevékenységet, lehetővé tegye a tudományos eredmények széles körű, a tudomány világán túli megismerését, és hogy ne sérüljön a tudományos kommunikáció egyébként is „törékeny” infrastruktúrája (például a tudományos folyóirat- és könyvkiadás) a nemzeti nyelveken.

Hunyady György (2024) nemrég megjelent írása a nemzeti tudományos nyelv védelméről szintén fontos, részben pedagógiai érvekkel támasztja alá a nemzeti nyelv létjogosultságát. Meglátása szerint különösen nagy szükség van rá olyan tudományterületeken, amelyek vizsgálódási köre kifejezetten magyar érdekeltégű (például: ma-

gyar irodalomtörténet, jogrendszer, iskolaügy), alkalmazása túlnyomórészt magyar nyelven történik (például a műszaki, az agrár- vagy a gazdasági szférában), és amelyek szakirodalmának ismerete az anyanyelven részét képezi a tudományos ismeretterjesztésnek és tehetséggondozásnak, a pedagógusok felkészülésének a köznevelésben, akiknek a munkája nélkül ellehetetlenülne a tudományos utánpótlás-nevelés.

Összefoglalva tehát, a nyelvek, a kultúrák és a tudomány jövője is a tudományos többnyelvűség és az episztemológiai diverzitás megőrzésével látszik biztosíthatónak. Többnyelvű tudományos közegben pedig a tudományos ismeretek fordításához vagy célnyelven történő megírásához episztemológiai megközelítésre van szükség. Ezért a fordítónak vagy a célnyelvi szerzőnek nem csupán fordítási és diszciplináris kompetenciákkal, hanem episztemikus kompetenciával is rendelkeznie kell. Douglas Robinson (2017, 200) ezt a fajta, kifejezetten a tudományos életre jellemző közvetítő tevékenységet „(inter-) episztemikus fordításnak” hívja. Rocio G. Sumillera, Jan Surman és Katharina Kühn (2020, 9) ennél is tovább megy, amikor azt írják, hogy „a tudományos szakfordítás mögött nincsenek ártatlan döntések”, mert „a tudás hatalom, ami azoknak a kezében van, akik a fordítási vállalkozásokat irányítják”. Erről ne feledkezzünk meg.

Irodalomjegyzék

- Bősze Péter (2020). „Magyar nyelvű magyar orvosi nyelvet!” *Magyar Tudomány*, 181/2, 262–272.
<https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.2.12>
https://mersz.hu/dokumentum/matud__759/#matud_f34837
- Bennett, Karen (2007). „Epistemicide! The Tale of a Predatory Discourse”. *The Translator*, 13/2, 151–169.
<https://doi.org/10.1080/13556509.2007.10799236>
https://www.researchgate.net/publication/298872399_Epistemicide_The_Tale_of_a_Predatory_Discourse
- Bennett, Karen (2015). „Towards an Epistemological Monoculture: Mechanisms of Epistemicide in European Research Publication”. In: Plo Alastrué, Ramón - Pérez-Llantada, Carmen, szerk. *English as a Scientific and Research Language: Debates and Discourses: English in Europe*. 2. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 9–36.
<https://doi.org/10.1515/9781614516378-004>
https://www.researchgate.net/publication/298075225_Towards_an_epistemological_monoculture_Mechanisms_of_epistemicide_in_European_research_publication
- Bennett, Karen (2023). „Translating Knowledge in the Multilingual Paradigm: Beyond Epistemicide”. *Social Science Information*, 62/4, 514–532.
<https://doi.org/10.1177/05390184231222807>
<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/05390184231222807>
- Canale, Michael - Swain, Merrill (1980). „Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing”. *Applied Linguistics*, 1, 1–47.
<https://doi.org/10.1093/applin/1.1.1>
https://www.researchgate.net/publication/31260438_Theoretical_Bases_of_Communicative_Approaches_to_Second_Language_Teaching_and_Testing
- Chesterman, Andrew (2007). „Bridge Concepts in Translation Sociology”. In: Wolf, Michaela - Fukari, Alexandra, szerk. *Constructing a Sociology of Translation. Benjamins Translation Library* 74. Amsterdam: John Benjamins, 171–183.
<https://doi.org/10.1075/btl.74.12che>

- Crystal, David (1997). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511486999>
- Gobbo, Federico – Russo, Federica (2019). „Epistemic Diversity and the Question of Lingua Franca in Science and Philosophy”. *Foundations of Science*, 25, 185–207.
<https://doi.org/10.1007/s10699-019-09631-6>
<https://link.springer.com/article/10.1007/s10699-019-09631-6>
- Hunyady György (2024). „Kiszorulunk? Hol van itt a nemzeti tudományos nyelv védelme?” *Élet és Irodalom*, 2024. júl. 12.
<https://www.es.hu/cikk/2024-07-12/hunyady-gyorgy/kiszorulunk.html>
- Jenkins, Jennifer (2015). „Repositioning English and Multilingualism in English as a Lingua Franca”. *Englishes in Practice*, 2/3, 49–85.
<https://doi.org/10.1515/eip-2015-0003>
<https://sciendo.com/article/10.1515/eip-2015-0003>
- Károly Krisztina (2022a). „Translating Academic Texts”. In: Malmkjær, Kirsten, szerk. *The Cambridge Handbook of Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 340–362.
<https://doi.org/10.1017/9781108616119.018>
- Károly Krisztina (2022b). „A tudományos szakfordítási makrokompetencia: elméleti kérdések és modellalkotás”. In: Feldné Knapp Ilona, szerk. *Kompetenzen und Standards. Cathedra Magistrorum*. 6. Budapest: Eötvös József Collegium, 135–161.
<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/92969>
- Károly Krisztina (2024). „Towards a Conceptual Model of Academic Translation Competence”. *International Journal of Applied Linguistics*.
<https://doi.org/10.1111/ijal.12644>
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/ijal.12644>
- Montgomery, Scott L. (2000). *Science in Translation. Movements of Knowledge through Cultures and Time*. Chicago: The University of Chicago Press.
- PACTE (2003). „Building a Translation Competence Model”. In: Alves, Fabio, szerk. *Triangulating Translation. Perspectives in Process Oriented Research*. Amsterdam: John Benjamins, 43–66.
<https://doi.org/10.1075/btl.45.06pac>
<https://www3.uji.es/~aferna/EA0921/3b-Translation-competence-model.pdf>
- Robinson, Douglas (2017). *Critical Translation Studies*. London: Routledge.
- Sapiro, Gisèle (2014). „The Sociology of Translation: A New Research Domain”. In: Bermann, Sandra – Porter, Catherine, szerk. *A Companion to Translation Studies*. Hoboken: Wiley Blackwell, 82–94.
<https://doi.org/10.1002/9781118613504.ch6>
https://www.researchgate.net/publication/301109382_The_Sociology_of_Translation_A_New_Research_Domain
- Sumillera, Rocío G. – Surman, Jan – Kühn, Katharina, szerk. (2020). *Translation in Knowledge, Knowledge in Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
<https://doi.org/10.1075/btl.154>
<https://libcat.colorado.edu/Record/b12025011/Versions>
- Tymoczko, Maria (2007). *Enlarging Translation, Empowering Translators*. Manchester: St. Jerome.
<https://doi.org/10.7202/1023819ar>
- Wolf, Michaela (2007). „Introduction: The Emergence of a Sociology of Translation”. In: Wolf, Michaela – Fukari, Alexandra, szerk. *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam: John Benjamins, 1–36.
<https://doi.org/doi.org/10.1075/btl.74.01wol>

URL1: *Helsinki Initiative on Multilingualism in Scholarly Communication* (2024. aug. 5).
<https://www.helsinki-initiative.org/>

A fordítás és a számítógép kapcsolata a többnyelvűség korában: kutatási trendek és eredmények

The Relationship between Translation and the Computer in the Age of Multilingualism: Research Trends and Results

Prószéky Gábor

az MTA doktora, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Információs Technológiai és Bionikai Kar, Budapest
főigazgató, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
proszeky.gabor@nytud.hun-ren.hu

Összefoglalás

A számítógép már létrejöttékor kapcsolatban volt a fordítási feladattal, de csak a két nyelv közötti, tehát az egyetlen forrásnyelvből és egyetlen célnyelvből álló mondatpárokra koncentrált. Igaz, ekkortájt született meg az interlingva, azaz a közvetítőnyelv segítségével való többnyelvű fordítás gondolata, de a működő megoldások elmaradása miatt ez hosszú ideig csak absztrakt elképzelés maradt. Ezen az erősen kétnyelvű helyzeten a 20. század utolsó éveiben megjelent statisztikai rendszerek sem tudtak változtatni, mert a gyakoriságokon alapuló megközelítések szintén a forrásnyelvi-célnyelvi mondatpárokat helyezték a középpontba, amivel a többnyelvűséget pusztán kétnyelvű fordítások összekapcsolásaként vélték megvalósíthatónak. Az ok tehát mind a szabályalapú, mind a statisztikai rendszerek esetében a forrásnyelvi karaktersorozatból a célnyelvi karaktersorozatra való fordítás volt. A technológia további javulásával, de főleg a mesterséges intelligenciának nevezett gépi tanuló rendszerek előretörésével megjelentek a többé-kevésbé nyelvfüggetlen reprezentációk, és ezzel elkezdtek kialakulni a többnyelvűséget „alanyi jogon” kezelni képes számítógépes nyelvszerkezeti rendszerek, melyek a gépi fordításban is új lehetőségeket hoztak. Az utóbbi években létrehozott többnyelvű fordítórendszerek minősége azt mutatja, hogy bár a fordítási feladat egy időben mindig két nyelv között zajlik, a „valódi” többnyelvűség megjelenése a nyelvtudományban új lehetőségeket hozott. Ezeket járja körül a tanulmány.

Abstract

The computer was already involved in the task of translation at the time of its creation, but it focused only on sentence pairs of a single source language and a single target language. The idea of interlingua, i.e. multilingual translation using an intermediary language, had already been born, but it remained an abstract concept for a long time due to the lack of operational solutions. The statistical systems that appeared in the last years of the twentieth century could not change this strongly bilingual situation, because the frequency-based approaches also focused on source-language–target-language sentence pairs, whereby multilingualism was considered to be feasible as a mere combination of bilingual translations. The reason for both rule-based and statistical systems was therefore the translation from the source language string to the target language string. With the further improvement of technology, but especially with the advance of machine learning systems called artificial intelligence, more or less language-independent representations appeared, and with them, computational linguistic systems capable of handling multilingualism “by default” began to emerge, which also brought new possibilities for machine translation. The quality of the multilingual translation systems developed in recent years shows that, although the translation task is always performed between two languages at the same time, the emergence of “genuine” multilingualism has opened up new opportunities for language technology. These are explored in this paper.

Kulcsszavak: gépi fordítás, többnyelvű fordítás, neurális hálók, nagy nyelvmodellek

Keywords: machine translation, multilingual translation, neural network, large language models

A gépi fordítás (MT) és a többnyelvűség

A gépi fordítás (machine translation, MT) a második világháború után jelent meg mint realitás, ám a gyakorlatban valóban használható gépi fordító eszközök csak a legutóbbi évtized termékei. Valójában a gépi fordítás története (Prószéky 2021) a kezdetektől a legutóbbi időkig az egyes mondatok fordításának technikájáról, illetve azok változásáról szól. A hosszú ideig egyeduralgó generatív grammatika alapelve, miszerint a nyelv mondatok halmazának tekintendő, hatással volt a szabályalapú megoldásokkal kísérletező számítógépes nyelvészetre is, így a számítógépesek is a mondatok kezelését – a gépi fordításban a mondatok fordítását – helyezték a középpontba. A mondatnál kisebb egységek gépi fordítását általában a rendszerek gépi szótározással oldották meg, a nagyobb nyelvi egységek fordítása meg a mondatközpontúság miatt érdemben nem jelentkezett megoldandó feladatként. A forrásszöveg mondatai célnyelvi mondatokra való egyenként történő fordításának még a gépi fordítás hajnalán megfogalmazott egyik lehetséges elméleti megoldása az interlingva, azaz egy közvetítőnyelv használata volt (Weaver 1955). Ez esetben nem a forrás- és célnyelvi szavak és szerkezetek cseréivel, azaz közvetlenül fordítunk az egyik nyelvről a másikra, hanem mindezt egy közbeiktatott absztrakt nyelvre végezzük el, aztán egy következő lépésben arról fordítunk a célnyelvre.

Nyilván ennek a módszernek hátránya, hogy minden fordítás az akkor szokásos szótározás + szórendátrendezés típusú közvetlen fordítóprogramokhoz képest megduplázza a feladatot. Nagyobb probléma, hogy ezt a közvetítőnyelvet könnyebb volt megálmodni, mint létrehozni: kísérleteztek matematikai logikával, formalizált eszperantóval és sok egyébvel is, de nem sikerült egy egyértelműen megfelelő, egy minden emberi nyelv felett álló formalizmust találni. Másrészt az viszont vonzónak tűnt, hogy ha a fordítási környezetben háromnál több nyelv van ($n > 3$), akkor közvetlen fordítással az $n \times (n - 1)$ különféle közvetlen fordítóprogram létrehozása lényegesen több fordítási feladatot ad, mint ugyanezt $2 \times n$ darab közvetítőnyelves fordítással megoldani. Ráadásul a többnyelvűség akkortájt a gyakorlatban kevésbé volt jelen, mint manapság, hiszen ha ránézünk a hatvanas vagy a hetvenes évek világára, az akkori nagyhatalmak akkor – természetes módon, vagy épp erőltetetten, de – gyakorlatilag egynyelvűek voltak. Az Egyesült Államokban az angol nyelv volt egyértelműen meghatározó, a Szovjetunióban az orosz, és Japánban is mindenki japánul beszélt, Kínában pedig a gépi közelítés számára szerencsés módon egyetlen írásra kellett csak kidolgozni a gépi fordítást. A többnyelvű egységes Európa akkortájt még csak kialakulóban volt, így a közvetítőnyelves fordítást ténylegesen igénylő többnyelvű környe-

zet inkább csak a fordítóirodák gyakorlatában jelent meg, a hétköznapi életben sokkal kevésbé, mint napjainkban. Ennek ellenére a Közös Piac a nyolcvanas években két különböző interlingvára alapuló többnyelvű szabályalapú gépi fordító projektet is támogatott, az Eurotra- (Raw–Vandecapelle–Van Eynde 1988) és a DLT- (Distributed Language Translation) (Schubert 1988) rendszereket, melyek tényleges siker nélkül zárultak.

Fordítás neurális hálókkal (NMT)

A neurális hálók egyre gyakoribb alkalmazása a 2010-es évektől kezdve a gépi fordítás világában is hozott újdonságot. Először úgy tűnt, hogy egy egységes új közelítés jelent meg a statisztikai fordítást követően, ám a generatív modellek előretörésével versenybe szállt egy olyan NMT- (Neural Machine Translation) megoldás is, mely több ponton is különbözik az elsőként megjelent szekvenciaalapú NMT-től mind technológiai, mind teljesítménybeli szempontból.

A 2010-es években megjelenő *szekvenciaalapú neurális gépi fordítás* eleinte kétféle neurális hálótípust használt: a rekurzív neurális hálózatokat (RNN) és a konvolúciós neurális hálózatokat (CNN). A bemeneti szövegeket ezek a közelítések szekvenciaként dolgozzák fel, majd ezt egy másik szekvenciára (a célnyelvire) fordítják le. A megoldás két legfontosabb komponense: az enkóder és a dekóder. Az enkóder a forrásszöveget egyfajta matematikai reprezentációvá alakítja, amelyet a dekóder a célnyelvi szöveg generálásához használ fel. A 2017-ben feltűnt figyelmi mechanizmusok megjelenése (Vaswani–Shazeer–Parmar 2017), azaz a transzformerarchitektúra kialakulása lehetővé tette, hogy a modell a bemenet különböző részeire fókuszáljon a fordítás során. Ezek a rendszerek egyre jobb minőségű fordításokat tudtak már előállítani, különösen, ha nagy mennyiségű és jó minőségű párhuzamos korpusz állt rendelkezésre, de teljesítményük erősen függ a rendelkezésre álló párhuzamos adatok mennyiségétől és minőségétől, betanításuk pedig meglehetősen erőforrás- és időigényes.

Az ezt követő megoldás, a generatív MI-n, mesterséges intelligencián alapuló gépi fordítás – ahogy a neve is sugallja, kimondottan a generatív, tehát a GPT-n (Generative Pre-trained Transformer) alapuló modelleket használja, melyek az előtanítási fázisban nagy mennyiségű szöveg alapján megtanulják a nyelvi mintázatokat és kontextusokat, azaz létrehozzák a nagy nyelvmodellt (Large Language Model, LLM), majd ezeket specifikus feladatokra, például fordításra finomhangolják. Mivel ezek a modellek az előtanítási fázisban általános nyelvi mintázatokat tanulnak meg, kevesebb specifikus párhuzamos adat szükséges a fordításra való alkalmazásukhoz, viszont a fordításaik minősége olykor alulmarad a jól betanított szekvenciaalapú NMT-rendszerekkel szemben, hiszen a szekvenciaalapú NMT-rendszerek erősen specializáltak és jól optimalizáltak a fordítási feladatokra, különösen, ha megfelelő mennyiségű és minőségű párhuzamos adat áll rendelkezésre, míg a generatív MI-n alapuló modellek széles körű nyelvi tudással rendelkeznek, és rugalmasan alkalmazhatók különböző nyelvi feladatokra, de néha kevésbé pontosak.

Többnyelvűség a gyakorlatban

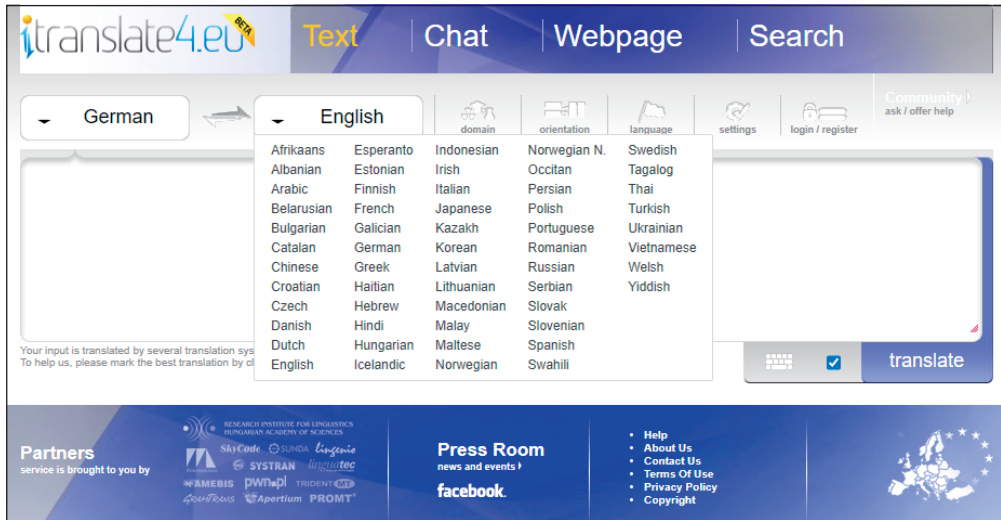
Az internet egyre erősebb hatásai miatt az idegen nyelvek jobb megértését elősegíteni szándékozó automatikus online fordítási szolgáltatások minősége – bár ezek eleinte különösen sok kívánnivalót hagytak maguk után – a kétezres évek elejétől világszer- te folyamatosan javult. Ezt először az egyes nemzeti nyelvek és általában az angol között megvalósított fordítoszolgáltatások egyre nagyobb számú megjelenése mutat- ta. Magyarországon is megjelent a MorphoLogic által készített első angol–magyar, majd kicsit később a magyar–angol fordítórendszer, a MetaMorpho (Novák–Tihanyi–Prószéky 2008). Ezt követte a gyakorlatban az angolt mint közvetítőnyelvet használó webforditas.hu szolgáltatás (1. ábra), mely a magyar és összesen 34 más idegen nyelv között biztosított fordítást. Ez a kiválasztott forrásnyelvről angolra fordító gépi meg- oldás eredményét kapcsolta össze a fent említett angol–magyar fordítórendszerrel, il- letve a magyar–angol kimenetét küldte el az angolról a kiválasztott célnyelvre fordító alkalmazásnak (Prószéky–Tihanyi 2009).

A webforditas.hu egyfajta általánosításaként EU-támogatással jött létre az iTranslate4.eu projekt, melynek elsődleges célja az elérhető legjobb gépi fordítások biz- tosítása volt az EU nyelvei és a legfontosabb világnyelvek között (2. ábra). A 2010-es évek elején induló ingyenes és nyilvános szolgáltatásként egy Európa legjobb gépi fordítás- szolgáltatatóiból álló konzorcium – SYSTRAN, PROMT, Linguatrec, MorphoLogic, Amebis, Sunda, pwn.pl, SkyCode, Trident – tette elérhetővé az akkori MTA Nyelv- tudományi Intézet koordinálásával (Oravecz–Sass–Tihanyi 2012).

1. ábra. A magyar webforditas.hu internetes többnyelvű fordítoszolgáltatás

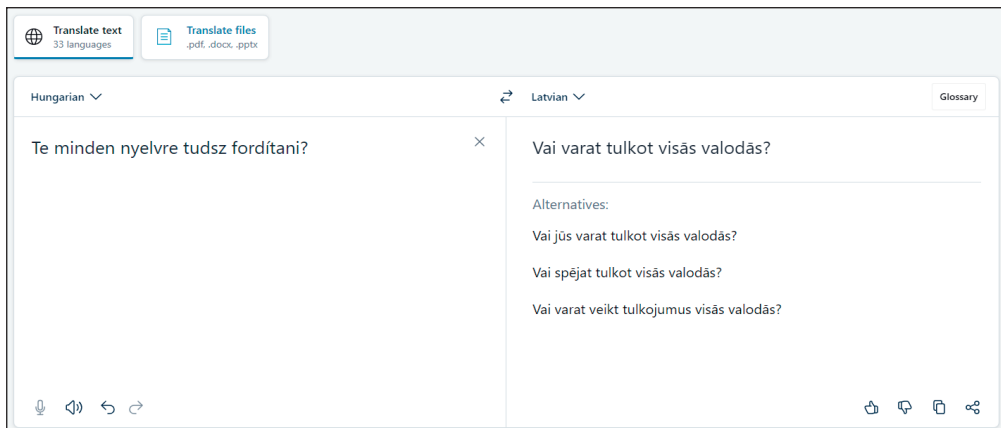
Az erre szolgáló, ma már nem működő weboldal az angol nyelvet használta egyfajta interlingvának, hiszen a különböző nyelvekre készített fordítoszolgáltatásoknak álta- lában az egyik nyelve az angol volt. Az iTranslate4.eu 300 nyelvi motort használt, és 56 nyelven kínált megoldásokat (2. ábra) az EU nemzeti nyelvei, európai kisebbségi nyelvek, valamint a legfontosabb világnyelvek közötti fordításra. Ráadásul a forrás- szövegre a különféle fordítórendszerek kombinálásával előálló alternatív fordítások is

2. ábra. Az európai iTranslate4.eu internetes többnyelvű fordítószolgáltatás

elérhetőek voltak, melyből a felhasználók maguk választhatták ki a felkínált alternatívák közül a megértést leginkább segítő változatot.

A legfontosabb fordítószolgáltatások gyakorlata napjainkban a neurális hálós megoldásokra épül. A talán legnépszerűbb webes fordítószolgáltatás, a konvolúciós neurális hálókon alapuló DeepL egy többnyelvű fordítórendszert működtet 2017 óta.¹ A legfontosabb nyelvpárok között egymástól független neurális fordítók működnek

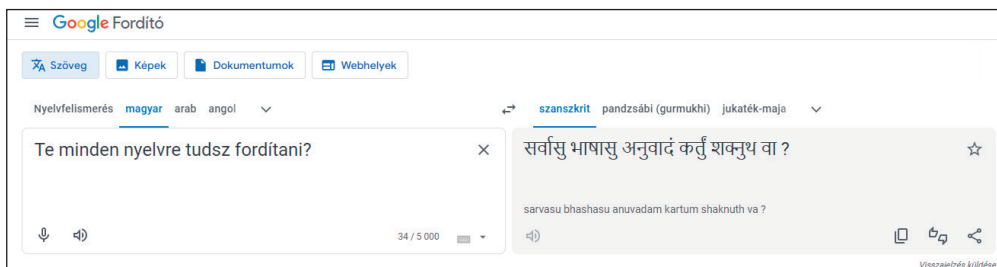

3. ábra. A DeepL 33 nyelvű internetes fordítószolgáltatás

¹ Egy 2024. július 16-i internetes kimutatás szerint a DeepL szolgáltatást 1,3-szer annyian használják, mint a Google Translate-et, 1,7-szer annyian, mint a ChatGPT-t és 2,3-szer annyian, mint a Microsoft fordítószolgáltatását.

a megfelelő nyelvpárokra betanítva. A kevésbé gyakori nyelvpárok között viszont a DeepL is az angolt használja közvetítőnyelvként (3. ábra).

A Google Translate fordítószolgáltatás 2006 óta működik a weben. Az első tíz évben a Systran szabályalapú fordítómodulját használták, majd egy statisztikai fordításon alapuló saját rendszert építettek. Ezeknek a fordítóprogramoknak az esetében a többnyelvűséget – mint a korábban ismertetett legtöbb többnyelvű rendszer közvetítőnyelve – az angol garantálta. 2016 őszén viszont áttértek a neurális hálóval történő gépi fordításra, amelyet a fordítótársadalomtól kapott visszajelzések segítségével folyamatosan pontosítanak. 2024 decemberére immár 249 nyelv közötti fordítást támogat a rendszer (4. ábra).

4. ábra. A Google Translate 249 nyelvű internetes fordítószolgáltatás

A többnyelvű neurális gépi fordítás (MNMT)

Mint az előzőekből is látható, elsődleges célként a két nyelv közötti fordítás sokáig megmaradt a magukat többnyelvűnek mondó rendszerek esetében is. Ez érthető, hiszen a neurális gépi fordítással kapcsolatos kezdeti kutatások is a korábbi igények szerint, azaz a két nyelv közötti fordítási rendszerek felépítésével kezdődtek. A transzformertechnológia megjelenésével világossá vált, hogy egy neurális fordítórendszer „alanyi jogon” is tartalmazhat több nyelvet. Ezeket a több nyelv közötti minden irányú fordítást kezelő NMT-rendszereket *többnyelvű neurális fordítónak* (MNMT) nevezzük. A cél itt nem más, mint hogy a rendelkezésre álló nyelvi erőforrások hatékony felhasználásával egyetlen modell jöjjön létre a lehető legtöbb nyelv közötti (nem nyelvpáronként megvalósítandó) fordításra. Ezek a megoldások a rendszer által kezelt összes nyelv segítségével – a transzformermodellek ún. tudástransfer tulajdonsága miatt – úgy tudnak általánosítani (Pan–Yang 2010), hogy a kevés tanítóanyaggal rendelkező nyelvekre a korábbi kétnyelvű NMT-megoldásokhoz képest jobb minőségű fordítást képesek adni (Zoph–Knight 2016). Ráadásul az MNMT-rendszerek az egy-egy nyelvpár közt fordító rendszerek együttes méretéhez képest jóval tömörebbek, mivel egyetlen modell több nyelvpár közötti fordításokat is kezel (Johnson et al. 2017). A kisebb méret pedig különösen nagy előny az olyan „korlátozott” környezetekben, mint a mobiltelefonok vagy az IoT- (Internet of Things) eszközök.

Az MNMT előnyeit úgy foglalhatnánk össze, hogy ezek elsősorban a többirányú fordítás, a kevés erőforrással rendelkező nyelvpárok esetén történő fordítás és a több-

forrású fordítás esetén jelentkeznek (Dabre–Chu–Kunchukuttan 2020). A többirányú fordítás célja egyetlen NMT-rendszer felépítése több nyelvpárra párhuzamos korpuszok segítségével. A fordítások iránya lehet: egy a sokhoz, sok az egyhez vagy sok a sokhoz (Chiang et al. 2022). Angela Fan és munkatársai (2021) létrehoztak egy olyan valódi soknyelvű fordítási modellt, az M2M-100-at, amely 100 nyelv bármely párja között fordít. Roei Aharoni és munkatársai (2019) viszont kimutatták, hogy a fordítási minőség általában csökken, ha több mint 50 nyelv van jelen a rendszerben. Előnye viszont a többnyelvű modelleknek, hogy mivel sok nyelvpárhoz nem létezik megfelelő méretű párhuzamos korpusz, egy sok erőforrással rendelkező nyelvpár (például angol–magyar) segítségével egy lényegesen alacsonyabb erőforrású nyelvpár (például hanti–magyar) fordítása is megoldható az ún. transzfer tanuláson keresztül (Zoph et al. 2016). Egy harmadik előny lehet, ha a már több nyelvre korábban lefordított dokumentumokat a későbbiekben egy további nyelvre is le kell fordítani. Ilyenkor a forrásoldalon meglévő többnyelvű kiegészítő tartalom kihasználható a többforrású fordításhoz (Zoph–Knight 2016), segíthet annak pontosabb egyértelművé tételében, ami a fordítási minőség javulását eredményezheti.

A többnyelvű neurális fordítás és az interlingva

A többnyelvű gépi fordításban rejlő lehetőségek a 2010-es évek vége felé egyre inkább az olyan neurális modellek nem nyelvpáronkénti betanításáról szóltak, amelyek képesek a tanítóanyagukban szereplő nyelvek bármelyikéről bármely másikra fordítani. Ezek alapján az körvonalazódik, hogy az évtizedeken át a közvetítőnyelv létrehozására irányuló spontán vagy célzott kísérletek a NMT világában célba jutni látszanak, bár a nyelvek közötti neurális reprezentációk nem hasonlítanak a korábban elképzelt közvetítőnyelv-architektúrákra, viszont láthatóan igen hasonló szerepet töltenek be, mint amit a korábbi elképzelések a forrás- és cél nyelv közötti reprezentációnak szántak. Yichao Lu és munkatársai (2018), majd Changfeng Zhu és munkatársai (2020) az első MNMT-modellekről az ígéretes eredmények ellenére is kimutatták, hogy önmagukban még nem képesek elég jól megragadni a különböző nyelvek sajátosságait, ezért ők egy nyelvfüggetlen közvetítőnyelvet javasolnak beépíteni a jól ismert enkóder-dekóder architektúrába, melyek így enkóder-interlingva-dekóder alakúak lesznek. Az így kialakított interlingvális hálózat lehetővé teszi, hogy a modell nyelvfüggetlen nyelvtanulást végezzen az egyes nyelvek szemantikai tereiből, miközben egy-egy konkrét nyelvpárra lehetővé teszi a nyelvpárspecifikus ismeretek átadását is.

Összefoglalás

A gépi fordítás történetében a közvetítőnyelvre, illetve az arról való fordítás évtizedek óta jelen van mint egyfajta elvi lehetőség. Áttekintve a gépi fordítás történetét azt látjuk, hogy a szabályalapú és a statisztikai fordítók matematikai-nyelvtani közvetítőnyelv-elképzelései nem hozták meg az áttörést, ám a neurális hálók megje-

lenésével konkrét értelmet kapott a közvetítőnyelv fogalma, hiszen a „valódi” többnyelvű fordítók egy ilyen reprezentáción keresztül fordítanak, még ha ez a hagyományos értelemben nehezen is nevezhető nyelvnek. Manuel Herranz (2024) a legújabb fordítórendszerek áttekintése eredményeként kijelenti, hogy a ma még egyértelműen erősebbnek tűnő adaptív NMT-alapú gépi fordítás a promptalapú LLM-fordítások irányába tolódik, ahogy ez utóbbiak képességei javulnak. Herranz szerint az ok érthető: a generatív mesterséges intelligencián alapuló promptalapú LLM-fordítók egyre magasabb szintű automatizálást, kontextuális gördülékenységet és az összetett fordítási feladatok kezelésének egyre javuló képességét ígérik.

Irodalomjegyzék

- Aharoni, Roe – Johnson, Melvin – Firat, Orhan (2019). „Massively Multilingual Neural Machine Translation”. In: *Proceedings of the Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*. 1 (Long and Short Papers). Minneapolis, Minnesota: Association for Computational Linguistics, 3874–3884.
<https://doi.org/10.18653/v1/N19-1388>
<https://aclanthology.org/N19-1388.pdf>
- Chiang, Ting-Rui – Chen, Yi-Pei – Yeh, Yi-Ting et al. (2022). „Breaking Down Multilingual Machine Translation”. In: *Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL 2022*. Dublin: Association for Computational Linguistics, 2766–2780.
<https://doi.org/10.18653/v1/2022.findings-acl.218>
<https://aclanthology.org/2022.findings-acl.218.pdf>
- Dabre, Raj – Chu, Chenhui – Kunchukuttan, Anoop (2020). „A Survey of Multilingual Neural Machine Translation”. *ACM Computing Surveys*, 53, 5, 1–38.
<https://doi.org/10.1145/3406095>
<https://dl.acm.org/doi/pdf/10.1145/3406095>
- Fan, Angela – Bhosale, Shruti – Schwenk, Holger et al. (2021). „Beyond English-Centric Multilingual Machine Translation”. *Journal of Machine Learning Research*, 22/107, 1–48.
<https://doi.org/10.48550/arXiv.2010.11125>
- Herranz, Manuel (2024). „Neural Machine Translation versus Prompting-Based LLM Translation - How Close Are We?” *Pangeanic Blog*, (2024. máj. 18.).
<https://blog.pangeanic.com/neural-machine-translation-prompting-based-llm-translation-how-close-are-we>
- Johnson, Melvin – Schuster, Mike – Le, Quoc V. et al. (2017). „Google’s Multilingual Neural Machine Translation System: Enabling Zero-Shot Translation”. In: *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 5, Cambridge, MA: MIT Press, 339–351.
https://doi.org/10.1162/tacl_a_00065
<https://aclanthology.org/Q17-1024/>
- Lu, Yichao – Keung, Phillip – Ladhak, Faisal (2018). „A Neural Interlingua for Multilingual Machine Translation”. *Proceedings of the Third Conference on Machine Translation*, 1, Research Papers, 84–92.
<https://doi.org/10.18653/v1/W18-6309>; <https://aclanthology.org/W18-6309/>
- Novák Attila – Tihanyi László – Prószéky Gábor (2008). „The MetaMorpho Translation System”. *Proceedings of the Third Workshop on Statistical Machine Translation*, ACL: Columbus, Ohio, 111–114.
<https://doi.org/10.3115/1626394.1626405>
<https://aclanthology.org/W08-0311.pdf>
- Oravecz Csaba – Sass Bálint – Tihanyi László (2012). „iTranslate4.eu”. In: *Research Report*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

- Pan, Sinno Jialin – Yang, Qiang (2010). „A Survey on Transfer Learning”. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 22/10, 1345–1359.
<https://doi.org/10.1109/TKDE.2009.191>
https://www.cse.ust.hk/~qyang/Docs/2009/tkde_transfer_learning.pdf
- Prószéky Gábor (2021). „A gépi fordítás hetvenéves története”. In: Dodé Réka – Ludányi Zsófia, szerk. *A korpusznyelvészettől a neurális hálókig: Köszöntő kötet Váradi Tamás 70. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Kutatóközpont, 141–156.
<https://doi.org/10.18135/VT70.17>
https://real.mtak.hu/126717/1/VT70_kotet_Proszeky_125-end.pdf
- Prószéky Gábor – Tihanyi László (2009). „webforditas.hu: egy internetes nyelvtechnológiai szolgáltatás tanulságai”. In: Tanács Attila, szerk. *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2009)*. Szeged: SZTE, 35–45.
<https://acta.bibl.u-szeged.hu/58695/>
- Raw, Anthony – Vandecapelle, Bart – Van Eynde, Frank (1988). „Eurotra: An Overview”. *Interface. Journal of Applied Linguistics*, 3/1, 5–32.
<https://aclanthology.org/www.mt-archive.info/Interface-1988-Raw.pdf>
- Schubert, Klaus (1988). „The Architecture of DLT – Interlingual or Double Direct?” In: Dan Maxwell – Klaus Schubert – Toon Witkam, szerk. *New Directions in Machine Translation*. Dordrecht: Foris, 131–144.
<https://doi.org/10.1515/9783110874204-009>
- Vaswani, Ashish – Shazeer, Noam – Parmar, Niki et al. (2017). „Attention Is All You Need”. In: *Proceedings of the 31st International Conference on Neural Information Processing Systems*. Long Beach, CA, USA, 6000–6010.
<https://doi.org/10.48550/arXiv.1706.03762>
https://proceedings.neurips.cc/paper_files/paper/2017/file/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Paper.pdf
- Weaver, Warren (1955). „Translation”. In: Locke, William N. – Booth, Donald, szerk. *Machine Translation of Languages: Fourteen Essays*. Cambridge/New York: MIT/Wiley, 15–23.
- Zhu, Changfeng – Yu, Heng – Cheng, Shanbo et al. (2020). „Language-Aware Interlingua for Multilingual Neural Machine Translation”. In: Jurafsky, Dan – Chai, Joyce – Schluter, Natalie et al. (eds.) *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. ACL, 1650–1655.
<https://aclanthology.org/2020.acl-main.150>
- Zoph, Barret – Knight, Kevin (2016). „Multi-source Neural Translation”. In: *Proceedings of the Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies*. San Diego: Association for Computational Linguistics, 30–34.
<https://doi.org/10.18653/v1/N16-1004>
<https://aclanthology.org/N16-1004/>
- Zoph, Barret – Yuret, Deniz – May, Jonathan et al. (2016). „Transfer Learning for Low-resource Neural Machine Translation”. *Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. Austin, Texas: Association for Computational Linguistics, 1568–1575.
<https://doi.org/10.18653/v1/D16-1163>
<https://aclanthology.org/D16-1163/>

A szakfordító mint a többnyelvű uniós jog szövegezője

The Professional Translator as Drafter of Multilingual EU Law

Somssich Réka

habilitált doktor, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
somssichreka@ajk.elte.hu

Összefoglalás

Az uniós jog többnyelvű rendszerében a fordításnak és a fordításokat készítő szakfordítóknak kiemelt szerepük van, hiszen az uniós jog keletkezésének sajátosságai okán az egyaránt hiteles és hivatalos különböző nyelvi változatok tényleges előállítói lesznek. Tekintve, hogy az uniós jog nyelve a tagállami jogi nyelvek szókészletét használja, valamint az uniós jogi terminusok e jogi nyelvek részévé válnak, az uniós fordító nyelvi választásaival befolyásolhatja az egyes tagállamok nyelvpolitikáját is. Éppen ezért esetükben az általános fordítói kompetenciákon felül kiemelt szerep jut a különböző nemzeti, valamint az uniós jogrendszerek közötti átjárhatóságot felismerő transzfer, illetve interkulturális kompetenciáknak, a fordítóknak ugyanis nem csupán rendszerek közötti horizontális, hanem az uniós és a nemzeti jogrendszerek közötti vertikális fordítást is el kell végezniük.

Abstract

In the multilingual system of EU law, translation and the professional translators who produce it have a key role to play, since the specificities of the way in which EU law is created mean that they are the de facto producers of the different language versions, which are both authentic and official. Given that the language of EU law uses the vocabulary of the national legal languages of the member states and that EU legal terms become part of these legal languages, the linguistic choices of the EU translator can also influence the language policy of each member state. Therefore, in addition to general translation competences, translators need to have transfer and intercultural skills that recognize the interoperability between different national and EU legal systems, as they need to translate not only horizontally between systems, but also vertically between EU and national legal systems.

Kulcsszavak: párhuzamos szövegezés, hiteles szövegek, fordítói kompetenciák, uniós nyelvpolitika

Keywords: parallel drafting, authentic texts, translators' competences, EU language policy

Bevezetés

Jelenleg az Európai Unió a legtöbb hivatalos nyelvvél bíró szupranacionális szervezet: hivatalos dokumentumai, így joganyagai is, huszonnégy nyelven jelennek meg, és valamennyi nyelvi változat egyformán hivatalos és hiteles, vagyis azok bármelyikére alapíthatóak jogok, bármelyik alapján kikényszeríthetőek kötelezettségek. Minden nyelvi változatnak tehát azonos joghatások kiváltására kell képesnek lennie. E sajátoságnak köszönhetően az uniós intézmények napjaink legnagyobb fordítási központ-

jai: 2022-ben az Európai Bizottság 2,6 millió oldalt fordított le (URL1), az Európai Parlament közel 700 fordítója havonta körülbelül 100 000 oldalt állított elő, a Tanács pedig 1,3 millió oldalnyi fordítást készített (URL2).

A többnyelvű rendszerben keletkezett dokumentumoknak ugyanakkor csupán egy része tartozik az uniós joganyagba, ami a teljes fordítási volumennek látszólag a töredéke, mégis az egyes jogi aktusokhoz fűződő joghatások miatt igen jelentős töredéke. A jogi aktusokban megtalálható terminusok, szófordulatok, szövegelemek ugyanis nyelvileg és tartalmilag is rögzülnek, a különböző nemzeti nyelveken megjelenő uniós jogi nyelv részévé válnak.

Jelentős feladat hárul tehát e sokszínű nyelvi környezetben az uniós jogi aktusokat előállító intézményi fordítókra, akik e szövegek gondozói, alakítói, és akiknek éppen ezen formáló szerepük révén meghatározó befolyásuk van a hivatalos nyelvek szókészletének, stílusjegyeinek változására. Az alábbiakban azt vesszük számba, hogy működési környezetükre és nyelvpolitikai választásaikra tekintettel milyen speciális kompetenciákkal kell bírniuk, és milyen sajátos megközelítéssel szükséges dolgozniuk az uniós jogi dokumentumokat fordítóknak.

Az uniós fordító működési környezete – az uniós joganyag fordításának sajátosságai

Ahhoz, hogy felmérhető legyen, hogy az uniós jogi szövegek különféle nyelvi változatait előállító fordítóknak milyen kompetenciákra van szükségük, látni kell, hogy az általuk készített dokumentumok hogyan keletkeznek, és milyen státusszal rendelkeznek.

Az Európai Gazdasági Közösség történetében 1958-ban legelső rendeletként elfogadott 1. számú rendelet meghatározta a hivatalos nyelvek körét, melyek egybeestek a tagállamok legalább egy hivatalos nyelvével. Kimondta, hogy a rendeleteket és az egyéb közvetlenül alkalmazandó jogi aktusokat e nyelvek mindegyikén ki kell hirdetni, az *Európai Unió Hivatalos Lapját* pedig – amelyben az uniós jogi aktusokat és az uniós intézményektől, szervektől, kirendeltségektől és ügynökségektől származó hivatalos információkat teszik közzé (URL3) – valamennyi hivatalos nyelven meg kell jelentetni. A tagállamok közötti jogegyenlőség elvéből következően a hivatalos nyelvek között sincs hierarchikus különbség: minden szöveg minden nyelvi változata egyformán hiteles. Éppen ezért az egyes nyelvi változatok nem tarthatók hagyományos értelemben fordításnak, hanem azokra úgy kell tekinteni, mint a párhuzamos szövegezés eredményeként előállt olyan dokumentumokra, amelyek szövege egyszerre, egymásra tekintettel alakul, hagyományos értelemben vett forrásnyelvi változat nélkül. Így zajlik a jogalkotás Kanadában és Svájcban is. A párhuzamos szövegezés azonban ilyen nagyszámú nyelv mellett illúzió marad, a maga fent említett teljességében nem tud megvalósulni. Az uniós jogalkotási rendszerben ugyanis, más többnyelvű rendszerekkel ellentétben, van tényleges forrásnyelv, a dokumentum szövegezési nyelve, amelyre a többlépcsős fordítási folyamatban vissza tud hatni a többi nyelv pél-

dául pontatlanság, félreérthetőség vagy hiba esetén (Šarcevic 2000), de alapvetően ez tekinthető minden további nyelvi változat alapjának.

A fordítói kompetenciák megítélésakor fontos szempont, hogy egy uniós jogi aktusnak nem egyetlen fordítója van, hanem az egy sokszereplős, nemcsak fordítókból, hanem jogász-nyelvészekből is álló, gyakran évekig tartó folyamat eredményeként születik meg, függően az irányadó eljárástól.

Egy úgynevezett rendes jogalkotási eljárásban elfogadott irányelv vagy rendelet első változata például az Európai Bizottságnál készül, majd mind az Európai Parlament, mind a Tanács javasolhat hozzá módosításokat, amelyeket szintén valamennyi nyelvre le kell fordítani. A végső verzió e három intézmény együttműködésében fog előállni mind annak tartalmát, mind pedig nyelvi változatait tekintve. Értelemszerűen a dokumentum első nyelvi változatát előállító fordítónak kiemelt szerepe van ebben a folyamatban, hiszen ő hozza meg az első nyelvi döntést, befolyásolva ezzel a későbbi intézményi szereplőket, akik adott esetben felülírhatják a döntéseit, vagy egyeztetést kezdeményezhetnek megfelelőségükről. Egy végrehajtási jellegű aktus esetében a kibocsátó intézménynek – jellemzően a Bizottság, kisebb mértékben a Tanács – kizárólagos hatása van a szövegre, az ilyen dokumentumokat szövegező fordítók (és a hozzájuk kapcsolódó jogász-nyelvészek) egyedüli előállítók lesznek.

Végül az uniós jogi aktusok esetében a legfontosabb sajátosság azok joghatásaihoz köthető. A hivatalos jelleg az uniós jog autonómiájának és elsőbbségének elvével kombinálva azt jelenti, hogy a jogi aktusok nyelvezete automatikusan a tagállami jogi nyelvek részévé válik, hol megújítva és felfrissítve, hol pedig akár lerontva azokat. A nyelvi integráció szintje azonban függ az adott jogi aktus jellemzőitől. Míg a közvetlenül alkalmazandó rendeletek esetében, melyek átültetést nem igényelnek, a terminusok változatlanul kerülnek érintkezésbe a nemzeti jog szókészletével, addig a transzpozíciót igénylő irányelveknél a tagállami jogalkotónak van némi mozgásteret, hogy az átültetés folyamatában az irányelvi terminusokat a nemzeti jogi nyelvhez igazítsa, egyfajta nyelven belüli fordítást végezve (Somssich 2003; Robertson 2011, 59). Az uniós fordító tehát nem nyelvek között közvetít, hanem nyelvet teremt. Ez a speciális jellemzője határozza meg a helyzetét, és különbözteti őt meg más fordítóktól.

Sajátos fordítói kompetenciák a többnyelvű jogi szövegek előállítói esetében

A fordítói munkához szükséges kompetenciákat a fordítástudomány képviselői már többen, több szempontból számba vették (Károly 2007, 54–61). A megközelítések és hangsúlyok részben eltérőek, abban azonban konszenzus látható, hogy a fordító nyelvi kompetenciájának ki kell terjednie legalább két nyelv és az ezekhez kapcsolódó kultúrák magas szintű ismeretére, rendelkeznie kell bizonyos fokú szakértelemmel a fordítással érintett területen, szüksége van kommunikatív készségre, valamint fordítástechnikai kompetenciára. Egyes szerzőknél megjelenik a transzferkompetencia

jelentősége is, ami a forrás- és célnyelv közötti kulturális különbségek azonosítására és az ebből következő fordítási nehézségek megoldására vonatkozó képességet jelenti, illetve az interkulturális kompetencia fontossága, vagyis jártasság az érintett kultúrák sajátosságainak mélyreható ismeretében (Károly 2007, 59).

A jogi szövegek fordítói esetében ez utóbbi két kompetenciának különleges szerepe van. A jogi szövegek fordítója ugyanis különböző jogi kultúrákat megjelenítő jogrendszerek között teremt kapcsolatot oly módon, hogy a rendszerspecifikus sajátosságok nem feltétlenül teszik lehetővé számára a teljes ekvivalencia megteremtését. Egyes jogintézmények ugyanis egy másik jogrendszerben ismeretlenek lehetnek, vagy azok tartalma némileg eltérő lehet, ezért az egyik jogrendszer megjelenítési nyelve nem feltétlenül tudja kifejezni a másik jogrendszer bizonyos jogintézményeit. A jogi fordítás esetében ezért a megfelelés – ahogy Gérard-René de Groot (1996, 155) fogalmaz – mindig csak hozzávetőleges lehet. A jog ugyanis egy adott közösség kulturális közegéhez kapcsolódik, ahol normatív jelenségként az adott nyelv eszközrendszerén keresztül valósul meg (Husa 2023, 59). Mindez azt is jelenti, hogy a jogi szövegek fordítójának összehasonlító jogi szemlélettel kell megközelítenie a fordítandó dokumentumot, képesnek kell lennie a jogintézményeket a maguk kontextusában értelmezni, valamint tudnia kell a megjelenési nyelvekhez kötődő jogrendszerek jogintézményeit funkcionálisan elhatárolni, összevetni.

A többnyelvű jogi szövegeket előállító fordítóknak azonban még a jogi szövegek fordítóihoz képest is speciális kompetenciákkal kell rendelkezniük. Anne Lafeber a nemzetközi szervezetekben dolgozó fordítókkal szemben megfogalmazható kompetenciákat vizsgálta, és fordítói visszajelzések alapján arra a következtetésre jutott, hogy esetükben az egyik legfontosabb kompetencia az elemzőképesség, vagyis az arra való képesség, hogy a forrásnyelv helyenként pontatlan elemeit, hibáit azonosítani tudja. A többnyelvű nemzetközi jogi dokumentumokat szövegező fordítók ugyanis nem kész szövegből dolgoznak, hanem egy még közzé nem tett, hivatalossá nem vált forrásszövegből, ahol a visszajelzéseik alapján még van mód az eredeti szöveg javítására, kiigazítására (Lafeber 2012, 112).

Ugyanez jellemzi az uniós szövegeket. A szövegezési változatot a többi hivatalos nyelvre fordítók annak elfogadási folyamatában, keletkezésében látják. Az újabb nyelvi változatok előállítása során felbukkanó hibák kiszűrése jobbitólag visszahat a korábbi szövegezési változatra, és növelheti az egyes nyelvi verziók közötti konzisztenciát. Mindemellert az elmúlt években az uniós intézmények fordítószolgálati munkadokumentumaiban kiemelt figyelmet kapott még egy új szempont, mégpedig a szövegek egyértelműségének, jól érthetőségének biztosítása, ami már elvárásként fogalmazódik meg az intézményi fordítókkal szemben.

Az uniós szövegeket előállító fordítók esetében a korábbiakban említett transzferkompetenciák is sajátosan érvényesülnek. Ők ugyanis nem az egyik jogrendszer jogintézményeit jelenítik meg nyelviileg egy másik jogrendszer szókészletének segítségével, hanem egy és ugyanazon, mesterségesen előállított és a nemzeti jogrendszerektől független, autonóm jog éppen keletkező dokumentumát kell a nemzeti jogrendszerek

szókészletével lefedniük mind a forrásnyelv, mind a célnyelv esetében. Éppen ezért a forrásnyelv (dominánsan az angol) nyelvi választásai már eleve meghatározzák a célnyelveken megszülető szövegek jellegét. Így például a forrásnyelvi szöveg semleges, az azonos nyelvet használó nemzeti jogok terminusaitól szándékosan elhatárolódó megfogalmazása arra inti az uniós jogi célnyelvek előállítóit, hogy ők se használjanak nemzeti jogokban kötött nyelvi megfelelőt, hanem a szövegezési nyelvhez hasonlóan törekedjenek semleges, a nemzeti jogtól eltérő, az uniós jogi környezetre vonatkoztatható speciális megfogalmazásra. Rendszeren belüli fordításról van tehát itt szó, rendszerkötött megjelenési nyelveken.

Ez a rendszerkötöttség ugyanakkor eredményezheti azt is, hogy nemzeti jogilag meghatározott fogalmakat jelölő terminusok uniós szövegben eltérő tartalommal fognak megjelenni. Elsősorban hagyományos jogi fogalmaknál jelentkezhethet ez, olyanoknál, amelyeket kifejezetten a jog teremt, csak a jog világában léteznek, és amelyeket a fordító nem vagy nehezen tudna mással helyettesíteni, mint egy létező nemzeti kifejezés, függetlenül attól, hogy nem lesz teljes átfedés a nemzeti és az uniós jogi fogalom között. Ez természetesen csak akkor lehetséges, amennyiben a fogalom magtartalma nagymértékű átfedést mutat nemzeti jogi és uniós jogi szinten, különbségek pedig a részletjellemzőkben vannak. Ilyen kifejezések lehetnek a közigazgatási jogban a „határozat”, a „döntés”, a büntetőjogban a „büntett”, „vétség”, a magánjogban az „érvénytelenség”, a „jótállás”, de akár a „szerződés” fogalma is lehet más uniós vagy nemzeti jogi kontextusban; a megfelelő tartalmat a kontextus fogja meghatározni.

Más esetekben a fordító olyan fogalmakkal találkozhat, amelyeket maga az uniós jog mint autonóm jogrend teremt, és amelyek nem léteznek a nemzeti jogokban, ezért azokat új szóval, mesterségesen generált szókapcsolattal tudja csak lefedni. Az uniós fordító felelőssége ilyenkor nagy, hiszen valójában szavakat teremt, új szavakkal bővíti a nyelvet. A „főtanácsnok”, a „rugalmas biztonság”, a „közösségiesítés”, az „előzetes döntéshozatal”, a „kondicionalitási eljárás”, az „európai szemeszter” például ilyen kifejezések.

Végül az uniós szövegek fordítóival szemben is alapvető elvárás az azon szakterület terminológiájának feltérképezésére való képesség, amelyet a fordítással érintett jogi aktus szabályoz. Maga az uniós jog ma már nagyon technikai területek szabályozását is átfogja. Olyan területeket, amelyek pontos szakterminológiával rendelkeznek, amelynek az ismerete sok esetben csak szakemberektől várható el. A fordítónak azonban pontosan tudnia kell azonosítani a nyelvben – a vonatkozó szakdokumentumok tanulmányozása vagy szakemberekkel való konzultáció útján – a helyes szakkifejezést (Robertson 2011, 54). Ez szükségessé teszi a tudományos munkák, tudományos eredmények lehetőség szerinti követését, a tudomány nemzeti nyelven legitimált kifejezéseinek a figyelembevételét. Ezeknek a kifejezéseknek az esetében a fordító nem élvez szabadságot, tartania kell magát a célnyelven már kialakult, szakmai konszenzussal övezett szakterminushoz, hiszen itt nem a jog által mesterségesen generált fogalmakról, hanem a jog által csupán használt szakterületi fogalmak nyelvi megfelelőiről van szó.

Hangsúlyozni kell továbbá, hogy a végleges nyelvi változatok kialakulása nem egyetlen fordítóhoz köthető. Mint fentebb utaltunk rá, a szöveget nyelviileg gondozó szereplők száma a jogalkotási folyamatba bekapcsolódó intézmények számától is függ, de a fordítók munkáját minden esetben átolvassák az úgynevezett jogász-nyelvszerek, akik nem fordítói képzettségűek, hanem nyelviileg magasan kvalifikált jogászok. Esetükben az összehasonlító jogi szemlélet erősen megkövetelt, hiszen feladatuk az egyes nyelvi változatok tartalmi koherenciájának biztosítása. Valójában az ő tevékenységük teszi leginkább a párhuzamos szövegezéshez hasonlatossá az uniós jogi szövegek keletkezésének folyamatát.

Az uniós fordítók mint a nyelvpolitika alakítói

A fenti sajátosságokból fakadóan az uniós szövegek előállítóira nem tekinthetünk úgy, mint hagyományos nyelvi közvetítőkre. Elsősorban azért nem, mert nyelvi választásaikkal alakítják és befolyásolják az egyes nyelvek hivatalos jogi nyelvezetét. Olyannyira így van ez, hogy egy adott fogalom elsőként rögzült nyelvi megfelelőjétől a későbbi fordítók már nem térhetnek el.

Bár a jogalkotási eljárás során a joganyagok keletkezésének folyamatában a tagállamok szakértői a Tanács munkacsoportjaiban nemcsak tartalmi, hanem nyelvi észrevételeket is tehetnek, sőt a tagállam egy-egy kifejezés kapcsán akár nyelvi fenntartással is élhet, a megfelelő célnyelvi terminus kiválasztása és a szöveg első változatának előállítása az intézményi fordítók kezében van. Ez azt jelenti, hogy a fordítóknak és jogász-nyelvszereknek meghatározó szerepük van a nyelv fejlődésében: valójában az uniós jogi aktusok esetében az olyan nyelvpolitikai döntések meghozatala, mint például a jövevényszavak beengedése a nyelvbe vagy helyettük saját nyelvi megfelelő használata, illetve létrehozása, tagállami szintről áttevődik uniós szintre. A kérdés az, hogy ezen az uniós szinten áll-e, állhat-e a döntések mögött tudatos nyelvpolitika, vagy azok inkább *ad hoc* választásokat tükröznek.

Az uniós jogot szövegező fordítók egyedi döntéseit számos tényező befolyásolja. Az egyik ilyen az érintett nyelv képessége vagy nyitottsága arra, hogy kölcsönzés útján idegen vagy idegen eredetű szavakat befogadjon. A szövegezési nyelv terminusainak átvétele azonos nyelvcsaládok vagy latin eredetű kifejezésnél újlatin nyelvek esetében könnyebb, míg a szláv vagy a finnugor nyelvek jellegüknel fogva kevésbé befogadóak. A finnugor nyelvekben és különösen a magyar nyelvben egyértelműen látható a törekvés új kifejezések esetén a szövegezési nyelv hatásainak elkerülésére. Jó példa erre az uniós jog egy saját fogalma – „a területi alapú tartalomkorlátozás” –, amelynél az észti, a finn és a magyar megoldás kivételével valamennyi hivatalos nyelv a szövegezési nyelv „geo-blocking” kifejezését érintetlenül hagyva átveszi (a német esetében például „Geoblocking”), vagy annak az érintett nyelvhez igazított idegen nyelvi kölcsönző formáját használja (mint az olasz esetében „geoblocco”), míg az említett három nyelv saját magyarzó (mint a magyar változat) vagy tükrőfordított (az észti esetében „asukohapõhine tõkestus”) célnyelvi megfelelőt alkalmaz. Még látványosabb ez a

különállás a magyar nyelvénél a Covid19-világjárvány elnevezése kapcsán, ahol az uniós dokumentumokban a magyart leszámítva minden nyelven a „pandémia” szó szerepel az adott nyelvhez igazított változataiban, és egyedül a magyar használja a „világjárvány” kifejezést.

A megfelelő nyelvi kifejezés megtalálásánál meghatározó az időtényező is. Hiába törekszik a nyelvi változat előállítója a nyelvi tisztaságra és az idegen szavak lehetőség szerinti elkerülésére, ha akár a köznyelvben, de különösen a szakmai közegben már tényleges használatban van az adott idegen nyelvű kifejezés, és nem sok esély van rá, hogy az uniós jog – kötelező jellege ellenére – ki tudja azt szorítani, fel tudja azt váltani. Nem tudta például felváltani a „figyelemmel kísérés” a „monitoring” kifejezést, amelynek olyan igei formái is belekerültek a magyar nyelvbe, mint a „monitoroz”. Némileg hasonló a helyzet a „roaming” – mint a mobilhálózatok közötti barangolás – esetében, az idegen nyelvű kifejezés már jóval előbb használatban volt, mint ahogyan 2007-ben végül megjelent az arra vonatkozó uniós rendelet. A rendelet egyes nyelvi változatainál azt láthatjuk, hogy tizenegy nyelv változatlan formában meghagyta az angol „roaming” kifejezést, míg a többi lefordította. A terminus lefordítása mellett döntők között van ismét a magyar, a finn és az észti nyelv is – a spanyol, a portugál, a francia és az ír nyelvvel kiegészülve – azzal, hogy a magyar szövegváltozat zárójelben megjeleníti a már elterjedt angol megfelelőt is.

Az idegen vagy hazai megfelelő közötti választás korántsem egyértelmű. Horvátország csatlakozását megelőzően az uniós joganyag lefordítására kiadott stratégiai dokumentum például kifejezetten ajánlja a latin és a görög eredetű, vagy általában idegen eredetű olyan szavak átvételét, amelyek a nemzetköziesítés irányába hatva garantálják, hogy az érintett fogalom bizonyosan ugyanazt jelentse (Robertson–Mac Aodha 2023). Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy az idegen szavak beengedését következetesen kerülő nyelvek uniós viszonylatban is sokszor ellenállóak az idegen szavak alkalmazásával szemben (Fischer 2023).

Ellenpéldát is találhatunk azonban még e nyelvek – így a magyar nyelv – esetében is. A mesterséges intelligencia megjelenéséhez köthető szókapcsolat, a „prediktív igazságszolgáltatás” uniós jogi dokumentumokban szereplő magyar nyelvi változata nem tett kísérletet – például a némettel („vorausschauende”) szemben – a „prediktív” szó (adatokon alapulóan előre jelezhető) magyarítására. A nemzetköziesítés hatásait más magyar szavaknál is láthatjuk, így többek között a „kondicionalitási eljárás” vagy az „európai szemeszter” terminusok esetében.

Fontos elvárás továbbá, hogy az uniós jog magyar nyelvű változatának létrehozója ismerje meg az érintett szakmai közeg várható reakcióját a választott terminus használatára vonatkozóan abban az esetben, ha annak még nincs rögzült verziója, vagy az adott kifejezést éppen az uniós joganyag hozza létre. Az általános adatvédelmi rendelet, a GDPR például számos ilyen új kifejezést vezetett be. Egyik fogalma, a „personal data breach” látszólag könnyen leképezhető minden nyelven, ahogyan a legtöbb nyelv ennek ténylegesen szó szerinti fordítását adta, és ahogyan az eredeti javaslat magyar nyelvű változatában is a kifejezés a „személyes adatok megsértése” jelöléssel szerepelt.

A rendelet tárgyalása során azonban a fogalom magyar változata tagállami kérésre „adatvédelmi incidensre” módosult. Itt a folyamat során egy magyar kifejezést idegen szóval váltottak fel, mert a szakpolitikai szempontok erősebbek voltak a nyelvpolitikai megfontolásoknál.

Összegzés

Az uniós jog fordítóira nem tekinthetünk úgy, mint hagyományos értelemben vett szakfordítókra. Bár nekik is meg kell felelniük a szakfordítókkal szemben támasztott kompetenciaelvárásoknak, számos más szempont is befolyásolja a tevékenységüket. Egyik oldalról rendkívüli kötöttség jellemzi munkájukat, hiszen követniük kell a már rögzült uniós jogi terminológiát, másik oldalról azonban – a döntéseiken keresztül – ők maguk is alakítói, aktív megteremtői az uniós jogi nyelvnek. Éppen ezért – a szokásos szakfordítói kompetenciákon túl – a többnyelvű uniós jog fordítóinak szükségük van még legalább három további tulajdonságra: erőteljes összehasonlító jogi szemléletre, a célnyelv általános nyelvpolitikai célkitűzéseinek figyelembevételére és a szabályozással érintett szakterület tudományos eredményei integrálásának képességére. E speciális megközelítés és kompetenciák azért is elengedhetetlenek számukra, mert a döntéseiknek, nyelvi választásaiknak joghatásai vannak – olyan joghatásai, amelyeket a lehető legérthetőbben és legegységesebben kell tolmácsolniuk – a jogalanyok irányába.

Irodalomjegyzék

- Fischer Márta (2023). *Eurolektusok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
<https://mersz.hu/fischer-eurolektusok/>
- de Groot, Gérard-René (1996). „Law, Legal Language and the Legal System: Reflections on the Problems of Translating Legal Texts”. In: Volkmar, Gessner – Armin, Holland – Csaba Varga, szerk. *European Legal Cultures*. Aldershot–Hongkong–Singapore–Sydney: Dartmouth, 155–160.
<https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/46988923/c0afa951-6ce9-472d-a9c3-f9cdecc8a1b6.pdf>
- Husa, Jaako (2023). „Critical Approaches to Comparative Legal Linguistics”. In: Wagner, Anne – Matulewska, Aleksandra: *Research Handbook on Jurilinguistics*. Cheltenham: Elgar Publishing, 53–69.
<https://doi.org/10.4337/9781802207248.00011>
<https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/08843c0c-87cf-4fb8-9449-399238dfcdbf/content>
- Károly Krisztina (2007). *Szövegtenés és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lafeber, Anne (2012). „Translation Skills and Knowledge – Preliminary Findings of a Survey of Translators and Revisers Working at Inter-governmental Organizations”. *Meta*, 57, 108–133.
<https://doi.org/10.7202/1012744ar>
- Robertson, Colin (2011). „Multilingual Legislation in the European Union. EU and National Legislative-Language Styles and Terminology”. *Research in Language*, 9, 51–67.
<https://doi.org/10.2478/v10015-011-0011-3>
- Robertson, Colin D. – Mac Aodha, Máirtín (2023). „Legal Terminology of the European Union”. In: J. Kockaert, Hendrik – Steurs, Frieda, szerk. *Handbook of Terminology Online*. Amsterdam: John Benjamins, 244–270.
https://benjamins.com/online/hot/articles/leg2?srsId=AfmB0ooN5sn4Zl6u9K50yk_vTSDvTAqvsFJxkP-fSweddz3skSoyPPex

Šarčević, Susan (2000). „Legal Translation and Translation Theory: A Receiver-Oriented Approach”. *Legal Translation, History, Theory/ies, and Practice*. International Colloquium University of Geneva. 2000. febr. 17–19.

<https://www.tradulex.com/Actes2000/sarcevic.pdf>

Somssich Réka (2003). „A jogfogalmi megfeleltetés problémái a közösségi jogban az irányelvek átültetésének szintjén - a jogi »fordítás« sajátos formája”. *Magyar Jog*, 12, 746–753.

URL1: European Commission: *Annual Activity Report, 2022. DG Translation*.

https://commission.europa.eu/publications/annual-activity-report-2022-translation_en

URL2: Council of the European Union: *2022 Annual Activity Report of the Authorising Officer by Delegation*.

<https://tinyurl.com/3zshvuz6>

URL3: European Union. *EUR-Lex. Access to European Union Law*.

<https://tinyurl.com/mty7h8yz>

Az EU-többsnyelvűség hatása a magyar szaknyelvekre: terminológiai kihívások és lehetőségek

The Impact of EU Multilingualism on Hungarian LSPs: Terminological Challenges and Opportunities

Fischer Márta

habilitált doktor, egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest
fischer.marta@gtk.bme.hu

Összefoglalás

Az Európai Uniónak sok hivatalos nyelve van, ami példátlan volumenű fordítási tevékenységgel jár. A többsnyelvű uniós szövegalkotás és fordítás a hivatalos nyelvekben egy sajátos uniós szaknyelv, ún. eurolektus kialakulását is eredményezi, amely a szakmai és a tudományos nyelvhasználatra is hatással van. A tanulmány bemutatja a többsnyelvűség Európai Unióban értelmezett – és soknyelvűségtől eltérő – fogalmát, a tagállami hagyományoktól eltérő uniós szaknyelv jellemzőit, valamint mindazon speciális terminológiai feladatokat, amelyek a folyamatos fordítási kötelezettségből adódnak. Rámutat, hogy a hazai fülnek gyakran idegennek hangzó, szokatlan megnevezések mögött tudatos fordítói döntések állhatnak. Végül a tanulmány felhívja a figyelmet arra az igen fontos tényre, hogy a csatlakozást követően a fordításokat az uniós intézmények koordinálják, ezért a tagállam felelőssége, hogy az uniós többsnyelvűségből adódó fordítási-terminológiai kihívásokat lehetőségé tudja-e alakítani a magyar tudományos és szaknyelvek fejlesztésére.

Abstract

The European Union has a large number of official languages, which means an unprecedented volume of translation activity. The multilingual production and translation of EU texts into the official languages also lead to the emergence of a specific EU language, the so-called *eurolect*, which has an impact on professional and scientific language use. The paper first examines the difference between multilingualism and plurilingualism and the notion of the former within the EU. It then examines the specific characteristics of the official languages of the EU and the terminological challenges posed by EU translation. It points out that unusual terms, which often sound foreign to the national ear, may be the result of deliberate translation choices. Finally, the study draws attention to the very important fact that, after accession, translations are coordinated by the EU institutions, and it is therefore the responsibility of the Member State to ensure that it can turn the translation and terminological challenges of EU multilingualism to the advantage of the development of scientific and professional discourse in Hungarian.

Kulcsszavak: többsnyelvűség, soknyelvűség, terminológia, EU-fordítás, eurolektus

Keywords: plurilingualism, multilingualism, terminology, EU translation, eurolect

Bevezető

Az Európai Unió tágan értelmezi a többnyelvűség fogalmát. Többnyelvűségnek (multilingualism) nevezi azt jelenséget, amikor egy közösség több nyelvet használ, és azt az egyéni kompetenciát is, amely több nyelv ismeretét feltételezi. Ezzel szemben az Európa Tanács két külön megnevezéssel jelöli e két fogalmat: a többnyelvűség (plurilingualism) írja le az egyén több nyelv ismeretét magában foglaló kommunikatív kompetenciáját, míg a soknyelvűség (multilingualism) fejezi ki egy adott régióban élő közösség nyelvi sokszínűségét. A két nemzetközi szervezet eltérő terminológiájának háttérében az áll, hogy az Európa Tanácsban a francia nyelv a domináns, amely a szavakban is különbséget tesz az egyén és a közösség nyelvi sokszínűsége között, míg az Európai Unióban az angol nyelv a meghatározó, amely egy szót használ mindkét jelenség jelölésére. Mindez jól mutatja, milyen nagy hatással van gondolkodásunkra az a nyelv, amelyet elsődlegesen használunk.

A két intézmény eltérő terminológiája fordítási szempontból is komoly kihívást jelent. Az angol „multilingualism” szónak ugyanis kontextustól függően két magyar megfelelője lehet: az Európai Unióban a „többnyelvűség”, míg az Európa Tanácsban a „soknyelvűség” a helyes fordítás. A köznyelvben e két szót tetszőlegesen felcserélhetjük, szinonimaként használhatjuk, a tudományos nyelvhasználatban, a szaknyelvi kommunikációban azonban két *terminus*ról van szó, amelyek más-más fogalmat jelölnek, ezért használatuk kötött. E nyelvi és fogalmi változottság már előrevetíti mindazokat a tényezőket, amelyek a szakmai és tudományos nyelvhasználat, valamint a terminológiai munka számára kihívást jelentenek. A tanulmány e tényezőket tárja fel az európai uniós többnyelvűséggel és fordításokkal összefüggésben.

Többnyelvűség az Európai Unióban

Az európai integráció történetében a nyelvhasználat volt az első kérdés, amelyről a tagállamok döntöttek. A többnyelvűség alapját így már 1958-ban, a Tanács 1. számú rendeletében megteremtették azzal, hogy meghatározták a hivatalos és munkanyelvek körét. A rendeletet az új tagállamok csatlakozásakor módosítják, így a bővítések eredményeként az EU hivatalos és munkanyelveinek száma a kezdeti négyről huszonnégyre emelkedett. E belső, intézményi többnyelvűségről a tagállamok miniszterei egyhangúlag (a vétójog lehetőségével) dönthetnek, így nem született olyan döntés, amellyel valamely tagállam ne értene egyet. A magyar 2004 óta az EU hivatalos és munkanyelve. Ez többek között azt jelenti, hogy magyar nyelven fordulhatunk az uniós intézményekhez, és magyar nyelven is közzé kell tenni az uniós jogszabályokat.

Joggal merül fel a kérdés, miért van szükség ilyen sok hivatalos nyelvre, hiszen más nemzetközi szervezetekben nem ez a jellemző. A politikai presztízs és a demok-

ratikus alapelvek mellett fontos hangsúlyozni, hogy e példátlan többynyelvűségnek fontos jogi indoka is van. Az Európai Unió jogi aktusai közül ugyanis a rendeletek automatikusan a tagállam jogának részévé válnak. Ha a hivatalos nyelvek száma korlátozott lenne, akkor e jogi aktusok nem magyarul, hanem idegen nyelven (például angolul) épülnének be a hazai jogrendbe – és ez természetesen elképzelhetetlen lenne. Ez minden olyan uniós jogi szövegre igaz, amelyben az uniós jog közvetlenül ruház magánszemélyekre jogokat, vagy teremt kötelezettségeket.

Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy az Európai Unió területén a hivatalos nyelvek számánál sokkal több nyelv él együtt, amit külső többynyelvűségnek is neveznek. Ezt az EU csak támogató jelleggel, ajánlásokkal alakíthatja, hiszen az őshonos, kisebbségi, migráns nyelvek elismerése vagy az oktatás nyelvének meghatározása tagállami hatáskör.

Többynyelvűség a gyakorlatban: az EU-fordítások

Ilyen sok hivatalos nyelvnél a dokumentumok párhuzamos szövegezése a gyakorlatban nem tud megvalósulni. Így az EU-intézményekben csak a nyelvek egy része tölti be ténylegesen a munkanyelv szerepét, amelyről azután a többi hivatalos nyelvre fordítanak. Bár kezdetben a francia és a német nyelv is fontos szerepet játszott, ma már egyértelműen az angol a domináns forrásnyelv. Ez alól csak az Európai Bíróság jelent kivételt, ahol a francia nyelvet használják munkanyelvként.

Az angol nyelv ugyanakkor egyre semlegesebb (forrás)nyelvvé válik, hiszen a dokumentumokat többségében nem angol anyanyelvi beszélők szövegezik. Előfordulhat, hogy egy olyan uniós tisztviselő írja a szöveget angolul, akinek a nemzetisége görög, húsz éve él Belgiumban, majd a többlépcsős uniós döntéshozatal eredményeként folyamatosan változó szöveget egy hasonlóan vegyes háttérű kolléga írja át. Az uniós többynyelvű környezet még az anyanyelvi beszélőket is eltávolítja anyanyelvüktől. Az EU-intézményeket ugyanis egy önálló kulturális közeg is jellemzi (Koskinen 2001). Az Egyesült Királyság kiválása (a brexit) tovább erősítette ezt a folyamatot, hiszen az a tagállam távozott, ahol a nyelv a kulturális identitás része.

A hivatalos státusz a többi nyelv – így a magyar nyelv – számára is inkább „célnyelvi státuszt”, azaz folyamatos fordítási kötelezettséget jelent (Fischer 2008). A fordítás ráépül a szövegezés minden elemére, hiszen a szöveget – különösen a jogalkotás során – folyamatosan módosíthatják, és a változtatások több nyelven is megjelenhetnek (Somssich 2011). Ezért az EU-kontextus a fordítástudomány alapfogalmait is megkérdőjelezi. Nem egyszerűen két nyelv és két kultúra közötti fordításról, hanem egy sokkal komplexebb folyamatról van szó, amelyben több nyelv és több kultúra hat folyamatosan egymásra – még akkor is, ha látszólag „csak” annyi a feladat, hogy egy szöveget angol nyelvről magyarra kell fordítani.

Az EU-többynyelvűség hatása a szaknyelvekre: az eurolektusok

Ma már kutatásokkal alátámasztott tény, hogy a sajátos uniós szövegezés és fordítás hatására a hivatalos nyelveknek kialakul egy olyan „uniós rétege”, amely eltér a tagállamban megszokott nyelvhasználatától. Emiatt az uniós szövegeket gyakran idegennek érezhetik az anyanyelvi beszélők, sőt megértésük is nehézséget okozhat – még akkor is, ha az adott szakterületen jártas olvasóról van szó. Van tehát az uniós kommunikációban használt szaknyelveknek egy olyan rétege, amelynek tulajdonságai nem magyarázhatók pusztán a szakterületekhez kötődő nyelvi jellemzőkkel. Olyan uniós sajátosságokról van szó, amelyek egy uniós szaknyelv létezését igazolják (Mori 2018).

E sajátos uniós nyelvet gyakran olyan megnevezésekkel illetik, mint a „Eurospeak”, „Eurocratese”, „Eurojargon”, „Eurofog”, „Eurish”, „EUese” vagy az „Europanto” és „eurobabillage”. A megnevezések egy részének jól láthatóan negatív üzenete van, amely azt sugallja, hogy egy nehezen érthető nyelvről, zsargonról van szó. Ezt azonban éppen az uniós terminológia létezése cáfolja. A hazai fül számára sokszor idegennek ható szavak ugyanis az uniós fogalmak tudatos elkülönítésére szolgálnak, azaz nem helyettesíthetők más szavakkal, és ezért nem is tekinthetők egyszerű zsargonnak. Ezért a nemzetközi szakirodalom a semleges „eurolect” – a magyar kutatásokban „eurolektus” – megnevezést használja az uniós szaknyelv jelölésére (Fischer 2023).

Fontos hangsúlyozni, hogy az uniós szaknyelv nem merül ki az uniós terminusokban. A korábbi vélekedéssel ellentétben – amely az EU-nyelvek sajátosságait kizárólag azok terminológiájában látta – az uniós sajátosságok a szövegek és a mondatok szintjén is tetten érhetők. Az uniós szövegek – és különösen a jogi aktusok – egységes felépítéssel, kötelező szerkezeti elemekkel és hivatkozási szabályokkal rendelkeznek annak érdekében, hogy e szövegek a hivatalos nyelveken összehasonlíthatók legyenek egymással. E követelménynek a fordítók úgy tudnak megfelelni, ha a forrásnyelv szerkezetét követik, azaz a fordításban idegenítő stratégiát követnek.

A fordítás hatása a magyar uniós szövegeken is jól látható, ezért e szövegek is ún. fordítási szövegnek tekinthetők (Károly 2007). A mondatok és szavak szintjén további jellemzők a személytelen megfogalmazások, a sokszorososan összetett mondatok és ezek sajátos értelmi tagolása (Klaudy 2004), valamint a gyakori tükörfordítások, a görög és latin eredetű képzők (Rádai-Kovács 2010). E tulajdonságokat a fordítás-támogató eszközök révén a technológia és a gépi fordítás is felerősíti, hiszen ugyanazok a panelek „öröklődnek” tovább az újabb uniós szövegekben.

Az eurolektusok alapját tehát a tagállami hivatalos nyelvek jelentik, de e nyelveket az EU-kontextus egyre közelebb hozza egymáshoz. Minél inkább az uniós hatás érvényesül a maga sajátos fordítási és szövegalkotási követelményeivel, annál inkább válnak a hivatalos nyelvek egymás tükörképeivé, azaz annál jobban kezdenek el hasonlítani egymásra – a szövegek, a mondatok és a szavak szintjén is (Biel 2020). A tagállami nyelvi hagyományoktól való túlzott eltérés azonban veszélyekkel jár, hiszen az uniós

szövegek egyre nehezebben érthetővé válnak. Ezért az uniós szövegalkotás és fordítás folyamatos egyensúlyozást kíván két fordítási stratégia, a honosítás és az idegenítés között. Míg az előbbi a tagállami nyelvi hagyományok követését, addig az utóbbi az uniós követelményekhez való igazodást jelenti. Az uniós terminológiai munkában is ez jelenti az egyik legnagyobb kihívást.

Az európai uniós terminológiai munka kihívásai

Az európai integráció eredményeként folyamatosan új fogalmak születnek. Az uniós fogalmak rendszere több szakterületet foglal magában, a mezőgazdaságtól és a halászatától kezdve a pénzügyeken át egészen az oktatásig. A szakterületek egy részét az uniós jog szabályozza, amelynek autonómiáját – és önálló terminológiai rendszerét – az Európai Bíróság több ítéletében is megerősítette. Mivel nincs az Európai Uniónak egy közös, „semleges” nyelve, ezért az uniós hivatalos nyelveknek nemcsak saját tagállami fogalmaikat, hanem az uniós fogalmakat is jelölniük kell.

E kettős funkció betöltése igen nehéz feladat, hiszen a hivatalos nyelvek szókészlete véges. Nem lehet minden egyes új uniós fogalomra egy új magyar szót alkotni. Ezért gyakran előfordul, hogy köznyelvi szavak kapnak új, uniós tartalmat. Erre példa a „közlemény” szó, amely uniós kontextusban az Európai Bizottságnak egy konkrét dokumentumtípusa. Ehhez hasonlóan a „csatlakozni kívánó ország” sem egyszerűen egy olyan ország, amely szeretne az EU tagja lenni. E kifejezés ebben a kontextusban egy terminus, amely a csatlakozási folyamat egy kezdeti szakaszára utal, és nem cserélhető fel a „csatlakozásra váró ország” terminussal, amely egy későbbi szakaszt jelöl.

Ritkábban ugyan, de születhet döntés arról is, hogy egy új megnevezés jelölje az uniós fogalmat. Ez történt a „value added tax” (VAT) uniós terminus fordításakor. Mivel egy uniós szintű adótípusról volt szó, ezért nem a szokásos tagállami megfelelő, az „általános forgalmi adó” (ÁFA), hanem egy új uniós megnevezés, a „hozzáadottérték-adó” (HÉA) lett a hivatalos magyar fordítás. Az idegenítő stratégia hátterében az a szándék állt, hogy az elnevezésben is különbséget tegyenek az uniós és a tagállami fogalom között.

További kihívást jelent, hogy az egyedi döntések eredményei tovább gyűrűzhetnek más uniós szövegekbe. Erre példa az Európa 2020 stratégia kulcsterminusa, az „inclusive growth”, amely a széles körű foglalkoztatást és a társadalmi összetartozást is segítő gazdasági növekedésre utal. A magyar fordítást komoly szakmai egyeztetés előzte meg (Fischer–Lesznyák 2013). A javaslatok egy részét (úgy mint „minden társadalmi rétegre kiható növekedés”, „kirekesztést mellőző növekedés”) azért vetették el, mert a hosszú szóösszetételek nem „működtek” volna az uniós szövegekben, például egy rövid címben vagy felsorolásban. Emellett volt olyan javaslat („igazságos növekedés”), amely már „foglalt” volt, azaz kötődött hozzá egy másik szakterületi fogalom. Végül a megoldás az „inkluzív növekedés” lett, amelynek hangzása bár idegen, de egyértelműen utal arra, hogy egy uniós fogalomról van szó. Az „inkluzív” jelző azóta

számos más uniós szakterületen megjelent, így e terminus biztosítja a szakterületek és szövegek közötti kohéziót.

Előfordulhat az is, hogy az uniós szabályozás a szakterületen bevett terminológiát is módosítja. Egy uniós rendelet a „klinikai vizsgálat” kifejezést a „klinikai kutatás” egy kategóriájaként vezette be, holott ez a két megnevezés nem válik ketté az orvosi szakirodalomban. A szakmának a terminusalkotásban betöltött szerepét jól mutatja, hogy az uniós szövegekben szerepelt a „klinikai kísérlet” kifejezés is, ezt azonban az Országos Gyógyszerészeti Intézet szakértőinek kérésére az EU hivatalos uniós terminológiai adatbázisa, az IATE (Interactive Terminology for Europe) kerürendőnek minősítette.

A kihívások szempontjából meghatározó az is, hogy a magyar nyelv jellegét tekintve távol van a forrásnyelv szerepét betöltő angol nyelvtől. Az egy nyelvcsaládba tartozó nyelvek között ugyanis könnyebb lehet a fordítás, hiszen a nyelvi szerkezetek hasonlóak (Mori 2018). A foglalkoztatás „flexicurity” terminusát a legtöbb tagállam könnyedén, egyszerű tükörfordítással ültette át saját nyelvére (pl. „flexiguridad” spanyolul, „flexicurité” franciául, „flessigurtá” máltaiul, „flessicurezza” olaszul), a magyarban azonban nem volt lehetséges e szójáték visszaadása – a „flexibility” és a „security” szavak összevonása –, és „rugalmas biztonság” lett a fordítás. A szakemberek magyar nyelvű kommunikációjában azonban már annyira elterjedt az angol „flexicurity” terminus, hogy azt az IATE a magyar szaknyelvben már elfogadott kifejezésnek minősítette, amelynek használata megengedett a magyar nyelvű uniós szövegekben.

Az európai uniós terminológiai munkában rejlő lehetőségek

Az uniós terminológiai munkában rejlő egyik, a nyelv kifejezőképességét és természetességét védő lehetőség a magyar nyelv célnyelvi státuszából adódik. Mivel a magyar uniós terminusok fordítás révén születnek, ezért átgondolt döntéseket lehet hozni arról, milyen terminus jelölje az adott uniós fogalmat. Angol nyelven erre kevésbé van lehetőség, hiszen az uniós döntéseket megelőző gondolkodás elsődlegesen angol nyelvű, így e nyelvet közvetlenül, többségében nem anyanyelvi beszélők alakítják. A magyar terminusok alkotása során azonban van – ha nem is sok – idő a honosítás és idegenítés közötti választásra. Fontos hangsúlyozni, hogy ennek előnye nem feltétlenül az, hogy minél „magyarosabb” lehet az uniós terminus. A lehetőség inkább a tudatosságban (a lehetséges változatok közüli szakmailag megfontolt és indokolható választásban) van – ahogyan ez az „inkluzív növekedés” példáján jól látható volt.

Egy másik lehetőség a terminológiai munka egy speciális szeletében, az uniós jogi aktusok egy részének, az irányelveknek a fordításában rejlik. Mivel az irányelveket a hazai jogba még át kell ültetni, ezért a tagállamnak a hazai átültető jogszabály megalkotása során lehetősége van az irányelv uniós terminusait „újr fordítani”, azaz – ugyanarra a fogalomra – az irányelvben szereplő megnevezéstől eltérő kifejezést bevezetni (Somssich 2003).

További lehetőséget jelent az, hogy a folyamatos fordítási kötelezettségből adódóan olyan területeken is meg kell teremteni a magyar terminológiát, amelyek a szakmai vagy tudományos diskurzusban elsődlegesen az angol nyelvet használják, és amelyekről ezért a magyar nyelv egyre inkább kiszorulna. E hatást az uniós fordítások azért tudják ellensúlyozni, mert az uniós szövegek számos *nem* uniós fogalmat is tartalmaznak. Az uniós terminológiai munka tehát nemcsak az uniós terminusok alkotására terjed ki, hanem bármely olyan terminusra, amely uniós szövegekben előfordul. Ebből adódóan az uniós fordítások kikényszerítik szakterületek teljes magyar terminológiájának megalkotását vagy akár újragondolását.

Ez a lehetőség természetesen csak akkor válik az adott szak- és tudományterület javára, ha a folyamatban a tudományterületek hazai művelői és a szakemberek is tevékenyen részt vesznek. Ehhez azonban komoly tagállami koordinációra van szükség – annál is inkább, mert az uniós fordítások és a terminológiai munka nem a magyar, hanem az uniós intézményekben folyik. Ezért is fontos, hogy e munkát a kutatások mellett egy hazai terminológiastratégia is támogassa (Prószéky et al. 2023).

Összegzés

Az európai uniós tagság egyik következménye az, hogy a hivatalos nyelveknek – köztük a magyar nyelvnek is – kialakul egy sajátos, uniós rétege, amely egy önálló szaknyelvi változatnak tekinthető, és amelyet a szakirodalom eurolektusnak nevez. A tagállami hagyományoktól eltérő szövegalkotás és mondatfűzés mellett az eurolektusok sajátosságai leginkább a többynnyelvű uniós terminológiában érhetőek tetten.

Az uniós fordítási és terminológiai munka egyik nagy kérdése az, hogy a tagállami konvenciókhoz vagy az uniós elvárásokhoz való igazodás legyen az erősebb. E dilemma két fordítási stratégia – a honosítás és az idegenítés – közötti választásként írható le. Minél inkább honosít a fordító, annál jobban igazodik a tagállami nyelvi hagyományokhoz, és annál természetesebb lesz a szöveg az anyanyelvi olvasó számára. A terminológiai munka során azonban az idegenítés is indokolt lehet. A hazai fül számára idegennek hangzó szavak ekkor azt a célt szolgálják, hogy az uniós fogalmak egyértelműen elkülönüljenek a tagállami fogalmaktól.

E döntéseket általában a tagállami akadémiák, nyelvi intézetek és szakmai közösségek hozzák meg. Európai uniós kontextusban azonban erre kevésbé van lehetőség, hiszen a terminológiai munka keretét a fordítás adja, a fordítás pedig nem a tagállami, hanem az uniós intézmények feladata. Ezért a terminológia alakításában való hazai részvétel mértéke és minősége attól függ, hogy a tagállam mennyire tudatosan fogja össze e tevékenységeket, és mennyire teremt szervezett együttműködést a hazai és az uniós szereplők között. Ennek részeként további kutatásokra, a szakemberek érkeztetésére, a komplex uniós folyamatok megismertetésére és e munkát támogató, célzott stratégiára van szükség. Így tud az uniós terminológiai munka hozzájárulni a magyar tudományos és szaknyelvek fejlődéséhez.

Irodalomjegyzék

- Biel, Łucja (2020). „Eurolects and EU Legal Translation”. In: Laviosa, Sara – Ji, Meng, szerk. *Oxford Handbook of Translation and Social Practices, Online*. New York: Oxford University Press, 479–500.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190067205.013.15>
https://www.researchgate.net/publication/342051759_Eurolects_and_EU_Legal_Translation
- Fischer Márta (2008). „Az európai uniós fordítás és terminusalkotás magyar vonatkozásai”. *Magyar Nyelvőr*, 132/4, 385–402.
<https://epa.oszk.hu/00100/00188/00053/pdf/132401.pdf>
- Fischer Márta (2023). *Eurolektusok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
<https://mersz.hu/fischer-eurolektusok/>
- Fischer Márta – Lesznyák Ágnes (2013). „A befogadó növekedéstől az inkluzív növekedésig – Terminusalkotás EU-kontextusban”. In: Klaudy Kinga, szerk. *Fordítás és tolmácsolás a harmadik évezred elején: 40 éves az ELTE Fordító- és Tolmácsképző Tanszéke*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
https://www.eltereader.hu/media/2013/12/Klaudy_READER.pdf#page=102
- Károly Krisztina (2007). *Szövegten és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy Kinga (2004). „A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése a magyarra fordított európai uniós szövegekben”. *Magyar Nyelvőr*, 128/4, 389–407.
<https://nyelvor.mnyknt.hu/wp-content/uploads/128402.pdf>
- Koskinen, Kaisa (2001). „How to Research EU translation”. *Perspectives: Studies in Translatology*, 9/4, 293–300.
<https://doi.org/10.1080/0907676X.2001.9961425>
<https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/0907676X.2001.9961425?needAccess=true>
- Mori, Laura (2018). „Introduction. The Eurolect Observatory Project”. In: Mori, Laura, szerk. *Observing Eurolects. Corpus Analysis of Linguistic Variation in EU Law. Studies in Corpus Linguistics* 86. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 1–26.
<https://doi.org/10.1075/scl.86.01mor>
- Prószték Gábor – Fóris Ágota – B. Papp Eszter et al. szerk. (2023). *A magyar terminológiastratégia kialakítása: Zöld könyv*. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont.
<https://doi.org/10.18135/term.2023>
<https://nytud.hu/kiadvany/a-magyar-terminologiastrategia-kialakitasa-zold-konyv>
- Rádai-Kovács Éva (2010). „Az Európai Unió szaknyelve és terminológiája”. In: Dobos Csilla, szerk. *Szaknyelvi kommunikáció*. Miskolc–Budapest: Miskolci Egyetem – Tinta Könyvkiadó, 343–359.
- Somssich Réka (2003). „A jogfogalmi megfeleltetés problémái a közösségi jogban az irányelvek átültetésének szintjén – a jogi »fordítás« sajátos formája”. *Magyar Jog*, 12, 746–753.
- Somssich Réka (2011). *Az európai jog fogalmai*. Budapest: ELTE.
<https://tinyurl.com/4kvu9tje>

Az interprofesszionális jelentősége: milyen hatással van a fordítástudomány az orvostudományra?

The Importance of Interprofessionalism: What Impact Does Translation Studies Have on Medicine?

Mány Dániel

PhD, egyetemi adjunktus, Semmelweis Egyetem Szaknyelvi Intézet, Budapest
many.daniel@semmelweis.hu

Összefoglalás

Az orvostudomány mindig igyekezett ismereteit megosztani, a szakemberek és a laikusok számára hozzáférhetővé tenni. A tudományos ismeretszerzés forrása gyakran fordított szöveg, ezért a fordítás mint produktum hatással van a tudományos gondolkodásra, a betegségekhez vagy beavatkozásokhoz kapcsolódó értékekre és véleményekre. A fordításban részt vevő különböző nyelvek és kultúrák azonban más céllal és nyelvi eszköztárral nevezhetnek meg tudományos fogalmakat, a megnevezések pedig egyfajta szociokulturális szimbólumként tekintést engednek az adott kultúra (tudományos) gondolkodásába. A fordítástudomány központi kérdése, hogy a fordító milyen stratégiákkal teremti meg a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyenértékűségét, funkcionális ekvivalenciáját. A globalizáció és a felgyorsult információáramlás önmagában rendkívül megnövelte az orvosi szakfordításra való igényt, amely még jelentősebbé vált a világszerte a figyelem középpontjába került koronavírus-válság és az újfajta egészségügyi diskurzusokat eredményező fegyveres konfliktusok által. A tanulmányban ismertetett kvalitatív, valamint kvantitatív módszerrel végzett kutatások eredményei megmutatják, hogy a fordítók milyen stratégiákkal teremtik meg a funkcionális ekvivalenciát, lehetővé téve ezáltal egyrészt a laikusok hatékony ismeretszerzését, másrészt az egészségügyi szakemberek jobb tájékozottságát, kutatási eredményeik széles körű disszeminációját és tudományos gondolkodásuk fejlesztését.

Abstract

Medicine has always tried to share its knowledge and make it accessible to professionals and laypeople. Since the source of scientific knowledge is often a translated text, translation as a product has an impact on scientific thinking, values and opinions associated with diseases or medical interventions. However, the different languages and cultures involved in translation may name scientific concepts with different purposes and linguistic constructions, and the nomenclature may provide insights into the (scientific) thinking of the culture as a kind of socio-cultural symbol. A central question in Translation Studies is what strategies translators use to create functional equivalence between the source- and target-language texts. Globalization and the accelerated flow of information have increased the demand for medical translation. This demand has become even more important by the worldwide focus on the coronavirus crisis and the armed conflicts, which have given rise to new health discourses. The results of the qualitative and quantitative research described in this paper illustrate how translators employ strategies to achieve functional equivalence, facilitating both the effective transfer of knowledge for laypeople and the informedness of health professionals, the widespread dissemination of their research findings, and the advancement of their scientific thinking.

Kulcsszavak: orvosi szakfordítás, funkcionális ekvivalencia, információátadás, nyelv és társadalom, fordítási stratégiák

Keywords: medical translation, functional equivalence, information transfer, language and society, translation strategies

Az orvostudomány és a fordítástudomány kapcsolódása

A tudományos ismeretek megosztása a(z orvos)tudomány(ok) születése óta központi jelentőségű, a nyelvközösségek ezért törekednek az információk nemzetközi szinten érthető közlésére. Ebben kiemelkedően fontos szerepet kap a fordítás és a többnyelvűség, hiszen az egészségügyi szakemberek és a betegek ismereteik jelentős részét fordított és/vagy anyanyelvüktől eltérő nyelvű szakszövegek alapján szerzik, amelyek hatással vannak terminushasználatukra, szövegszerkesztési stratégiáikra, ismeretszerzési lehetőségeikre és (tudományos) gondolkodásukra (Károly 2022).

A nemzetközi és a magyar szakirodalomban is egyre nagyobb szerepet kap az orvosi szakfordítás és tolmácsolás kutatása (Montalt Resurrecció – González Davies 2007). Ezt a tendenciát tovább fokozta az egészségügyi turizmus, a Covid19-járvány, a migráció és a fegyveres konfliktusok okán orvosi ellátást és nyelvi közvetítést igénylő sérültek. A kutatások többnyire ún. funkcionális szempontot alkalmazva arra összpontosítanak, hogyan működik, hogyan funkcionál a nyelv a valós kommunikációs helyzetekben, illetve a megnyilatkozók miként használják a nyelvet a kommunikációs célok elérésére az adott társadalomban és műfajban, mint például a klinikai kutatások, zárójelentések (Varga–Gyenes–Fogarasi 2022), betegtájékoztatók (Kuna–Mány 2021), (e-)receptek (Kuna 2016), (e-)beutalók, applikációk szövegei stb. esetén. A fordítástudomány központi kérdése ezzel párhuzamosan, hogy milyen fordítási stratégiák mentén valósul meg az ún. funkcionális ekvivalencia (Klaudy 2004), azaz milyen eszközökkel válik egyenértékűvé és természetessé a célnyelvi szöveg (CNYSZ) a forrásnyelvi szöveghez (FNYSZ) képest (Károly 2022). A funkcionális ekvivalencia megteremtésével nem „fordításízű”, ún. kvázi-helyes (Klaudy 2004), hanem természetes szövegek jönnek létre.

Az orvosi szaknyelv két, egymástól jól elhatárolható regisztere a szakemberek közötti, valamint a szakemberek és a laikusok közötti információátadás. Noha a két regiszternek más nyelvi jellemzői vannak, céljuk minden esetben a tudásmegosztás. Az orvosi tudásanyag megosztása, majd fordítása nem csupán az egészségügyi szakemberek képzését és tájékozódását, valamint a szakemberek közötti esélyegyenlőséget támogatja, hanem lehetőséget biztosít arra, hogy a tudományos eredmények nemzetközi szinten láthatóvá váljanak. Az egészségügyi információkhoz való hozzáférés ezenfelül minden beteg alapvető joga, és a fordítások lehetővé teszik, hogy azok a betegek is megfelelő információhoz jussanak, akik nyelvi vagy kulturális okok miatt nehezen vagy egyáltalán nem értenék meg az eredeti nyelven írt tartalmakat. A fordítás

ezáltal hozzájárulhat a megbízhatósághoz (Horváth–Molnár 2021), az egészségügyi esélyegyenlőség biztosításához, a betegelégedettséghez, és csökkentheti a nyelvi és kulturális akadályokat az egészségügyi ellátásban.

Bár a gépi eszközök és a mesterséges intelligencia korában a fordítóknak számos segédeszköz áll rendelkezésükre, a fordítás továbbra is komplex folyamat, amely messze-menően túlmutat szavak automatikus célnyelvi megfeleltetésén (Eszenyi – Bednárová Gibová – Robin 2023). Ennek egyik fő oka a nyelvek nyelvi rendszerében keresendő, beleértve a nyelvek történetét, kialakulását és folyamatos változását, szókészletét, nyelvtani és szövegszerkesztési sajátosságait. A másik fő ok abban rejlik, hogy a nyelv egyfajta szociokulturális szimbólumként fejezi ki a társadalom értékrendjét, amely két különböző kultúrában lényeges eltéréseket mutathat. Fontos megjegyezni, hogy e két nézőpont nem egymástól függetlenül, sokkal inkább egymást kiegészítve érvényesül, ahogy arra a következő két fejezetben rámutatok.

A nyelv mint tudás és az orvosi szakfordítás

Az orvostudomány új eredményei által új fogalmak keletkeznek, amelyekről új terminusok megalkotásával tudunk kommunikálni. E fogalmak és az őket megnevező terminusok jellemzően fordítás útján válnak széles körben ismertté. Az egyetemes orvostudomány az ókori görög, majd a görög–latinná alakult szakkifejezések tárán alapszik, illetve erre támaszkodik ma is (Bősze 2011), az angol mint *lingua franca* pedig ugyanazt a szerepet tölti be a mai tudományos kommunikációban, mint az ókorban a görög, majd a középkorban a latin (Varga 2014). A görög–latin tudományos terminusok azonban más regiszterhez tartozhatnak a különböző nyelveken. A „veleszületett rendellenesség” a latin nyelven alapuló spanyol tudományos nyelvben például „malformación congénita”, míg az angol tudományos nyelvben a nem latin eredetű „birth defect” is tökéletes fordítói választás lehet. Bár a terminusok használatának egyik célja a jelentés pontosítása, előfordul, hogy a latin tudományos terminus használata nyelvenként eltérő. A „szúrt seb” a magyarországi latin terminológiában például „vulnus punctum”, az osztrákban „vulnus ictum”. A tompa erőhatásra keletkezett „repszett” vagy „zúzott seb” „vulnus ruptum” és „vulnus contusum” a magyarországi szakterminológiában, míg az osztrákban „vulnus laceroccontusum” (Fogarasi–Schneider–Patonai 2019).

A magyar köznyelvben jellemzően nem szerepelnek latin–görög szavak, ezért a fordításban gyakori az orvostudományi terminus (például „amniocentézis”) kerülése, köznyelvi szavak (például „magzatvízvizsgálat”) és szinonimák (például „teszt”) betoldása, az olvasó kognitív munkáját növelő és többletinformációt tartalmazó szövegrészek kihagyása. A felgyorsult információáramlás és az angol nyelv hatása miatt a magyar terminusok gyakran egy angol terminus elemről elemre történő másolásával jönnek létre, ahogy például az angol „therapeutic window” alakjára alkotott „terápiás ablak” (Mágocsi–Varga 2018). Ezek az ún. tükröjelenségek a következő években a könnyű és gyors információszerzés, a tudományos eredmények angol nyelvű közlése, az angol

nyelvű média térhódítása, kulturális és nyelvi trendek (például applikációkra, közösségi médiára jellemző nyelvhasználat) következtében feltehetőleg még gyakoribbak lesznek. Egyre inkább átveszi például a „HIV-pozitív beteg” megnevezés helyét a „HIV-vel élő személy”, az angol „person living with HIV” mintájára (Mány 2024).

Az orvosi nyelvre jellemzők az összetett terminusokat hatékonyan rövidítő betűszók, azaz a több szóból álló elnevezések kezdőbetűinek összevonásával (például EKG „elektrokardiográfia”) keletkezett rövidítések. Értelmezésük azonban a szakemberek számára is gyakran nehéz. Az angol orvosi szaknyelvben például legalább 15 jelentése lehet a CF-betűszónak: „cardiac failure” – „szívelégtelenség”, „chemotactic factor” – „kemotaktikus faktor”, „Chiari-Frommel syndrome” – „Chiari-Frommel-szindróma”, „cystic fibrosis” – „cisztás fibrózis” stb. (Montalt Resurrecció – González Davies 2007). A nyelvtudomány poliszémiának nevezi azt a jelenséget, amikor egy szónak vagy terminusnak több jelentése van. Fontos ezenfelül kiemelni, hogy a poliszémián túl más is jellemezheti a terminus használatát és ismertségi fokát, ahogy például az angol és a magyar szaknyelven is létező STD („sexually-transmitted diseases”, „nemi úton terjedő betegségek”) és a HSV („herpes”, „herpesz”) terminus. A konkretizációra törekvő fordító ezért a betűszót jellemzően felbontja (például: „súlyos akut légúti tünetcsoport”, SARS, „Severe Acute Respiratory Syndrome”) (Papp 2004), vagy betoldással egyértelműsíti (például „HIV-vírus”).

Az orvosi szaknyelvekben gyakorta jelennek meg személyekről (például „Parkinson-kór”) elnevezett fogalmak. Ezek az ún. eponimák rövidségükkel megkönnyítik a kommunikációt, és őrzik az orvoslás történelmének értékeit. Az eponimákat azonban gyakran jelentésbeli homályosság övezi, és az elnevezés kultúráról kultúrára változhat (Donáth 2003), mivel gyakran az adott nemzet tudományos eredményeihez kapcsolódik. A „Basedow-kórnak” nevezett pajzsmirigybetegség megfeleltetésekor például szükséges lehet a tulajdonnév cseréje a „Flajani”, „Graves”, „Marsh” vagy „Parry” előtagok egyikével (Montalt Resurrecció – González Davies 2007). Utóbbi példák jól szemléltetik, hogy az orvosi szaknyelvben az információátadás során meghatározók a társadalmi értékek, hiszen az egyes nemzetek gyakran saját tudásukról igyekeznek fogalmakat elnevezni, így az elnevezések eltérők lehetnek.

A nyelv mint társadalmi jelenség és az orvosi szakfordítás

A nyelv nem csupán az egyének közötti kommunikáció eszköze, sokkal inkább társadalmi, kulturális, mentális egyéni és társas teljesítmény. Az egészségügyi szakemberek a saját tapasztalataikból kiindulva ismerik meg a tudományos világot, és teszik azt hozzáférhetővé nyelvi megnyilatkozásaikkal, amelyek egyfajta szociokulturális szimbólumokként működnek (Tátrai 2011). A tudományos szövegek nyelvi jellemzői meghatározzák a kommunikációt, az orvos- és a nyelvtudomány között így kettős determinisztikus kapcsolat van. A megnyilatkozások ugyanis egyrészt hatással vannak az adott orvosi fogalomról alkotott véleményünkre; és fordítva, az orvosi fogalmakat bemutató megnyilatkozásaink tükrözik véleményünket.

A társadalmi értékrend és a nyelvi megformálás kapcsolata legjobban a társadalom által tabuként kezelt fogalmakon mutatkozik meg. A HIV és az AIDS megjelenésekor számos megnevezés létezett a betegség leírására, amelyek eleinte kizárólag nemi úton megfertőzött, meleg férfiakra vonatkoztak (Anderson 1992): „gay plague” (meleg pestis), „gay disease” (meleg betegség), „gay cancer” (meleg rák), „Gay-related Immune-deficiency” (GRID, melegséghez kötődő immunhiány). A később prostitúáltakat és kábítószer-használókat is magukba foglaló terminusra jellemző a negatív értékelés és a hitbéli megközelítés megjelenítése: „Wrath of God Syndrome” (WOGS, Isten haragja szindróma). Ezt helyettesítették a negatív érzelmi töltetű terminusok (például: „áldozat”, „szenvedő”) és a valóságot elfedő betűszók (például „Person with Immune System Disorders”, PISD, személy immunrendszeri zavarral) (Callen 1997). A mára egyre kevésbé stigmatizált betegpopuláció megnevezésére jellemző az angol mintára keletkezett, ítélkezésmentes „HIV-vel élő személy” tükörjelensége, amely a korábbi „áldozat” megfogalmazást kerülve a személyre helyezi a hangsúlyt, aki a betegségtől nem szenved, hanem azzal együtt él. A „HIV-vel élő személy” tükörjelensége a franciában például nem rögzült, helyette a „séropositív” (szeropozitív) teremti meg a funkcionális ekvivalenciát (Mány 2024). Az eltérő, társadalmilag elfogadott megnevezések gyakran kihívások elé állítják a funkcionális ekvivalenciára törekvő fordítót.

Napjainkban heves vitákat kelt az abortusz, illetve az abortuszhoz való jog(korlátozás). A Franciaországban 1975 óta legális beavatkozást az IVG (interruption volontaire de la grossesse, a terhesség szándékos megszakítása) terminus jelölte, a szókimondó megfogalmazás a betűszó által így háttérbe került. 2024 óta Franciaországban minden nőnek joga van terhessége megszakítására, míg az Egyesült Államok több államában az abortusz illegális (URL1). Ez a társadalmi különbség természetesen a nyelvben is tetten érhető, és nehezen áthidalható a fordításban. Egy kutatás alapján az „avortement” (abortusz) terminus döntő többségében az angolról franciára fordított szövegekben szerepel, míg az eredeti francia szövegekben az „interruption volontaire de grossesse” (művi terhességszakítás), szó szerint „a terhesség akaratlagos megszakítása” összetett terminus és az abból képzett betűszó (IVG) szerepel (Mány 2024). A terminusok egymás szinonimái, mégis eltér az általuk megjelenített érzelmi dimenzió, és más hatás keletkezik az olvasóban. Gyakran az egészségügyi szolgáltatásokat is szinonimákkal nevezzük meg, amelyek az idő múlásával előnyben részesítik a pozitív megfogalmazásmódot: „bolondokháza”, „örültekháza”, „elmeógyógyintézet”, „pszichiátriai rehabilitáció”.

Még az objektív, tényeken alapuló klinikai kutatásokban is rendkívül gyakran szerepelnek metaforák (például „ölősejtek”). A képiséget megjelenítő metaforák és metonímiák segítik az olvasót a fogalom értelmezésében, vizualizálásában (Fogarasi-Schneider-Patonai 2017), figyelemfelhívók és információdúsak. Az érzékeléseken alapuló szóképek azonban nem feltétlenül ugyanúgy jelennek meg két nyelvben. Egy kutatás (Mány 2024) alapján az anyák szülés után átélt hangulatváltozását leíró „baby blues” metonímiára nem jellemző a közvetlen átváltás vagy a magyarázat betoldása. Leginkább a „depresszió”, „lehangoltság” szavak jelennek meg a fordításban a meto-

nímia elhagyásával. A fordítók ebben az esetben törekednek az egyértelműsítésre, és a forrásnyelvi szöveg potenciális eufemisztikus hatása a célnyelvi szövegben konkretizálódik (Mány 2024), a két szöveg olvasóra gyakorolt hatása azonban eltérő lehet.

Rendkívül lényeges különbségek vannak az egyes országok egészségügyi fogalomrendszerében. A gyógyszerfelírásra jogosult „nurse practitioner” Magyarországon nem létezik, ezért magyarrá fordítás során fontos a kulturális adaptáció. Az egészségügyi rendszerek különbségeiből fakadó félreértés lehetőségeire a fordított betegtájékoztató szövegekben gyakran fel is hívják az olvasó figyelmét: „Jelen betegtájékoztató füzet az International Myeloma Foundation kiadványának magyar nyelvű fordítása, ezért kérjük, hogy a magyar sajátosságokról kérdezze kezelőorvosát” (Durie 2016, 3). Ugyancsak az egészségügyi rendszerek különbségeiből fakadhat a „Kérdezze meg kezelőorvosát vagy gyógyszerészét!” megnyilatkozás: Magyarországon nincsen saját gyógyszerészünk, csak kezelőorvosunk. Mértékegységek megfeleltetésekor a fordítók általában egyszerű kulturális adaptációval törekednek a célnyelvi kultúrában használt egységek használatára (például 1 hüvelyk vagy 2,54 cm).

A személyek jelölése és megszólítása ugyancsak nyelvenként eltérő: Magyarországon a *doktornő* és a *doktor úr* megszólítás jellemző, Franciaországban gyakori a férfi orvos és beteg kölcsönös „monsieur” (uram) formában való megszólítása. A keresztnevek használata, a tegező és a magázó formulák kultúránként további lényeges különbségeket mutatnak az egészségügy világában. A fordítók akkor teremthetik meg a funkcionális ekvivalenciát, ha azon túl, hogy a két nyelvben a terminusok jelentése megegyezik, ugyanazt a funkciót is töltik be, amennyiben a fogalom valóban létezik mindkét kultúrában.

Összegzés

A fordítás és a fordítástudomány lehetővé teszi az egészségügyi kommunikáció eltérő nyelvű szereplőinek egyértelmű interakcióját, a többnyelvű egészségügyi dokumentáció orvosszakmai, kulturális és nyelvi helyességét, javítva ezzel a betegbiztonságot és a betegelégedettséget. A fordítók a segédeszközök (például: mesterséges intelligencia, fordítómemória, gépi fordítás, terminológiai adatbázisok, szövegkorpuszok) tudatos, megfelelő használatával elősegítik a betegek esélyegyenlőségét, a félreértéseket kiküszöbölő terminológiai helyességet és konzisztenciát, a kutatási eredmények széles körű hozzáférhetőségét és disszeminációját, a globális tudásmegosztást. A tudományos publikációk idézettsége és minősége is fejleszthető többnyelvű szakmai és nyelvi lektorok kulturális és (szak)nyelvi adaptációs törekvéseivel. A tudományos többnyelvűség megőrzése érdekében továbbra is fontos a tudományos eredmények többnyelvű közzlése, a többnyelvű és -kultúrájú interprofesszionális együttműködésen alapuló, orvosi szaknyelvre összpontosító gépi fordítások, mesterséges intelligencia, többnyelvű terminológiai adatbázisok és fordítási útmutatók folyamatos fejlesztése.

*

Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-II-SE-6 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Irodalomjegyzék

- Anderson, Veanne N. (1992). „For Whom Is This World Just? Sexual Orientation and AIDS”. *Journal of Applied Social Psychology*, 22/3, 248–259.
<https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1992.tb01538.x>
- Bősze Péter (2011). „Latin, magyar, angol? A magyar orvosi szaknyelvről”. *Debreceni Szemle*, 19/4, 369–374.
http://epa.niif.hu/04600/04620/00019/pdf/EPA04620_debreceni_szemle_2011_04_369-374.pdf
- Callen, Michael (1997). „AIDS: The Linguistic Battlefield”. In: Logan, Carolyn, szerk. *Counterbalance: Gendered Perspectives on Writing and Language*. Peterborough, OT, Can.: Broadview Press, 308–313.
- Donáth Tibor (2003). „Hogyan is állunk a magyar anatómiai szaknyelvről?” *Magyar Orvosi Nyelv*, 2, 30–45.
<https://orvosnyelv.hu/hogyan-is-allunk-a-magyar-anatomiai-szaknyelvről/>
- Durie, Brian G. M. (2016). *Mielóma multiplex, a csontvelő daganatos betegsége. Betegek kézikönyve*. North Hollywood: International Myeloma Foundation.
https://s3.us-west-1.amazonaws.com/imf-d8-prod/resource/PHB_HU_2018.pdf
- Eszenyi Réka – Bednárová-Gibová, Klaudia – Robin Edina (2023). „Artificial Intelligence, Machine Translation & Cyborg Translators: a Clash of Utopian and Dystopian Visions”. *Orbis Linguarum*, 21/2, 102–113.
<https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v21i2.13>
https://ezikovsvyat.com/images/stories/issue%2021.2_2023/13.%20R.%20Eszenyi%20et%20al._102_113.pdf
- Fogarasi Katalin (2017). „A kórboncolási jegyzőkönyv terminológiájának sajátosságai és XXI. századi kihívásai”. *Porta Lingua*, 1, 95–108.
<http://szokoe.hu/porta-lingua/archivum/porta-lingua-2017>
- Fogarasi Katalin – Schneider, Philip – Patonai Zoltán (2019). „Die Rolle von Diagnosen im medizinischen Fachsprachenunterricht: Eine interdisziplinäre Analyse deutscher, österreichischer und ungarischer klinischer Diagnosen”. In: Vičič, Polona – Gajšt, Nataša – Plos, Alenka, szerk. *10th International Language Conference on the Importance of Learning Professional Foreign Languages for Communication between Cultures: Conference Proceedings*. Maribor: University of Maribor Press, 107–120.
<https://doi.org/10.18690/978-961-286-252-7.9>
<https://tinyurl.com/yzut3nvw>
- Horváth Ágnes – Molnár Péter (2021). „A Review of Patient Safety Communication in Multicultural and Multilingual Healthcare Settings with Special Attention to the U.S. and Canada”. *Developing Health Sciences*, 4/3, 49–57.
<https://akjournals.com/view/journals/2066/aop/article-10.1556-2066.2021.00041/article-10.1556-2066.2021.00041.xml>
- Károly Krisztina (2022). „A tudományos szakfordításról fordítástudományi megközelítésben”. *Magyar Tudomány*, 183/3, 359–367.
<https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.3.10>
https://mersz.hu/dokumentum/matud202203__14/#matud202203_f72645
- Klaudy Kinga (2004). *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica Kiadó.
- Kuna Ágnes (2016). „Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században: A szövegtípus kognitív megközelítési lehetősége, 1. rész”. *Magyar Nyelv*, 112/4, 385–400.
http://www.c3.hu/~magyar nyelv/16-4/KunaA_MNy_16-4.pdf

- Kuna Ágnes – Mány Dániel (2021). „Rák, tumor, NPL. A betegtájékoztató szövegtípusának terminológiai kérdései”. In: Fóris Ágota – Bölskei Andrea, szerk. *Tartalomfejlesztés és dokumentáció. Nyelvészeti kutatások*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 361–386.
<http://real.mtak.hu/id/eprint/129644/>
- Mágocsi Nyina – Varga Éva Katalin (2018). „Tükörfordítások a banki és orvosi szakszövegekben”. *Porta Lingua*, 1, 411–417.
<http://szokoe.hu/porta-lingua/archivum/porta-lingua-2018>
- Mány Dániel (2024). *Támogató kommunikáció betegtájékoztató szövegekben és fordításukban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Montalt Resurrecció, Vicent – González Davies, Maria (2007). *Medical Translation Step by Step. Translation Practices Explained*. Manchester: St. Jerome.
- Papp Nándor (2004). „Terminológia és reáliák”. In: Dróth Júlia, szerk. *Szaknyelv és szakfordítás*. Gödöllő: Szent István Egyetem, 79–92.
<http://alknyelvport.nytud.hu/kiadvanyok/szakford-book.pdf/view>
- Tátrai Szilárd (2011). *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Varga Éva Katalin (2014). „Anatómiai nevek régen és ma. Latin helyett angol?” *Modern Nyelvtanítás*, 20/1–2, 35–42.
https://epa.oszk.hu/03100/03139/00024/pdf/EPA03139_modern_nyelvtanitas_2014_1-2_035-042.pdf
- Varga Éva Katalin – Gyenes Gábor – Fogarasi Katalin (2022). „A státusz terminológiai jellemzői”. *Porta Lingua*, 2, 79–90.
<https://doi.org/10.48040/PL.2022.2.8>
http://real.mtak.hu/155080/1/PL2022_2_Varga_Gyenes_Fogarasi_79-90.pdf
- URL1: Le Monde avec AFP. „IVG dans la Constitution: la loi paraît au «Journal officiel»”. *Le Monde*, 2024. március 9.
<https://tinyurl.com/ms6n6c62>

TANULMÁNYOK

Rangos nemzetközi tudományos díjak nyerteseinek publikációs gyakorlata a kémia tudományterületen

Publication Patterns of Winners of Prestigious International Scientific Awards in Chemistry

Sasvári Péter¹ – Lendvai Gergely Ferenc²

¹ egyetemi docens, habil., Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest; Miskolci Egyetem, Miskolc
Sasvari.Peter@uni-nke.hu

² PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest; University of Richmond, Richmond
lendvai.gergely.ferenc@stud.uni-nke.hu

Összefoglalás

Tanulmányunk a nemzetközi tudományos díjak és a publikációs gyakorlat közötti összefüggést vizsgálja a kémia területén. Kutatásunkban a 2022-es évet vettük alapul. A Scopus és a SciVal adatbázisait és a témánépszerűség-indikátort használva elemeztük a nemzetközi díjazások mintázatait, a díjak és a publikációk közötti összefüggést, a nemzetközi díjazottak és a magyar kutatók publikációs teljesítményének különbségeit és a publikációs tevékenységet az egyes kémiai részterületeken. Az American Chemical Society folyóirataiban való publikálás és a nemzetközi díjazás között erős korreláció áll fenn. A magyarországi kutatók legtöbbit az MDPI-folyóiratokban publikálnak, amelyekben a díjazottak közül csak kevesen közölnek cikket. Tanácsoljuk, hogy a magyar kutatók a nemzetközi díjazottakéhoz igazítsák publikációs gyakorlatukat, hogy növeljék ismertségüket és esélyeiket a rangos díjak elnyerésére. A kutatás ajánlásokat fogalmaz meg a magyar kutatók publikációs stratégiájára is.

Abstract

Our study examines the relationship between international scientific awards and publication practices in chemistry. Using the Scopus and SciVal databases and the Topic Prominence Percentile indicator, we analysed the patterns of international awards, the correlation between awards and publications, the differences in publication performance between international award winners and Hungarian researchers, and the publication activity in the different subfields of chemistry. There is a strong correlation between publishing in American Chemical Society journals and winning international prizes. Hungarian researchers publish most in MDPI journals, where a very small proportion of prize winners publish. We suggest that Hungarian researchers should adapt their publication practices to those of international laureates in order to increase their visibility and chances of winning prestigious prizes. The study also makes recommendations regarding the publication strategies of Hungarian researchers.

Kulcsszavak: nemzetközi díjak, publikációs teljesítmény, kémia, MDPI, kutatási kiválóság

Keywords: international awards, publication output, chemistry, MDPI, research excellence

Bevezetés

A nemzetközi díjak a társadalmi és tudományos kiválóság elismerésének szimbólumai (Frey–Neckermann 2009). Bár a különböző rangsorokban ritkán jelennek meg indikátorként, többek között az egységes standardok hiánya miatt, a díjak jelentősen növelik a kutatók munkájának láthatóságát, és alkalmas mutatóként szolgálnak a kutatások minőségének mérésére (Gallus–Frey 2017; Meho 2020). A nemzetközi díjak elnyerése tehát mind tudományos láthatósági, mind gyakorlati szempontból kiemelkedően fontos – a díjazott kutató számára egyfajta „jelképként” szolgál tudományos teljesítményének fontosságára és minőségére nézve, továbbá emelheti egy intézmény nemzetközi rangsorban lévő pozícióját és renoméját is (Gallus–Frey 2017; Meho 2020). Kérdés ugyanakkor, hogy mennyiben korrelál a tudományometriában indikátorként vett publikációs szokás (Abt 1992) a díjak odaítélésével; láthatóak-e olyan minták, amelyek lehetőséget teremtenek arra vonatkozó következtetések levonására, hogy mennyiben alakítja egy kutató esélyeit egy nemzetközi díj elnyerésére az, hogy mennyit és milyen folyóiratban publikál.

Kutatásunkban a kémia tudományterületét vizsgáltuk a nemzetközi díjak és publikációs szokások kontextusában. A témaválasztás oka a kémia diszciplínájának páratlan dinamizmusú fejlődése az elmúlt évtizedekben (Boyack et al. 2009). Továbbá a magyarországi publikációk, illetve a magyar kutatók nemzetközi folyóiratokban való megjelenése (különösen a D1 és Q1 folyóiratok tekintetében) a kémia területén mind számosságban, mind a hivatkozások számában kiemelkedik az MTA osztályainak esetében. Ahhoz, hogy a díjak és a publikációs szokások összefüggését elemezni tudjuk a kémia tudományterületén, négy kutatási kérdést vizsgáltunk:

1. Milyen nemzetközi díjazási mintázatok figyelhetők meg a kémia tudományterületen?
2. Milyen korreláció figyelhető meg a nemzetközi díjazás és a publikációs tevékenységek között, különös tekintettel a kiadók szerepére?
3. Milyen divergenciák figyelhetők meg a nemzetközi díjak kitüntetettjei és a kémia tudományterület magyar kutatóinak publikációs teljesítménye között?
4. Milyen trendek figyelhetők meg a kémiai alterületeken végzett publikációs tevékenység és a díjazás korrelációjában (globális és hazai szinten)?

A kutatás célja olyan mintázatok felismerése, illetve megállapítása, amelyek iránymutatóként szolgálhatnak a kémia tudományterületén kutató magyarországi szakemberek számára. E körben javaslatokat teszünk publikálási és tudománypolitikai téren is annak érdekében, hogy a nemzetközi díjakkal elismert magyar kutatók száma növekedjen.

Módszertan

Tanulmányunkban két indikátort vettünk figyelembe: a publikációs tevékenységet és a nemzetközi díjakat. A publikációs tevékenység kapcsán az empirikus vizsgálat a 2022-ben megjelent és a Scopus által indexált közlemények adatbázisára épül. A vizsgálat az alábbi közleményekre terjed ki:

1. az adott tudományterület nemzetközi díjazottjaira (nemzetközi kiválóság);
2. az MTA adott tudományterületen publikáló rendes és levelező tagjaira és az MTA doktoraikra, beleértve a korábban kémiai tudomány doktora címet szerzett kutatókat is (magyar kiválóság);
3. a Magyarországon az adott tudományterületen megjelent összes tanulmány (magyar láthatóság).

A Scopus által használt kategóriák az alábbiak:

- *Analitikai kémia* (Analytical Chemistry): a kémiai anyagok összetételének meghatározásával foglalkozik, különféle technikákat és módszereket alkalmazva az anyagok elemzésére.
- *Kémia (vegyes)* (Chemistry [miscellaneous]): a kémia különböző, specifikus területeken kívüli általános kutatásait foglalja magában.
- *Elektrokémia* (Electrochemistry): az elektromos áram és kémiai reakciók közötti kapcsolatot vizsgálja, beleértve az akkumulátorok és üzemanyagcellák működését.
- *Szervetlen kémia* (Inorganic Chemistry): a szénmentes vegyületek tanulmányozásával foglalkozik, idetartoznak a fémek, ásványok és szervetlen sók.
- *Szerves kémia* (Organic Chemistry): a szénvegyületek, különösen a szénhidrogének és azok származékainak szerkezetét, tulajdonságait és reakcióit vizsgálja.
- *Fizikai és elméleti kémia* (Physical and Theoretical Chemistry): a kémiai rendszerek fizikai alapjait kutatja, beleértve a molekuláris kölcsönhatások és reakciók termodinamikai és kvantummechanikai leírását.
- *Spektroszkópia* (Spectroscopy): a fény és anyag kölcsönhatását tanulmányozza, a színeképelemzés különféle módszereit alkalmazva az anyagok szerkezetének és összetételének meghatározására.

Külön indikátorként a 3. kérdésnél megvizsgáltuk a téma népszerűségét is. A téma népszerűsége (Topic Prominence Percentile, a továbbiakban: TPP) egy olyan mutató, amely azt méri, hogy egy adott kutatási téma mennyire fontos és figyelemre méltó a tudományos közösségen belül. Az érték százalékban van kifejezve, és azt mutatja, hogy az adott téma a kutatási témák mekkora hányadát előzi meg prominenciájában. Minél magasabb a százalékos érték, annál nagyobb a téma prominenciája (Cardoso

et al. 2021). A TPP bevonásának célja, hogy a díjazottak és a magyarországi kutatók publikációs teljesítményeinek megvizsgálása mellett további verifikációs eszközként szolgáljon az eredmények megállapításához.

A nemzetközi díjazás kapcsán olyan díjakat tekintettünk nemzetközinek, amelyeket egynél több ország intézményeivel kapcsolatban álló személyeknek ítéltek oda a legutóbbi tíz évben (évente kiadott díjak esetében), vagy a legutóbbi húsz évben a ritkábban kiosztott díjak esetében. Ennek értelmében a nemzetközi díj minősítést az alábbi hét adatbázis valamelyikében való szerepléshez kötöttük:

1. A szakterület szakértői által 2006-ban összeállított „nagy presztízsű” díjak listája (n = 191), amelyet az Egyesült Államok Nemzeti Kutatási Tanácsa a doktori programok minőségének értékelésére használt (URL1).
2. A Science.gc.ca – a kanadai kormány hivatalos tudományos és technológiai forrása (n = 135) által 2018-ban összeállított és frissített adatbázis.
3. Az International Congress of Distinguished Awards 2014. évi névjegyzékében szereplő 95 díj listája, amelyek a „legfigyelemreméltóbb”, „arany standard”, „nagyra becsült”, „nagydíjak”, „kihívás díjai” és „prototípus díjak” kategóriákba vannak sorolva (URL2).
4. A Wikipedia 63 díjának listája, amelyek „egy szakterület Nobel-díjaként ismert díjak” kategóriába tartoznak (URL3).
5. A Center for World University Rankings (CWUR) által évente felhasznált 30 díj listája.
6. A Shanghai Ranking (2019) 26 díjat tartalmazó listája, amelyet 15 ország 84 intézményének 454 professzora tartott „legjobb”-nak.
7. A húsz orvosi kutatási díj listája C. David Naylor és John I. Bell (2015) szerint „az orvosi kutatás kiválóságának Himalájája”.

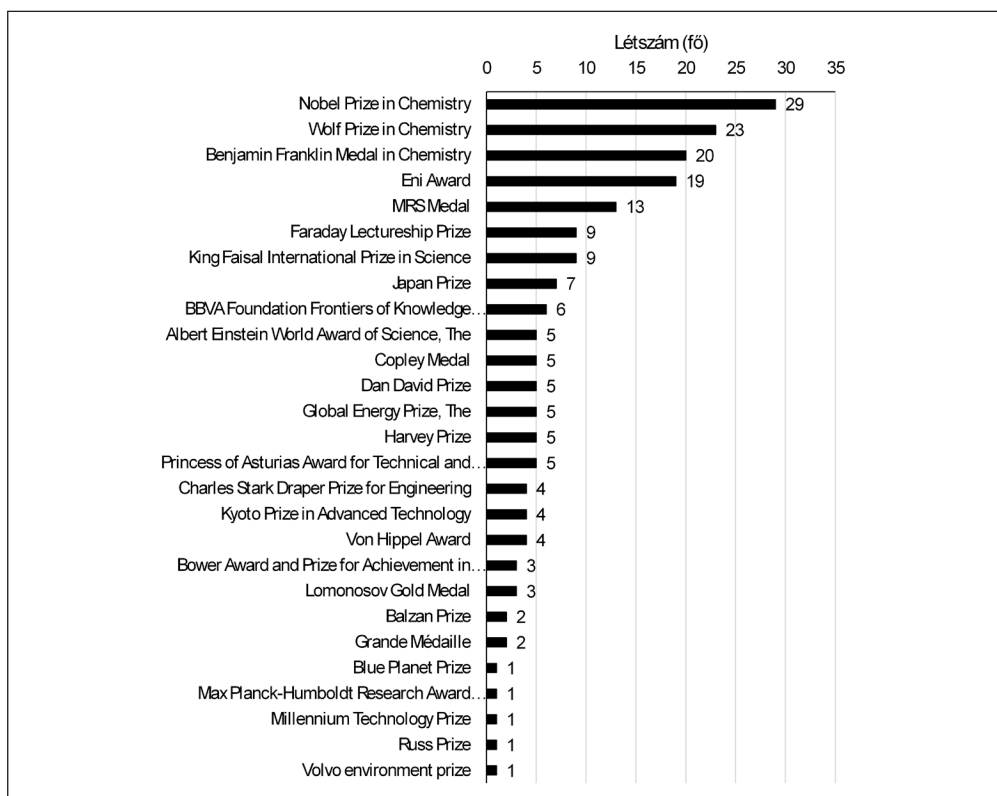
Eredmények

Összesen 276 nemzetközi díj került odaítélésre a Lokman I. Meho-adatbázis (2020) alapján. A legtöbb nemzetközi díjat az élettudományok, orvostudomány és egészségügy területén osztották ki (58), e területen van a legtöbb díjazott is (1270). A kémia tudományterületén összesen 27 nemzetközi díjat ítéltek oda a vizsgált időszakban, és e díjak 192 díjazott között oszlottak meg. Az 1. kérdés kapcsán fontos megállapítás, hogy a díjak koncentrációja (az összes díjazott és az összes díj aránya) kifejezetten alacsony a kémia tudományterületén; míg az élettudományok, orvostudomány és egészségügy kapcsán arányosítva 21,9 díjazott jut egy díjra, addig a kémia területén ez az arány 7,1. Ez az arány előfeltételezi, hogy a kémia „individuális” terület a többi tudományterülethez képest, mivel a díjak kevesebb kutató között oszlanak meg, azaz kisebb csoportokban kutatnak és kollaborálnak a díjazottak (1. táblázat).

1. táblázat. Teljes vizsgálatba bevont díjak és díjazottak száma

Sorszám	Tudományterület	Díjak száma (db)	Díjazottak száma (fő)
1.	Csillagászat	21	191
2.	Élettudományok, orvostudomány és egészségügy	58	1 270
3.	Fizika	37	371
4.	Földtudományok	28	234
5.	Kémia	27	192
6.	Matematika	29	310
7.	Műszaki tudományok	27	262
8.	Számítástechnika	19	192
9.	Társadalomtudományok	30	423
	Összesen	276	3 445

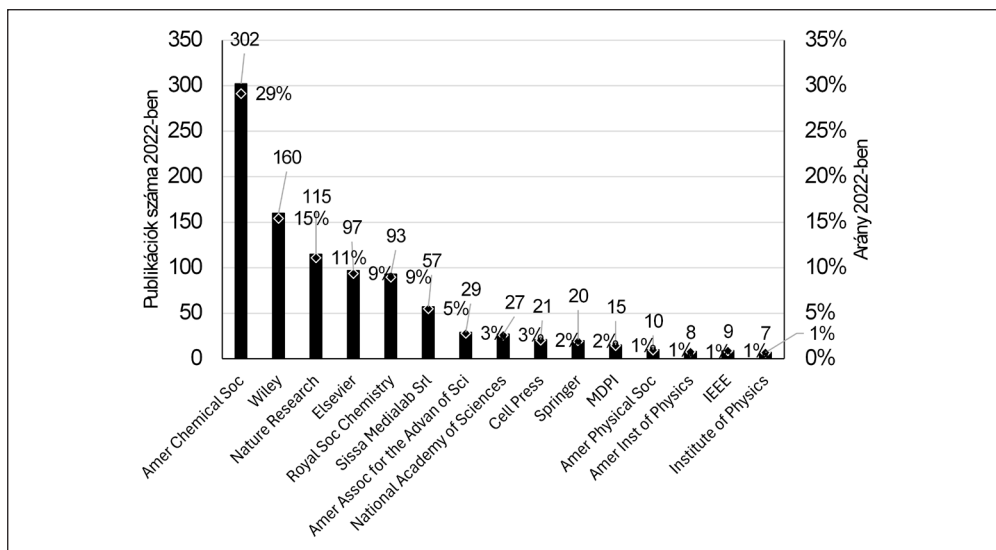
Forrás: Lokman I. Meho (2020) adatbázisa alapján

1. ábra. A kémia tudományterületén odaitélt nemzetközi díjak és díjazottak száma
 Forrás: Meho (2020) adatbázisa alapján. Bővebben lásd: 1. számú melléklet

A kémia tudományterületére megállapítható, hogy húszéves időtávlatban leggyakrabban a Nobel-díjat (29) és a Wolf-díjat (23) ítelték oda, a további jelentős számban odaítélt díjak közé tartozik a Benjamin Franklin Medal in Chemistry (20) és az Eni-díj (19) (1. ábra).

A publikációk és nemzetközi díjak elnyerése közötti korreláció vizsgálatához annak fényében elemeztük a Scopus-adatbázis adatait, hogy milyen kiadónál publikálnak a nemzetközi díjazottak (2. kérdés). A díjazottak 2022-ben 1037 publikációt közöltek, ennek igen jelentős hányada (29%, 302 publikáció) az American Chemical Society (ACS) Publications kiadó által megjelentetett lapokban jelent meg. Az ACS-kiadótól jelentősen elmaradva a Wiley, a Nature Research, az Elsevier és a Royal Society of Chemistry kiadók folyóirataiban nevezhető viszonylag jelentősnek a díjazottak megjelenése. Erős korreláció mutatkozik az ACS-ben való publikálás és a díjak elnyerése között; az ACS kiemelkedő teljesítménye arra enged következtetni, hogy az ACS a díjazottak, azaz a legelismertebb kutatók leginkább preferált kiadója, amely ezzel párhuzamosan kifejezetten ügyel arra, hogy díjazottak írásait publikálja, ezzel elérve egyfajta „kiválósági reciprocitást” a díjazottak és a kiadó összefüggésében (2. ábra). A nemzetközi díjak részletezését és leírását az 1. mellékletben ismertettük.

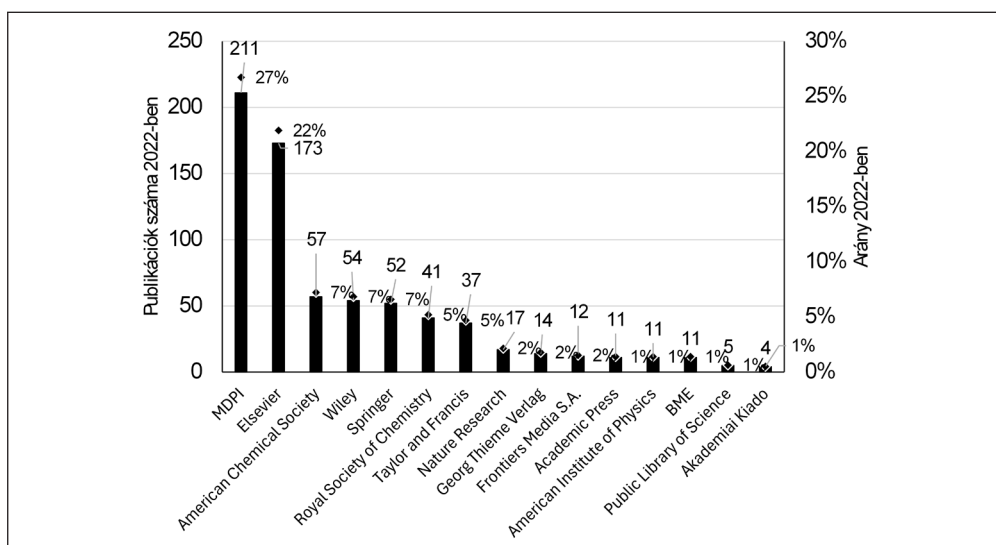
2. ábra. Díjazott szerzők publikációs teljesítménye kiadónként 2022-ben (n = 1037)

Megjegyzés: a százalékos arányt az oszloptól jobbra levő szám mutatja

Forrás: a Scopus-adatbázis alapján

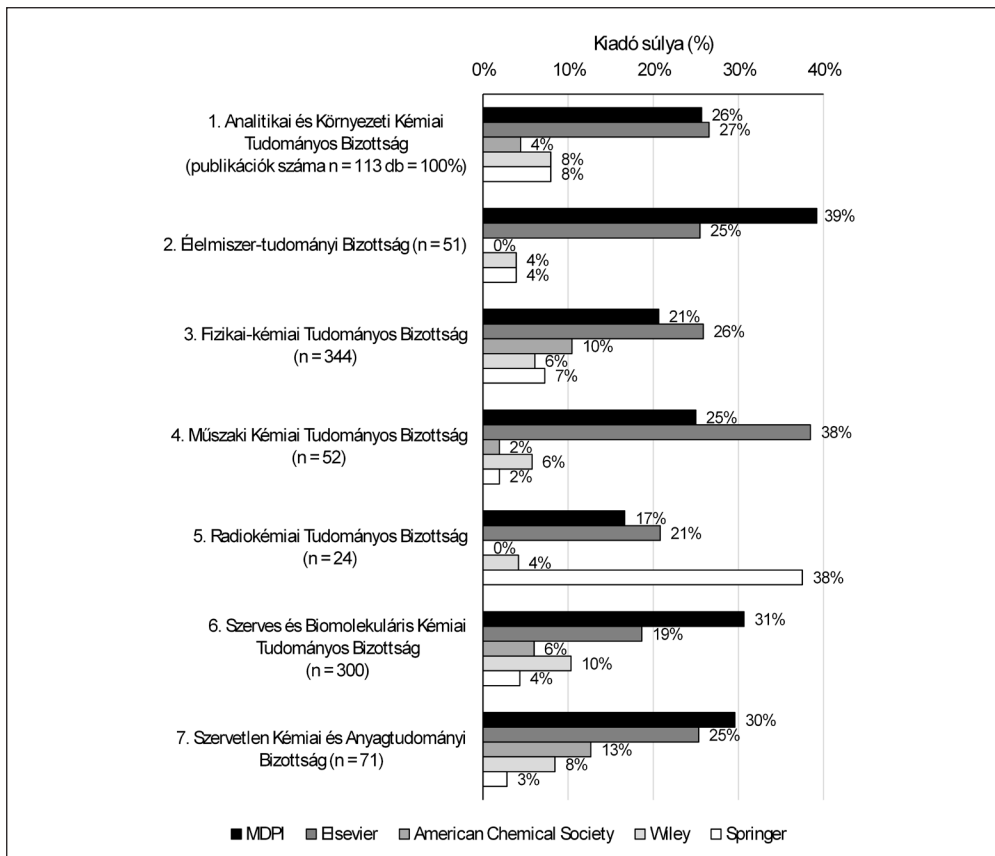
A nemzetközi publikációs és díjazási mintázatok után megvizsgáltuk a magyarországi helyzetet, nevezetesen az MTA VII. osztályához tartozó akadémikusok és doktorok (a továbbiakban: MTAAD) teljesítményét, hogy összehasonlíthassuk

a nemzetközi eredményekkel (3. kérdés). E kutatók 2022-ben összesen 790 publikációt közöltek, amely arányaiban nem tér el különösen a nemzetközi díjazottak publikációs produktivitásától. Jelentős különbség viszont, hogy mely kiadónál publikálnak a nemzetközi díjazottak és a MTAAD. Míg a díjazottak elenyésző hányada publikál MDPI-kiadású folyóiratban (15 publikáció, az összes publikáció 1%-a), addig a MTAAD jelentős többsége MDPI-folyóiratokban közöl publikációt (211 publikáció, az összes publikáció 27%-a). E divergenciával összhangban van az a tény, hogy míg a nemzetközi díjazottaknál különösen népszerű kiadó az ACS, addig a MTAAD tekintetében mindössze az összes publikáció 7%-a jelenik meg ACS-publikációban. Kiemelkedő az Elsevier-kiadású folyóiratok népszerűsége a magyarországi akadémikusok és doktorok körében (173 publikáció, 22%), arányait tekintve ez körülbelül kétszerese a nemzetközi díjazottak Elsevier-kiadású publikációinak (97 publikáció, 9%) (3. ábra).

3. ábra. Az MTA VII. Kémiai Tudományok Osztálya akadémikusainak és doktorainak publikációs teljesítménye kiadónként 2022-ben (n = 790)
Forrás: a Scopus-adatbázis alapján

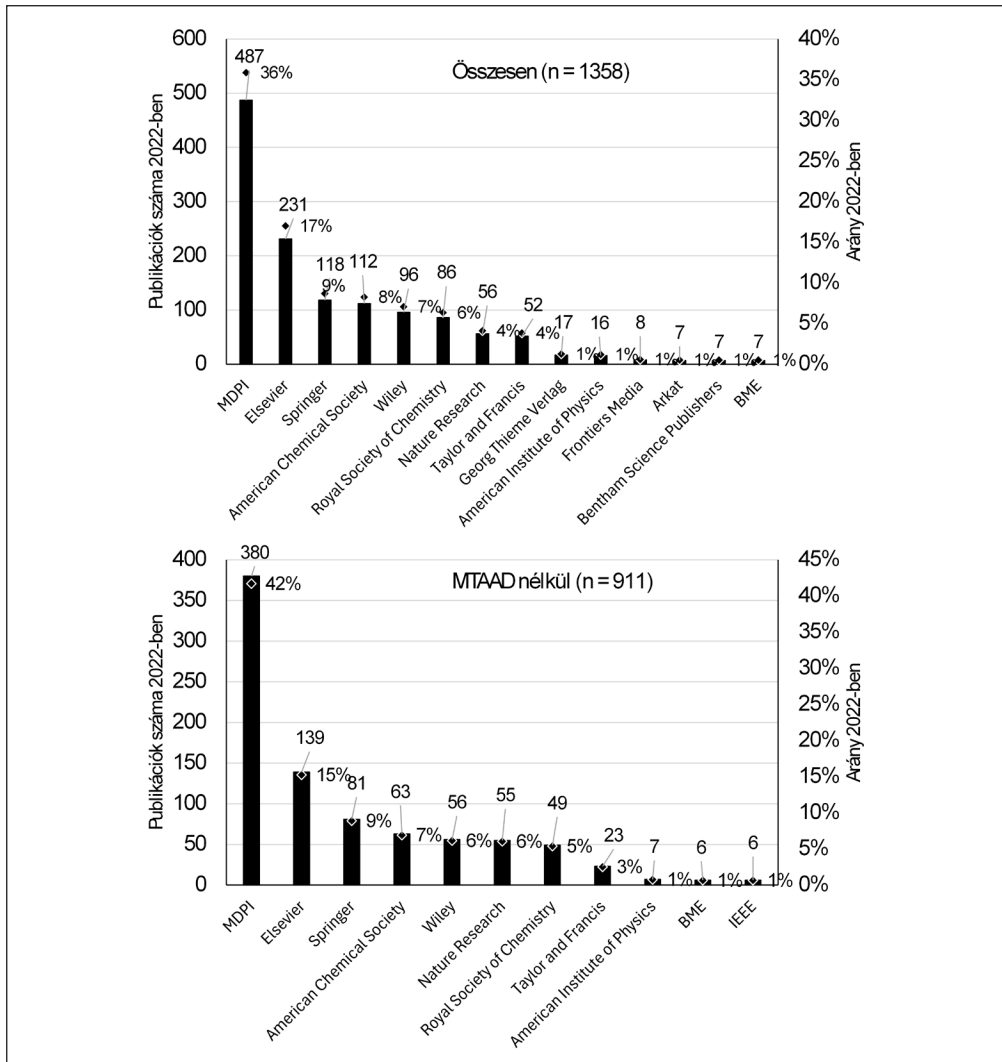
Külön vizsgáltuk az MTA VII. Kémiai Tudományok Osztálya tudományos bizottságaihoz tartozó kutatók tudományos publikációs szokásait. A nemzetközi díjazottak publikációs szokásaival korrelálva megállapítható, hogy bár mutatkoznak különbségek a kiadók preferálása tekintetében – így az MDPI és az Elsevier váltakozó módon vezetik a preferencialistát egyes bizottságokban, sőt a radiokémiai tudományos bizottságban a Springer a vezető kiadó –, az ACS minden bizottságban marginális kiadónak számít, egyik bizottság publikációs mintájában sem éri el a 15%-ot (4. ábra).

4. ábra. Az MTA VII. Kémiai Tudományok Osztály akadémikusainak és doktorainak publikációs teljesítménye bizottságonként és kiadónként 2022-ben
Forrás: a Scopus-adatbázis alapján

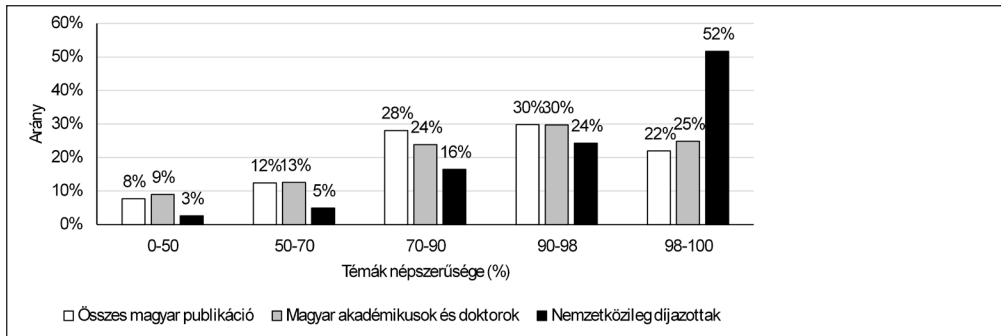
Ha tágabb kontextusba helyezzük a 3. és 4. ábra eredményeit, és kiszélesítjük a magyarországi kutatók körét a MTAAD-on túl a kémia tudományterületen publikáló szerzőkre (összesen 1358 publikáció), az MDPI népszerűsége még kiemelkedőbbé válik (487 publikáció, 36%, MTAAD nélkül 380 cikk, 42%). Ennek értelmében a nem akadémikus és doktor kutatók még inkább az MDPI-t preferálják publikációk közzétételére (5. ábra).

Figyelembe véve a TPP-t, megállapítható, hogy a legnépszerűbb témákban (TPP 98–100%) a nemzetközi díjazottak (52%) nagy arányban megelőzik a magyarországi kutatókat (25%; 22%). Perspektivikus eredmény viszont, hogy a kifejezetten népszerű témákban (TPP: 90–98%) a magyarországi kutatók reprezentációja magas (30%; 30%), míg a nem népszerű (TPP: 0–50%) és kevésbé népszerű (TPP: 50–70%) területeken relatíve alacsony (azzal, hogy így is többszöröse a nemzetközi díjazottakénak) (3. és 4. kérdés) (6. ábra).

5. ábra. Magyarországi szerzők publikációs teljesítménye kiadónként 2022-ben (n = 1358)
 Forrás: a Scopus-adatbázis alapján

Külön vizsgáltuk a díjazottak, a MTAAD és minden Magyarországon megjelent közlemény megoszlását. A három vizsgált kör hasonló trendeket mutat; a fizikai és elméleti kémia és a szerves kémia vezető szerepben vannak mind a díjazottak (18% és 10%), mind a MTAAD (45% és 41%) és a magyarországi kutatók (43% és 37%) közleményeiben. Ez a hasonlóság rávilágít arra, hogy a díjazottakhoz hasonlóan publikálnak a magyarországi kutatók, ugyanakkor javasolt lenne, hogy a specifikus tudományágaknak azon folyóirataiban közöljenek publikációkat, ahol a díjazottak is (4. kérdés) (2. táblázat).

6. ábra. A kémia területén megjelent közlemények témák szerinti népszerűsége a vizsgált csoportok esetén 2022-ben
Forrás: a Scopus- és SciVal-adatbázis alapján

2. táblázat. A kémia területén díjazottak, a magyar akadémikusok és az MTA doktori és minden Magyarországon megjelent közlemény megoszlása tudományáganként 2022-ben (részletesen lásd: 2. számú melléklet)

Megnevezés	Összes cikk (db)	Ebből kémiai	Analitikai kémia	Kémia (vegyes)	Elektro-kémia	Szervetlen kémia	Szerves kémia	Fizikai és elméleti kémia	Spektroszkópia
Összes díjazott	1033	56%	3%	5%	4%	7%	10%	18%	2%
Albert Einstein World Award of Science	82	65%	0%	8%	8%	0%	4%	2%	0%
Balzan Prize	56	55%	0%	16%	26%	0%	0%	6%	0%
BBVA Foundation Frontiers of Knowledge Award in Basic Sciences	94	68%	5%	6%	5%	0%	3%	14%	2%
Benjamin Franklin Medal in Chemistry	89	55%	2%	4%	4%	24%	33%	18%	2%
Blue Planet Prize	0	0%	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.
Bower Award and Prize for Achievement in Science	8	75%	0%	33%	0%	17%	17%	0%	0%
Charles Stark Draper Prize for Engineering	5	0%	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.
Copley Medal	8	0%	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.
Dan David Prize	69	41%	0%	4%	4%	4%	7%	18%	0%
Eni Award	289	69%	3%	4%	5%	8%	6%	23%	1%
Faraday Lectureship Prize	82	70%	5%	0%	0%	0%	2%	39%	2%
Global Energy Prize, The	95	48%	2%	15%	11%	0%	2%	13%	0%
Grande Médaille	20	65%	8%	8%	0%	15%	15%	46%	8%
Harvey Prize	89	40%	3%	17%	11%	0%	3%	6%	0%

2. táblázat folytatása

Megnevezés	Összes cikk (db)	Ebből kémiai	Analitikai kémia	Kémia (vegyes)	Elektrokémia	Szervetlen kémia	Szerves kémia	Fizikai és elméleti kémia	Spektroszkópia
Japan Prize	14	57%	13%	0%	0%	0%	25%	13%	13%
King Faisal International Prize in Science	115	67%	4%	6%	5%	0%	4%	12%	1%
Kyoto Prize in Advanced Technology	15	47%	0%	14%	14%	0%	14%	29%	0%
Lomonosov Gold Medal	12	75%	11%	11%	0%	0%	11%	22%	0%
Max Planck-Humboldt Research Award (formerly Max Planck Research Award)	22	9%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Millennium Technology Prize	30	53%	0%	25%	19%	0%	0%	6%	0%
MRS Medal	216	53%	3%	7%	5%	9%	6%	10%	2%
Nobel Prize in Chemistry	118	62%	3%	5%	1%	4%	12%	8%	1%
Princess of Asturias Award for Technical and Scientific Research	90	44%	3%	8%	5%	5%	8%	20%	3%
Russ Prize	0	0%	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.
Volvo Environment Prize	0	0%	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.	N. A.
Von Hippel Award	49	61%	0%	3%	7%	3%	0%	10%	0%
Wolf Prize in Chemistry	175	63%	4%	1%	1%	13%	18%	20%	2%
Összes akadémikus és MTA doktor	790	58%	21%	12%	2%	20%	41%	45%	19%
1. Analitikai és Környezeti Kémiai Tudományos Bizottság	113	57%	38%	8%	2%	9%	28%	23%	25%
2. Élelmiszer-tudományi Bizottság	51	25%	38%	31%	0%	46%	77%	77%	38%
3. Fizikai-kémiai Tudományos Bizottság	344	65%	16%	11%	2%	20%	26%	54%	16%
4. Műszaki Kémiai Tudományos Bizottság	52	27%	0%	0%	0%	14%	14%	21%	7%
5. Radiokémiai Tudományos Bizottság	24	38%	56%	0%	0%	0%	0%	22%	56%
6. Szerves és Biomolekuláris Kémiai Tudományos Bizottság	300	62%	22%	16%	1%	25%	66%	41%	16%
7. Szervetlen Kémiai és Anyagtudományi Bizottság	71	63%	16%	7%	4%	29%	33%	60%	27%
Magyarország (csak kémia)	1387	100%	19%	10%	2%	23%	37%	43%	24%

Jelmagyarázat: N. A. = nincs adat, legmagasabb arány, második legmagasabb arány

Forrás: saját szerkesztés a Scopus és a SciVal adatai alapján

Következtetések

Az adatok alapján a nemzetközi elismerésekben részesült kémikusok publikációik elenyésző hányadát jelentették meg az MDPI által gondozott folyóiratokban (2. ábra), míg a MTAAD közleményeinek legjelentékenyebb hányada, több mint negyede az MDPI-ben jelent meg 2022-ben (3. ábra), megelőzve az Elsevier Kiadót is. Ugyan a vizsgálat egy évet érint, mégis értékes következtetések vonhatók le belőle.

A már ismert kockázatokon kívül (Oviedo-García 2021) ez az eredmény azt sejteti, hogy a tudományos kiválóság és a tudományos láthatóság esetenként élesen elkülönülhet egymástól. Ez a különbség leginkább az ACS-kiadású közlemények tekintetében ütközik ki. Azzal ugyanis, hogy nemzetközi díjazottak könnyedén percipiálható módon ACS-kiadásban publikálnak, kialakul egy olyan behatárolt „elitkiadó”, amely nem csupán publikálja a díjazottak közleményeit, hanem egyszerre generálja is azt a kutatói csoportot, amely díjakat kap. Ez az együtthatás ugyan az Elsevier esetében minimálisan valósul meg a nemzetközi díjazottak és a magyarországi kutatók összehasonlításában, ugyanakkor az MDPI-kiadások terén éles különbségek mutatkoznak.

Annak érdekében, hogy a magyar kutatók és szerzők is utat találhassanak a kiválóságot megcélzó, új intézményi, kutatói és publikációs lehetőségek felé, érdemes lenne részletesebben feltérképezni a nemzetközi díjazottak publikációs szokásait, ezzel összefüggésben a díjazottak intézményi, kutatói, illetve társszerzői kapcsolathálóját. Ez azért is megfontolandó, mivel a díjazottak és a magyarországi kutatók hasonló kémiai alterületeken publikálnak, sőt a TPP-t figyelembe véve a témák prominenciájában is hasonlóság mutatható ki. A különbség tehát nem abban rejlik, hogy a kutatók *milyen témában*, hanem hogy *mely folyóiratokban* publikálnak. Javasoljuk a kiadópreferenciák közelítését a nemzetközi díjazottak szokásaihoz, és e körben indokoltnak találjuk az ACS-kiadású folyóiratok proponálását és népszerűsítését a magyarországi kutatók körében, hogy a fentebb részletezett díjazotti csoportba bekerülhessenek.

Köszönetnyilvánítás

Sasvári Péter: A TKP2021-NKTA-51 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg. A tanulmány a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hálózattudományi Kutatóműhely támogatásával készült.

Lendvai Gergely Ferenc: A tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj szakmai támogatásával készült.

Irodalomjegyzék

- Abt, Helmut A. (1992). „Publication Practices in Various Sciences”. *Scientometrics*, 24/3, 441–447.
<https://doi.org/10.1007/BF02051040>
- Boyack, Kevin W. – Börner, Katy – Klavans, Richard (2009). „Mapping the Structure and Evolution of Chemistry Research”. *Scientometrics*, 79/1, 45–60.
<https://doi.org/10.1007/s11192-009-0403-5>
- Cardoso, Lucília et al. (2021). „Topic Prominence of Tourism and Hospitality Scientific Research: The Case of Switzerland”. *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, 9/1, 179–204.
<https://doi.org/10.30519/ahtr.773377>
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1214523>
- Frey, Bruno. S. – Neckermann, Susanne (2009). „Awards: A Disregarded Source of Motivation”. In: Baumann, Michael – Lahno, Bernd szerk. *Perspectives in Moral Science*. Frankfurt am Main: Frankfurt School Verlag, 177–182.
<https://www.bsfrey.ch/wp-content/uploads/2021/08/awards-a-disregarded-source-of-motivation.pdf>
- Gallus, Jana – Frey, Bruno S. (2017). „Awards a Strategic Signals”. *Journal of Management Inquiry*, 26/1, 76–85.
<https://doi.org/10.1177/1056492616658127>
<https://www.bsfrey.ch/wp-content/uploads/2021/08/awards-as-strategic-signals.pdf>
- Meho, Lokman I. (2020). „Highly Prestigious International Academic Awards and Their Impact on University Rankings”. *Quantitative Science Studies*, 1/2, 824–848.
https://doi.org/10.1162/qss_a_00045
<https://direct.mit.edu/qss/article/1/2/824/96142/Highly-prestigious-international-academic-awards>
- Naylor, C. David – Bell, John I. (2015). „On the Recognition of Global Excellence in Medical Research”. *JAMA*, 314/11, 1125–1126.
<https://doi.org/10.1001/jama.2015.10696>
- Oviedo-García, M. Ángeles (2021). „Journal Citation Reports and the Definition of a Predatory Journal: The Case of the Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI)”. *Research Evaluation*, 30/3, 405–419.
<https://doi.org/10.1093/reseval/rvab020>
- URL1: <https://www.nap.edu/catalog/12994/>
 URL2: <http://www.icda.org/>
 URL3: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_prizes_known_as_the_Nobel_or_the_highest_honors_of_a_field

Mellékletek

1. számú melléklet: Díjak leírása
https://docs.google.com/spreadsheets/d/11zTGb4_CowFGLodVYDSbWKtpofp7gGRs/edit?usp=sharing&ouid=100423442861719551356&rtpof=true&sd=true
2. számú melléklet: Kémia területén a díjazottak, a magyar akadémikusok és az MTA doktorai és minden Magyarországon megjelent közlemény megoszlása 2022-ben
https://docs.google.com/document/d/1pti4Y8bohYlgnt8B9q_NJAnOcZnNOMWF/edit?usp=drive_link&ouid=100423442861719551356&rtpof=true&sd=true

Induktív vs. deduktív kutatási közelítésmód a menedzsmenttudományban: előnyök és hátrányok, lehetőségek a deduktív közelítésmód alkalmazására¹

Inductive vs. Deductive Research Approaches in Management Science: Advantages, Disadvantages, and Opportunities of Adopting a Deductive Approach

Görög Mihály

az MTA doktora, kutatóprofesszor, Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Veszprém
gorog.mihaly@gtk.uni-pannon.hu

Összefoglalás

A kutatómódszertan szakirodalma általában áttekintést ad mind az induktív, mind a deduktív kutatási közelítésmódról, valamint az alkalmazható kvalitatív és kvantitatív módszerekről, miközben betekintést ad a kutatási tevékenység tudományfilozófiai alapjaiba is. Ugyanakkor ez az irodalom többnyire mellőzi a logika kutatásban betöltött szerepét, aminek eredménye nemegyszer hiányos vagy nem megfelelő érvelésként mutatkozik meg doktori disszertációkban, de még kutatáson alapuló tudományos közleményekben is. A nem megfelelő érvelés előfordulása pedig alapvetően arra vezethető vissza, hogy a kutatómódszertan irodalma, különösen a menedzsmenttudomány területén, a logika mellőzésének következtében nemegyszer nem megfelelően értelmezi az induktív és deduktív érvelés, és így az ilyen jellegű kutatás mibenlétét. A tanulmány alapvető célja, hogy a logika tudományát segítségül hívva rávilágítson az induktív és a deduktív kutatási közelítésmód értelmezésére a menedzsmenttudomány területén. Ez szükségessé teszi a logika – amely az érvelés tudományaként meghatározó szerepet játszik az új tudás létrehozatalában Arisztotelész óta – legalapvetőbb kategóriáinak áttekintését. Ezek alapján pedig lehetőség van a menedzsmenttudomány területére vonatkoztatva újraértelmezni az alapvető kutatástípusokat, a kutatás elemzésének egységét, valamint a tudás-létrehozatal spirál modelljét.

Abstract

The literature on research methodology generally provides an overview of both inductive and deductive research approaches and the qualitative and quantitative methods that can be used, as well as providing insights into the philosophical foundations of research. However, this literature tends to neglect the role of logic in research, resulting in incomplete or inadequate reasoning in doctoral theses and even in research-based scientific publications. The occurrence of inadequate reasoning is essentially due to the fact that the literature on research methodology, especially in the field of management science, often fails to adequately understand the nature of inductive and deductive reasoning, and thus of this type of research, as a consequence of the neglect of logic. The basic aim of this paper is to use the science of logic to shed light on the interpretation of inductive and deductive approaches to research in the field of management science. This requires an overview of the most basic categories of logic, which, as a science of reasoning, has played a crucial role in the creation of new knowledge since Aristotle. On this basis, it is possible to redefine the basic types of research, the unit of analysis of research, and the spiral model of knowledge creation in the field of management science.

¹ Ez a tanulmány a *Dynamic Relationships Management Journal*ban „Reflections on Approaches to Research Strategies in Management” címen (11/2, 37–54, DOI: 10.17708/DRMJ.2022.v11n02a03) közölt cikk rövid változata, amelynek jelen közlése a főszerkesztő engedélyével történik.

Kulcsszavak: deduktív kutatás, induktív kutatás, kutatási típusok, logika szerepe a kutatásban

Keywords: deductive research, inductive research, types of research, role of logic in research

Bevezetés

Jó néhány évvel ezelőtt részt vettem egy szervezettudományokkal foglalkozó nemzetközi szakmai szervezet világkongresszusán, amely több különböző szekciót biztosított a mintegy 1500 résztvevő számára. Az egyik szekció keretében került sor egy műhelyvitára, amelynek fókuszában a szervezetek menedzsmentfolyamata, struktúrája és szervezeti kultúrája közötti viszony állt. Magam nem voltam érintve a kérdéskört illetően, de a műhelyvita moderátorának invitálására, akinek egyetemi munkahelyén többször is vendégprofesszorként oktattam, részt vettem az eseményen. Szakmai értelemben megrázó élményben volt részem. Alig fél óra elteltével a műhelyvita egésze két professzor ádáz vitájává vált. Az egyikük, saját empirikus kutatási eredményeire hivatkozva, ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, miszerint a szervezeti kultúrát jelentős mértékben a szervezeti struktúra alakítja. A másik ugyanilyen elszántsággal állította a vita során, ugyancsak saját empirikus kutatási eredményeire hivatkozva, hogy a szervezeti struktúra alapvetően a szervezeti kultúra hatására alakul ki. Két ellentétes állítás állt szemben egymással, és mindkettőt empirikus kutatáson alapuló általánosítás eredményeként fogalmazták meg. Ez volt az a momentum, amely arra készítetett, hogy később elkezdjek foglalkozni a menedzsmenttudomány területén alkalmazott empirikus kutatások lehetséges kihívásaival és buktatóival. Majd pedig azzal is, hogy van-e lehetőség a menedzsmenttudomány területén új tudás létrehozatalára a deduktív közelítésmód alapján.

Kutatási közelítésmódok és alkalmazásuk megítélése a szakirodalomban

Minden kutatás alapvető célja, hogy olyan érvényes új tudást hozzon létre, amely hozzájárul egy adott területen a már meglévő tudáshoz. Az új tudás érvényességét és a meglévőhöz való hozzájárulását alakítja egyrészt a kutatás meglévő tudásra támaszkodó megalapozottsága és bővítésének mértéke, valamint a kutatás módszertanának megfelelőse (minősége), továbbá a meglévő tudás elmélyítésének, esetleg megkérdőjelezésének mértéke (például Janiszewski–Labroo–Rucker 2016). A menedzsmenttudomány területéhez tartozó kutatásokat illetően számos szerző (például Bryman–Bell 2015) egyetért abban, hogy ezek minőségét az adatok megbízhatósága, az eredmények ismételtetősége és a konklúzió (az általánosítás) igaz tartalma kritériumai alapján ítélni lehet meg.

Szem előtt tartva az érvényesség és a minőség kérdését, a menedzsment-szakirodalomban számos kritika érte az alkalmazott kutatói megközelítéseket és

kutatási megoldásokat, amelyek némelykor érintik a kutatók morális hozzáállását is. Ezek a kritikák ugyanakkor többnyire az induktív általánosítást eredményező és kvantitatív kutatómódszertant alkalmazó kutatásokra vonatkoznak. Nagyszámú minta alapján elvégzett elemzés eredményeként Georg C. Banks és szerzőtársai (2016), valamint Andreas Schwab és William H. Starbuck (2017) a következő megkérdőjelezhető kutatói gyakorlatokat azonosították:

- a statisztikailag nem szignifikáns eredményekkel igazolható hipotézisek elhagyása;
- a statisztikai szignifikancia növelése az azt mérséklő adatok kizárásával;
- hipotézisek megfogalmazása az elemzési eredmények ismeretében (HARKing);
- csak olyan kontrollváltozók figyelembevétele, amelyek támogatják az eredmények statisztikai szignifikanciáját;
- valós adatok gyűjtése helyett/mellett adatok kreálása;
- a statisztikai szignifikanciát mutató p érték önkényes kerekítése.

A megkérdőjelezhető kutatói gyakorlat okaként a szerzők számos körülményt neveznek meg, úgymint: a kutatókat érintő publikálási kényszer, az eredmények mielőbbi közzé tétele okozta nyomás, a folyóiratok minősítési törekvései (Mertens–Recker 2019; Osterloh–Frey 2020). Ezek a körülmények pedig a kutatások súlyos ismételtetőségi problémáihoz vezettek (Baker 2016).

Ami az induktív általánosítást eredményező kvalitatív kutatásokat illeti, az érvényességet és minőséget korlátozó néhány körülményt szintén említ az irodalom, úgymint: az emberi megfigyelés korlátai, az információt szolgáltatók korlátozott tudása (Zalaghi–Khazaei 2016), a kutatási eredmények objektíve nem verifikálható jellege (Mohajan 2018).

Mindezek alapján megállapítható, hogy – eltekintve a kutatói morál kérdésétől – a kutatási eredmények érvényességét jelentős mértékben a kutatói közelítésmód jellege (induktív vagy deduktív) és az alkalmazott kutatómódszertan alakítja. Éppen ezért nagy felelősség hárul a kutatómódszertannal foglalkozó könyvek szerzőire. A PhD-hallgatók számára ezek alapján oktatják a kutatás módszertanát, a gyakorló kutatók pedig ezekre a könyvekre hivatkozva igazolják publikációikban az alkalmazott módszertan megfelelőségét. De mi jellemzi ezeket a menedzsmenttudomány (néhány esetben a társadalomtudomány) kutatói számára készült könyveket?

Tartalmi vonatkozásban ezek a könyvek többnyire áttekintést adnak a kutatási közelítésmódok tudományfilozófiai (episztemológiai) háttéréről és a kapcsolódó különböző elemzési módszerekről, valamint az információgyűjtési megoldásokról. Azonban a kutatómódszertant tárgyaló könyvek között csupán elvétve akadhatunk olyanra, amelyik valamilyen szinten említést tesz a logika szerepéről a kutatási tevékenységben. Noha a logika, mint az érvelés tudománya, elvitathatatlan összekötő szerepet tölt be a választott kutatási közelítésmód (induktív vagy deduktív) és a kutató alapul vett filozófiai álláspontja között. Vagyis a kutató a logika eszköztárának segít-

ségével operacionalizálja a filozófiai (mind az ontológiai, mind az azzal összefüggő episztemológiai) álláspontjának megfelelő kutatási közelítésmódot és módszertant. A logika mellőzése pedig önmagában is gyengíti az új tudás érvényes módon történő interpretálásának lehetőségét.

A kutatómódszertannal foglalkozó könyvek másik sajátja, összefüggésben a logika tudományának mellőzésével, hogy némiképp eltérő jelentéstartalmat tulajdonítanak az induktív és a deduktív közelítésmódnak. Így többnyire deduktívnek nevezik azt a kutatást, amikor egy elmélet empirikus igazolására kerül sor, induktívnek pedig azt, amikor empirikus adatok alapján egy koncepció (esetleg elmélet) kerül megfogalmazásra (például Bryman–Bell 2015). A szerzőpáros megfogalmazásában a deduktív kutatás során a hipotézisek a már publikált tudás alapján, deduktív módon (deduced) kerülnek megfogalmazásra, míg induktív kutatás esetén az empiria alapján következtetéssel (inferred) jutunk tudáshoz. Igencsak furcsának tűnhet az az álláspont (Hyde 2000; Jensen–Lauire 2016), miszerint a kutatásban elemzett adatok/információk jellege alapján különböztethetők meg a kutatói közelítésmódok. Így a szerzők szerint kvantitatív adatok alapján deduktív, míg kvalitatív információk alapján induktív kutatási közelítésmód alkalmazandó. Nézzük meg tehát, mit mond minderről a logika!

Az induktív és a deduktív következtetés a logikában – a kutatási tevékenység tudományfilozófiai háttere

Tomas Pernecky (2016) az érvényes tudás iránti törekvés történeti áttekintését a logika tudományának tükrében értelmező munkájában a tudás létrehozatalának két alapvető módját különbözteti meg. Ezek egyike az induktív következtetés, amely empirikus információk alapján kialakított következtetés általánosított eredményeként új tudástartalmat fogalmaz meg, míg a másik, a deduktív következtetés, már igaznak elfogadott tudás alapján végzett következtetés eredményeként fogalmaz meg új tudástartalmat. A tudományos érvelés megalapozásához Arisztotelész kialakította a szillogizmust, amely szerint két állítás (két premissza) alapján kerül sor egy harmadik állítás (konklúzió) megfogalmazására (Copi–Cohen–McMahon 2014; Margitay 2007). Például: *P1/ Minden elefánt tud repülni. P2/ Jumbó elefánt. K/ Jumbó tud repülni.* A szillogizmusban a premisszákból foglalt állítások tehát alátámasztják a konklúzióban foglalt állítást.

Az induktív és a deduktív következtetést annak alapján különböztethetjük meg, hogy a premisszákból milyen módon támasztják alá a konklúzióban foglalt állítást, vagyis milyen kapcsolat van a premisszák és a konklúzió között (Copi–Cohen–McMahon 2014; Margitay 2007). A deduktív következtetés során a konklúzió abszolút szükségszerűséggel következik a premisszákból, mint ahogy az előbbi példa is mutatja. Az induktív következtetés esetében azonban a konklúzió csak egy bizonyos valószínűség szerinti igaz állítást tartalmaz a következő példa szerint: *P1/ A legtöbb elefánt tud repülni. P2/ Jumbó elefánt. K/ Jumbó valószínűleg tud repülni.*

Egy ilyen logikai következtetés abban az esetben érvényes, amennyiben az érvelésben foglalt állítások a szillogizmus szabálya szerinti sorrendben követik egymást, vagyis elsőként a *major* premissza, majd a *minor* premissza, végül pedig a konklúzió, miközben a premisszák igaz állításokat foglalnak magukban. Ebben az esetben a konklúzió igaznak tekintendő. Megállapítható tehát, hogy egy induktív következtetés lehet erősebb (nagyobb valószínűséggel igaz) vagy gyengébb (kisebb valószínűséggel igaz), így további információ figyelembevétele a premisszák megfogalmazása során változtat a konklúzió igaz tartalmának valószínűségén. Ugyanakkor a deduktív következtetés esetében semmilyen további információ nem változtat a konklúzió abszolút igaz voltán, minthogy ez esetben a premisszák és a konklúzió közötti kapcsolatnak megfelelően a premisszák kétséget kizáróan alátámasztják a konklúzióban foglalt állítást (Copi–Cohen–McMahon 2014; Margitay 2007).

A tudományos életben az előbbi egyszerű (kategorikus) szillogizmuson túl leginkább az úgynevezett feltételes szillogizmusnak van meghatározó szerepe (Pernecky 2016). Ebben az esetben az első premissza magában foglal egy feltételt (ha, amennyiben, amikor stb.), valamint egy következményt (úgy, akkor stb.). Például: *P1/ Ha álmos vagyok, akkor elmegek aludni. P2/ Álmos vagyok. K/ Elmegek aludni.* Az első premisszában foglalt feltételt tehát megerősíti a második premissza állítása, miközben a konklúzió igaz állításként tartalmazza az első premisszában foglalt következményt. A feltételes szillogizmus egy másik formája, amikor a második premissza tagadja az első premisszában foglalt feltételt, így a konklúzió is tagadja a következményt. Például: *P1/ Ha álmos vagyok, akkor elmegek aludni. P2/ Nem vagyok álmos. K/ Nem megek el aludni.*

Minthogy az induktív következtetésben a konklúzió csak egy bizonyos valószínűség szerinti igaz állítást tartalmaz, ezért szükséges lehet a konklúzió igazságtartalmának megerősítése. Különösen fontos lehet ez olyan esetben, amikor egy ilyen következtetés konklúziójában foglalt állítást egy további következtetésben premisszáként alkalmazunk annak érdekében, hogy tudományos magyarázatot adjunk (induktív általánosításként) például jelenségek közötti összefüggés mibenlétére. Ebben az esetben a konklúzió erősségét az értékelésbe bevont esetek számának növelésével tudjuk elérni. Ugyanakkor akár egy, a konklúzióknak ellentmondó eset is gyengítheti annak igazságtartalmát.

Az új tudás létrehozatalának a fenti két alapvető módja alkalmazását illetően a tudományfilozófia igen markáns álláspontot képvisel. Egy kutató a kutatás tárgyához alapvetően a saját episztemológiai (tudományfilozófiai), illetve ontológiai (lételméleti) álláspontja alapján közelít (Marsh–Ercan–Furlong et al. 2018). A filozófia eme két alapvető területe közül az utóbbi (ontológia) központi kérdése, hogy a külső világ a tudatunktól függetlenül létezik-e, míg az előbbi (episztemológia) azt a kérdést igyekszik megválaszolni, hogy miként juthatunk tudáshoz a világról. Az az ontológiai álláspont, amelyik tagadja a tudatunktól független világ létezését, a világot társadalmi konstrukciónak tekinti, így az előbb hivatkozott szerzők szerint alapvetően a hermeneutikus jellegű tudományfilozófiai állásponttal párosul, ami így óhatatlanul az in-

duktív általánosítás (magyarázó-értelmező) irányába tereli a tudás létrehozatalát. Ez a tudományfilozófiai álláspont ugyanakkor számos elágazással bír (például poszt-positivizmus, pragmatizmus, posztmodernizmus, társadalmi konstruktivizmus stb.), amelyek megnevezésére vonatkozóan nincs egyetértés a vonatkozó szakirodalomban. Ennek hiánya pedig inkább egyfajta zavart vált ki a kutatók körében, már csak azért is, mert ezek némelyike inkább egyfajta értékvezérelt (axiológiai) kutatói közelítést feltételez.

Az objektív világ létét elfogadó ontológia azonban egy pozitivista jellegű tudományfilozófiai álláspontot vonz, amelynek alapján a világról objektív módon juthatunk tudáshoz. Így ennek megfelelően deduktív módon, az oksági összefüggések feltárásával is tudáshoz juthatunk a világról, aminek kapcsán a szerzők kiemelik az objektív megfigyeléssel történő megerősítést.

Ugyanakkor David Marsh és szerzőtársai (2018) mintegy köztes álláspontként említik a realizmust, amely szerint az objektíve létező világon belül léteznek olyan társadalmi konstrukciók is, amelyekről csak magyarázó-értelmező jellegű tudáshoz juthatunk.

Összegző következmények a menedzsmentkutatásokra vonatkozóan

Az előzőekben a kutatói közelítésmódokról, azok filozófiai és logikai alapjairól adott rövid, összegző jellegű áttekintés lehetőséget ad a deduktív kutatói közelítésmód menedzsmenttudományban történő alkalmazási lehetőségének hasonlóan rövid, összegző áttekintésére. Ezt megelőzően azonban ki kell térni arra, hogy mit tekintünk az elemzés egységének a menedzsmentkutatásokban. Majd mindezek alapján rámutathatunk a menedzsmentkutatások célszerű alaptípusaira, valamint a menedzsmentre vonatkozó tudás fejlődési spirál alapján történő értelmezésére is.

Többnyire egyetértés van arra vonatkozóan, hogy a szigorú értelemben vett menedzsmenttudomány területen folytatott kutatások alapvetően a szervezetre irányulnak (Bryman–Bell 2015). Ez a fő fókusz az egyes kutatásokban az elemzés egységéként konkrét értelmezést nyer a szervezet különböző szintjeként (például: alaptevékenységek, projektek, stratégia), a szervezet struktúrájaként vagy különböző funkcionális menedzsmentfolyamatokként (például: beszerzés, logisztika stb.). A kérdés most az, hogy van-e lehetőség deduktív módon (új) tudáshoz jutni a szervezetekre vonatkozóan. Christophe N. Bredillet (2004) szerint ez azért nem lehetséges, mert a szervezetek mint társadalmi konstrukciók változó jelenségek, így csak magyarázó/értelmező jellegű tudásunk lehet róluk. Szerinte objektív tudás csak az állandó jelenségek, azaz a természeti képződmények tekintetében lehetséges. Meg kell azonban jegyezni, hogy a természeti képződmények sem állandó jelenségek, ennek belátásához elég, ha a földtörténeti korokra gondolunk.

A szervezetek kétségkívül társadalmi konstrukciók, de kijelenthető, hogy ettől azok még a tudatunktól függetlenül létező jelenségek, minthogy azok lényegesen ko-

rábban is léteztek, mint ahogy felismerésre került a létezésük. A primitív törzsekben is létezett munkamegosztás és ennél fogva egyfajta elkülönülés a tevékenységeket illetően (például egy vadászaton a különféle szerepkörök), ami koordinációt igényelt, és így hierarchiát hozott létre. Noha minden bizonnyal nem definiálták magukat szervezetként. Ha pedig a szervezet objektíve létező jelenség, akkor a pozitivistá tudományfilozófiai álláspontnak megfelelően is kutatható, azzal együtt is, hogy a szervezetek a természeti képződményekhez képest lényegesen gyorsabb változáson mennek keresztül. Ennek ellenére is vannak állandónak tekinthető vonásai egy szervezetnek, mint például: struktúra, folyamatok stb. Ha pedig a szervezet objektíve (is) kutatható, akkor ezekben a kutatásokban az értékvezérelt kutatás nem tud hozzáadott értéket biztosítani. Értelemszerűen, ha kilépünk ebből az értelmezési keretből, és bizonyos csoportok (esetleg egyének) szervezeten belüli magatartását, viselkedését tekintjük az elemzés egységének, akkor más tudományfilozófiai álláspont lehet releváns, esetleg maga az értékvezérelt kutatói attitűd is alkalmazható.

Mindezeket figyelembe véve lássunk egy egyszerű példát arra, hogy miként alkalmazható a feltételes szillogizmus mint deduktív tudáslétrehozás a menedzsment-tudományban. Mostanra többféle, jellegében különböző szervezeti struktúra alakult ki, noha a hatékony koordinációt biztosító struktúra kiválasztására csak tapasztalati alapon megfogalmazott ajánlások (például jó gyakorlatok) adnak támpontot. A deduktív közelítésmód pedig biztosabb alapot nyújthat ehhez a következő módon:

P1: Ha a szervezet alaptevékenysége standardizálható, akkor annak hatékony koordinációja biztosítható a közvetlen felügyelet koordinációs mechanizmusára támaszkodva.

P2: A szervezet alaptevékenysége standardizálható.

K: Így a szervezetben az alaptevékenység hatékony koordinációja biztosítható a közvetlen felügyelet koordinációs mechanizmusára támaszkodva.

Ez a konklúzió első (*major*) premisszaként használható a következő szillogizmusban:

P1: Ha a szervezetben az alaptevékenység hatékony koordinációja biztosítható a közvetlen felügyelet koordinációs mechanizmusára támaszkodva, akkor a lineáris-funkcionális szervezeti struktúra alkalmazása megfelelő koordinációt biztosít.

P2: A szervezetben az alaptevékenység hatékony koordinációja biztosítható a közvetlen felügyelet koordinációs mechanizmusára támaszkodva.

K: Így a szervezetben a lineáris-funkcionális szervezeti struktúra alkalmazása megfelelő koordinációt biztosít.

Az utóbbi konklúzió igazságtartalmát az objektív megfigyelések is megerősítik, így például a jól standardizálható vasúti közlekedést egy vasútállomáson ugyanezen szervezeti struktúra alapján koordinálják, nem pedig a közös egyeztetés koordinációs mechanizmusára támaszkodó mátrixstruktúrában. A megfigyelés objektivitása növelhető mind az információgyűjtés, mind a megfigyelők triangulációja révén.

A menedzsment tudományterületét tekintetbe véve megállapítható, hogy annak egy-egy részterületén egy-egy menedzsmentfeladathoz több eszköz, illetve megoldás közül választhatunk, miközben a választásban legfeljebb néhány eseten alapuló, úgynevezett jó gyakorlatra támaszkodhatunk. Így például a stratégiai elemzések során alkalmazhatunk PEST²-analízist, SWOT³-analízist stb.; a stratégiai magatartáshoz választhatunk költségdiktáló vagy termékdifferenciáló stratégiát stb., miközben különböző szervezeti struktúrák alakultak ki a szervezetek tevékenységeinek koordinálására. Továbbá a projektmenedzsmentben található különböző időtervezési megoldásokat és kockázatelemzési eszközöket, a projektteljesítési stratégia különböző kialakult megoldásait stb. Az egy-egy adott menedzsmentfeladatra kialakult eszközök és megoldások egyike sem jobb vagy rosszabb a másikkal abszolút értelemben, noha mindegyiknek vannak előnyös és hátrányos sajátosságai a másikkal szemben. Ugyanakkor az ezeket alkalmazó szervezetek eltérő belső és külső környezeti sajátosságokkal rendelkeznek, és valójában ez a körülmény vezetett oda, hogy egy adott menedzsmentfeladathoz több eszköz vagy megoldás is kialakult. Így a különböző szervezetek számára különböző lehet az ugyanazon menedzsmentfeladathoz leginkább megfelelő menedzsmenteszköz, illetve megoldás.

A menedzsmenteszközök és megoldások alkalmazásához az úgynevezett jó gyakorlatok nem mindenkor sikeres követése helyett sikeresebb utat ígér a feltételes szillogizmust alkalmazó dedukció alapján történő döntés, amely így új szintre emelt tudást eredményez a menedzsmenttudományban. Ehhez mindössze annyi szükséges, hogy egy-egy menedzsmentfeladat kapcsán az alkalmazandó eszközre vagy megoldásra vonatkozó döntést mint a szillogizmus konklúzióját olyan premisszák alapján szükséges kialakítani, amelyek magukban foglalják:

- a szervezet működési környezetének sajátosságai és az egy adott menedzsmentfeladathoz rendelkezésre álló eszközök/megoldások sajátosságai között fennálló kapcsolatot;
- a szervezet belső sajátosságai és az egy adott menedzsmentfeladathoz rendelkezésre álló eszközök/megoldások sajátosságai között fennálló kapcsolatot.

Ez utóbbinak megfelelően kerültek megfogalmazásra az előző példa premisszái is, noha lehetnek olyan menedzsmentfeladatok, ahol mind a kétfajta kapcsolatot magában foglaló premisszák is szükségesek. Az *1. táblázat* (a teljesség igénye nélkül) öszszegzést ad azokról a menedzsmentterületekről, ahol lehetőség kínálkozik a deduktív közelítésmód alkalmazására a meglévő tudás új szintre emeléséhez. A megfelelő premisszák megfogalmazása ugyanakkor szükségessé teszi a menedzsmenteszközök és megoldások alkalmazását érintő kontextuális (külső és belső környezet) sajátosságok feltárását, valamint az egy-egy menedzsmentfeladathoz rendelkezésre álló eszközök és megoldások sajátosságainak összehasonlítását lehetővé tevő, így azonos szempontrendszer alapján történő feltárását.

² Political, Economic, Socio-cultural, and Technological.

³ Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Threats.

1. táblázat. Néhány lehetséges menedzsmentterület a deduktív közelítésmód alkalmazására

Menedzsmentterületek	Kontextuális sajátosságok
Stratégiai elemzés készítése	A releváns belső (szervezeti) és külső (működési környezeti) sajátosságok
Stratégiai magatartás kialakítása	A releváns belső (szervezeti) és külső (működési környezeti) sajátosságok
Szervezeti struktúra kialakítása	Alaptevékenységek sajátosságai és földrajzi diverzifikációs sajátosságok
Projektmenedzsment (például projektjeljesítési stratégia kialakítása, projektszervezetek alkalmazása stb.)	Projektsajátosságok és az annak otthont adó szervezet releváns sajátosságai

Tekintetbe véve mind az induktív, mind a deduktív közelítésmód kínálta lehetőségeket, a menedzsmenttudomány vagy annak egy szűkebb területén létrejövő tudás egy fejlődési spirál szerint értelmezhető. Ez a fejlődési spirál valamilyen jelenségre vonatkozó megfigyelésekkel kezdődik, amelynek eredményeként egy koncepció kialakítására nyílik lehetőség. Több koncepciót alapul véve lehetőség adódik a közöttük lévő kapcsolatok feltárására, majd induktív általánosítás eredményeként valamely elmélet megfogalmazására, ami így a spirál egy magasabb szintjét jelenti. Majd végül, az elméletek és a koncepciók segítségével a deduktív közelítésmód alapján új szintű oksági magyarázó tudáshoz jutunk a spirál magasabb szintjére érve. Egy ilyen tudásfejlődési spirál a menedzsmenttudomány minden ágában lehetséges, miközben új, eddig nem létező jelenségek is létrejöhetnek, ami egy új spirál kezdetét is jelentheti. Miközben megtörténhet, hogy egy ismert jelenség új sajátossága kerül megfigyelésre, ami kiindulópontja lehet egy új induktív általánosítást eredményező tudáslétrehozó folyamatnak. Ugyanakkor arra is lehet példát találni, elsősorban a deduktív szinten, hogy egy másik területen kialakított elméletet vagy koncepciót is figyelembe véve kerül sor premisszáknak megfogalmazására és így deduktív tudáskialakításra egy adott menedzsmentterületen.

Mindezek alapján megállapítható, hogy induktív és deduktív kutatás a menedzsmenttudományban sem egymást kizáró közelítésmódok, sokkal inkább egymásra épülnek a tudásfejlődési spirál szerint. Így az is megállapítható, hogy ezen a tudományterületen a kutatás három alapvető típusa azonosítható, úgymint: a) a jelenségek mibenlétét feltáró kutatás, b) a jelenségek közötti összefüggést felfedő induktív kutatás és c) magyarázó modellt eredményező deduktív kutatás. A deduktív kutatás ugyanakkor kiküszöbölheti az induktív kutatás mintegy objektíve létező olyan hátrányait, mint: a) korlátozott mintanagyság (esetszám, interjúalany, kvantitatív adatok stb.) és b) az információforrások megbízhatóságának kérdése.

Irodalomjegyzék

- Baker, Monya (2016). „1,500 Scientists Lift the Lid on Reproducibility”. *Nature*, 533, 452–454.
<https://doi.org/10.1038/533452a>
- Banks, Georg C. – O’Boyle, Ernest H., Jr. – Pollack, Jeffrey M. et al. (2016). „Questions about Questionable Research Practice in the Field of Management: A Guest Commentary”. *Journal of Management*, 42/1, 5–20.
<https://doi.org/10.1177/0149206315619011>
- Bredillet, Christophe N. (2004). „Beyond the Positivist Mirror: Towards a Project Management ‘Gnosis’”. In: *Proceedings of International Research Network for Organizing by Projects, IRNOP VI*. Turku, Finland, 1–25.
https://www.researchgate.net/publication/260290889_Beyond_the_positivist_mirror_Towards_a_Project_Management_'Gnosis'
- Bryman, Alan – Bell, Emma (2015). *Business Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Copi, Irving Marmer – Cohen, Carl – McMahon, Kenneth (2014). *Introduction to Logic*. Essex: Pearson.
<http://www.uop.edu.pk/ocontents/Book-Introductionologic.pdf>
- Hyde, Kenneth F. (2000). „Recognising Deductive Processes in Qualitative Research”. *Qualitative Market Research*, 3/2, 82–89.
<https://doi.org/10.1108/13522750010322089>
https://www.researchgate.net/publication/235260463_Recognising_deductive_process_in_qualitative_research
- Janiszewski, Chris – Labroo, Aparna A. – Rucker, Derek D. (2016). „A Tutorial in Consumer Research: Knowledge Creation and Knowledge Appreciation in Deductive-Conceptual Consumer Research”. *Journal of Consumer Research*, 43, 200–209.
<https://doi.org/10.1093/jcr/ucw023>; <https://tinyurl.com/5ywmz7bh>
- Jensen, Eric Allen – Laurie, Charles (2016). *Doing Real Research*. London: SAGE.
- Margitay Tihamér (2007). *Az érvézés mestersége*. Budapest: Typotex.
- Marsh, David – Ercan, Selen Ayirtman – Furlong, Paul (2018). „A Skin Not a Sweater: Ontology and Epistemology in Political Science”. In: Lowndes, Vivien – Marsh, David – Stoker, Gerry, szerk. *Theory and Methods in Political Sciences*. London: Palgrave, 177–198.
- Mertens, Willem – Recker, Jan (2019). „New Guideline for Null Hypothesis Significance Testing in Hypothetico-Deductive IS Research”. *Journal of the Association for Information Systems*, 21/4.
<https://doi.org/10.17705/1jais.00629>
<https://www.semanticscholar.org/paper/New-Guidelines-for-Null-Hypothesis-Significance-in-Mertens-Recker/daef4b2017a3f5bb10fb428bfd659104a7527f>
- Mohajan, Haradhan Kumar (2018). „Qualitative Research Methodology in Social Sciences and Related Subjects”. *Journal of Economic Development, Environment and People*, 7, 23–48.
<https://doi.org/10.26458/jedep.v7i1.571>
- Osterloh, Margit – Frey, Bruno S. (2020). „How to Avoid Borrowed Plumes in Academia”. *Research Policy*, 49/1, 103831.
<https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.103831>
<https://www.bsfrey.ch/wp-content/uploads/2021/08/how-to-avoid-borrowed-plumes-in-academia.pdf>
- Pernecky, Tomas (2016). *Epistemology and Metaphysics for Qualitative Research*. London: SAGE.
<https://doi.org/10.4135/9781473982956>
- Schwab, Andreas – Starbuck, William H. (2017). „A Call for Openness in Research Reporting: How to Turn Covert Practices into Helpful Tools”. *Academy of Management Learning and Education*, 16/1, 125–141.
<https://doi.org/10.5465/amle.2016.0039>
- Zalaghi, Hasan – Khazaei, Mahdi (2016). „The Role of Deductive and Inductive Reasoning in Accounting Research and Standard Setting”. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 8/1, 23–37.
<https://doi.org/10.5296/ajfa.v8i1.8148>

MEGEMLÉKEZÉS

Kétszázötven éve született Bolyai Farkas

Farkas Bolyai Was Born 250 Years Ago

Szenkovits Ferenc

nyugalmazott egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia
ferenc.szenkovits@ubbcluj.ro

Összefoglalás

Bolyai Farkas születésének 250. évfordulóján fontos felidézni a tudós, polihisztor tanár életét és munkásságát. Betekinthetünk az oktatás és tudományművelés 19. század eleji erdélyi valóságába, annak az embernek a szellemiségébe, aki elindította fiát, Bolyai Jánost azon az úton, amely elvezetett az ifjabb Bolyai korszakalkotó felfedezéséhez.

Abstract

On the 250th anniversary of Farkas Bolyai's birth, it is important to remember the life and work of the scientist and polymath teacher. It gives us an insight into the reality of education and the cultivation of science in Transylvania in the early nineteenth century, and into the spirit of the man who set his son, János Bolyai, on the path that led to the epoch-making discoveries of Bolyai the Younger.

Kulcsszavak: Bolyai Farkas, matematika, párhuzamossági axióma, *Tentamen*, szépirodalom

Keywords: Farkas Bolyai, mathematics, parallel postulate, *Tentamen*, fiction

A működését 1830-ban kezdő Magyar Tudós Társaság (1840-től Magyar Tudományos Akadémia) matematikai szakosztálya 1832-ben levelező tagjává választotta Bolyai Farkast, a marosvásárhelyi Református Kollégium 57 éves tanárát. Bolyai Farkas akadémiai aktivitása a *Tudománytár* számára beküldött néhány könyvismertetésében és egy mindössze másfél oldalas néprajzi cikkben (*Marosszéki lakodalmi szertartások*, 1834) merült ki (Szénássy 1970, 203). Korábban nyomtatásban néhány drámája, egy drámafordítása és egyetlen matematikai munkája jelent meg, *Az aritmetica eleje* címen, 1830-ban. Ha csupán ennyiből állt volna Bolyai Farkas munkássága, akkor valószínűleg ma nem tisztelnék a 19. század egyik legjelentősebb magyar matematikusaként. Bolyai Farkas neve fiatalkori barátja, Karl Friedrich Gauss (1777–1855) halála után került az érdeklődés középpontjába, amikor Gauss hagyatékában a kutatók feltárták a kettőjük közti kapcsolatot, amelyhez Farkas is hozzájárult azzal, hogy elküldte a Gausztól kapott leveleket. Ezt követően került a nemzetközi és fokozatosan a magyar tudományos köztudatba a kiemelkedő lángelméjű fiú, Bolyai János

(1802–1860), a nemeuklideszi geometriák egyik megteremtője, és az „óriás” fiú árnyékában olykor méltatlanul eltörpülő, de ugyancsak zseniális apa, Bolyai Farkas.

Az idősebb Bolyai életét, szerteágazó, gazdag munkásságát, tudományos eredményeit részleteiben még ma sem sikerült teljesen feltárni, de az elmúlt másfél évszázadban hozzáértő szakemberek kitartó munkájával elkészült jó néhány kötet és tanulmány, amelyek eligazíthatnak minket ennek a gazdag életműnek az útvesztőjében (például: Bedőházi 1897; Szénássy 1970; Weszely 1974; Benkő 2002; Gazda 2002). Kéziratának egy része még mindig ott áll, és várja, hogy az utókor megtalálja benne az ott rejtőzködő „igazgyöngyöket”. Jelen megemlékezéssel csupán vázolni tudom a nagy tudós életét és munkásságának fontosabb megvalósult elemeit, továbbá azt, hogy mit jelent ma számunkra Bolyai Farkas, akiről a nagy Gauss azt mondta, hogy kiváló tudós ember volt, az egyetlen, aki az ő matematikai alapjaira, a tér és idő kapcsolataira vonatkozó eszméit megértette (Szénássy 1970, 131).

1. ábra. Bolyai Farkas

Forrás: Szabó János rajza, Wikipédia, közkincs

Bolyai Farkas (1. ábra) 1775. február 9-én a Szeben megyei Bólya (ma Buia, Románia) nevű faluban született a kisbirtokos Bolyai Gáspár (1732–1804) és neje Pávai Vajna Krisztina (1755–1788) gyermekeként. Tanulmányait 1781 őszén kezdte a nagyenyedi kollégiumban. Itt igen hamar kitűnt emlékezőtehetségével, fejszámoló képességével és rendkívüli nyelvérzékével. Rövid idő alatt megtanult latinul, görögül, héberül és románul, majd később a németet, az angolt, a franciát és az olaszt is elsajátította. Önélet-

rajzi írásából tudjuk, hogy kilencéves korában tetszés szerint feladott témákról latin verset rögtönzött, vagy akár tizennégy jegyű számból is gyorsan tudott négyzet- és köbgyököt vonni. Tanítói a „csodagyereket” gyakran szerepeltették maguk és mások szórakoztatására. A túlhajszolt ifjú kimerült, egyik téli szünetben káprázatai támadtak, amelyekben nappal is maga előtt látta a homéroszi hősöket (Weszely 1974, 6).

Különleges adottságaira Kemény Simon báró is felfigyelt, és 1788-ban, Bolyai Gáspár hozzájárulásával, Simon nevű fia mellé fogadta, hogy tanulóútasa és egyben oktatója is legyen. Ezzel új lehetőségek nyíltak meg az ifjú Farkas előtt. A Kemény család könyvtárában csillapíthatta szellemi szomját, majd 1790-től tanulmányait a kolozsvári református kollégiumban folytatta. 1796 áprilisában Jénában kezdett behatóbban foglalkozni a matematikával, majd még ugyanazon év őszétől a göttingeni egyetemen folytatta tanulmányait. Németországi tanulmányait is Kemény Simon báró, Alsó-Fehér vármegye főispánjának anyagi támogatása tette lehetővé. Ezen évek alatt szoros baráti kapcsolata alakult ki az ifjú Kemény Simonnal, aki tanulmányaik befejezése után is többször támogatta anyagilag Farkast egészen 1826-ban bekövetkezett haláláig.

A Göttingenben töltött mintegy három év meghatározó volt Farkas életében. Itt tett szert komoly matematikai, fizikai és csillagászati ismeretekre, ismerkedett meg a geometria megalapozásában oly fontos, V. posztulátumként is ismert, párhuzamosági axiómával kapcsolatos kérdésekkel, és itt kötött szoros barátságot Karl Friedrich Gausszal, akivel kisebb-nagyobb szünetekkel évtizedekig tartották a kapcsolatot.

1799 őszén tért haza Erdélybe. Kolozsváron megismerkedett Benkő Zsuzsannával, akivel 1801-ben keltek egybe, és 1802. december 15-én született meg első gyermekük, Bolyai János. Ezt az örömhírt levélben közölte barátjával, Gausszal is, akinek a Ceres kisbolygó felfedezésében játszott szerepéről értesülve így írt: „Írd meg nekem postán (mert itt semmihez sem juthatok), amit csak lehet, a fontosabbat, szebbet a Ceres pályájáról s az egésznek vázát. Ezenközben én is egy új plánetát indítottam el a Földre, de sem középpontját, sem pályáját meghatározni nem tudom; Isten szép fiúgyerekkel ajándékozott meg...” (Benkő 2002, 49; „Bolyai Farkas levele Gausshoz, Kolozsvár, 1803. febr. 27.”)

A fiatal család Domáldon (ma Vișoara, Maros megye, Románia), egy kis ősi Bolyai családi birtokon telepedett le, ahol Farkas nagy lendülettel kezdett gazdálkodni. Eltérítette a patak vizét, hogy kertjén keresztülfolyjon, vízesést tervezett, virágokat ültetett, falusi házát rendbe szedte, gyümölcsfákat telepített, és új termelési módszerekkel kísérletezett (Bedőházi 1897). 1804-ben megszületett Anna nevű lányuk is, aki csupán két évet élt.

1804 februárjában a marosvásárhelyi református kollégium diákküldöttsége kereste fel, akik közölték vele az erdélyi református egyházkerület főkonzisztóriumának határozatát, amely szerint meghívják az iskola matematika, fizika és kémia tanszékére professzornak. Fájó szívvel hagyta el rendbehozott kis domáldi birtokát, de apja biztatására is, aki korábban a vásárhelyi kollégium diákja volt, elvállalta a felkérést, és 1804. május 4-én megtartotta tanári székfoglaló beszédét (Weszely 1974, 13). Ezt

követően negyvenhét éven át tanított a marosvásárhelyi kollégiumban, az 1851-ben, 76 éves korában bekövetkezett nyugdíjazásáig.

Tanári munkáját igen nagy körültekintéssel végezte. Diákjai számára jegyzeteket írt, később diktált. Ezek kezdetben latin nyelven készültek, majd az 1830-as évektől, az oktatási nyelv megváltozásával áttért a magyar nyelvre. Kéziratban fennmaradt fizikai és csillagászati jegyzeteinek egy része a Magyar Tudománytörténeti Intézet gondozásában jelent meg nyomtatásban 2013-ban (Gajzágó–Szenkovits 2013). Előadásaihoz, jegyzeteihez igyekezett a legfrissebb szakkönyveket használni, amelyeket Bécsből rendelt, vagy Gauss segítségével szerzett be (Benkő 2002). Csillagászati jegyzeteiben a legfrissebb csillagászati eredményekről is beszámolt. Lenyűgöző módon tudott késő éjszakába nyúló szabadszemes csillagászati bemutatókat tartani tanítványai és minden érdeklődő számára (Gajzágó–Szenkovits 2013).

A tanítványai nagyon szerették Bolyai Farkast. Egyik volt tanítványa, Koncz József, *A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium története* című munkájában (1896) így emlékszik vissza egykori tanárára: „Az ifjúság meleg keblű barátja volt. Ha egyik-másik botlott is fiatal könnyelműségből, ő nem tört pálcát rögtön felette, [...] Neki mindig volt reménye annak megjavulásához, pártolására állott, s reménye a legtöbb esetben teljesült [...] A kisebbekkel szemben igen humánus, leereszkedő és bizalmat keltő magaviselete volt, s éppen ezért nagyszerű. A nagyobbak iránt tisztelettel viseltetett” (Weszely 1974, 23).

A nagy gonddal végzett tanári munkája mellett különös gonddal figyelt szeretett fia, János nevelésére, tanítására. A legjobb főiskolás diákok közül válogatott tanítókat fia számára, de matematikára ő maga tanította, korán felismerve János rendkívüli tehetségét. Azt tervezte, hogy a vásárhelyi tanulmányok után fiát Gausshoz küldi, hogy a legjobbtól tanuljon matematikát. Sajnos ezt a tervét nem tudja megvalósítani, mert Gausztól ekkor nem érkezik válasz leveleire, így kerül János fia a bécsi hadmérnöki akadémiára 1818-ban.

Bolyai Farkas első feleségét hosszas betegség után 1821-ben veszítette el. 1824-ben újra megnősült, második feleségétől, Somorjai Nagy Teréztől további két gyereke született, 1826-ban Gergely és 1830-ban egy Berta nevű kislány, aki csecsemő korában elhunyt. Farkas 1833-ban ismét özvegyesre jutott. Ugyanebben az évben nyugdíjazták betegsége miatt János fiát, aki hazaköltözött Marosvásárhelyre, később a család domáldi birtokára, ahonnan 1846-ban költözött vissza Marosvásárhelyre.

Családi életét első felesége betegeskedése mellett anyagi gondok is nehezítették. A tanári fizetés alig biztosította számukra a megélhetést. Jövedelmeit egy rövid ideig kocsma bérlésével próbálta kiegészíteni, ami ráfizetésesnek bizonyult. Matematikából és zenéből tartott magánórái sem hoztak sok hasznot, mert belefeledkezve az oktatásba gyakran egész délutánokat kitöltő ingyenes leckéket tartott. Gyakran keresték fel orvosi, pereskedési vagy borkezelési tanácsokért is. Próbálkozott kertészkedéssel, borászattal, magasabb határfokú kályhák építésével is. Az akkor készült Bolyai-kályhák közül néhány még ma is áll és működik (például az aranyosgerendi református templomban) Erdélyben.

1820-ban Bolyai Farkas értesült az erdélyi kamarai erdők főfelügyelői állásának megüresedéséről. A sokkal jobb jövedelem reményében elhatározta ennek az állásnak a megpályázását. Ez irányú szakmai ismeretek pótlása érdekében saját bevallása szerint több mint negyven erdészeti szakkönyvet tanulmányozott át, és ezekre támaszkodva megírta az első magyar nyelvű erdészeti szakmunkát, amelyet nyomtatásban 1911-ben jelentetett meg Kintses József *Bolyai Farkas erdészeti csonka munkája* címen (Bolyai 1820, Kintses 1911). Pályázata így sem volt sikeres.

Bolyai Farkas a nyelvek és a szépirodalom iránt is különös érdeklődést mutatott. A Kolozsváron szárnyait bontogató magyar nyelvű színjátszásba már diákéveiben, 1793-ban bekapcsolódott. A Döbrentei Gábor által az új kőszínház megnyitására 1814-ben hirdetett drámapályázatra három drámát is küldött: *Pausanias, vagy a nagy-ravágyás áldozatja*; *Mohamed, vagy a ditsőség győzelme a szerelmen* és *Kemény Simon, vagy a hazaszeretet áldozatja*. Ezeket a drámákat még a pályázat eredményhirdetése előtt további két drámával kiegészítve (*A virtus győzelme a szerelmen* és *A szerelem győzelme a virtuson*) 1817-ben *Öt szomorú játék. Irta egy hazafi* címen Nagyszebenben, saját költségén kiadta. A „hazafi” szerző kiletét azzal próbálta leplezni, hogy az előfizetők névsorában a saját nevét is feltüntette (Bolyai 1817). A pályázat eredményét 1819-ben hirdették ki. Bolyai ezen második helyezést ért el, megelőzve a bírálók szemében még csak méltatást sem érdemlő Katona József *Bánk bánját*. A Bolyai-drámák értékelésében dicsérték azok „poétai nyelvét”, de elmarasztalták, hogy „néhol felette buja növésű, nem tisztált, nem szoros” (Weszely 1974, 18). 1818-ban Marosvásárhelyen újabb drámáját jelentette meg *A' párisi per. Egy érzékeny játék öt felvonásokban*. címmel (Bolyai 1818). Szépirodalmi tevékenységét műfordításokkal is gazdagította. Marosvásárhelyen adta ki nyomtatásban 1819-ben Alexander Pope angol nyelvből fordított *Pope proba tétele az Emberről* című színjátékát, amit az eredetiben nem található gondolatokkal is kiegészített (Bolyai 1819). Nyomtatásban megjelent drámáin kívül verseket is írt, de 1836-ban egy elkeseredett órában elégette valamennyi kéziratban lévő irodalmi művét (Weszely 1974, 18–19). Később néprajzi jellegű kutatást is folytatott. Ennek eredménye az 1834-ben a *Tudománytárban* megjelent „Marosszéki lakodalmi szertartások” című munkája (Bolyai 1834).

A Göttingenből való hazatérés után Bolyai Farkas matematikai vizsgálódásai főként a párhuzamos egyenesekre vonatkozó V. posztulátum bizonyítására irányultak. A *Theoria Parallelarum* (A párhuzamosok elmélete) című kéziratát 1804-ben elküldte Gaussnak (Benkő 2002, 63), aki válaszlevelében rámutatott a gondolatmenet hibájára. 1808-ban próbálkozott ennek kiegészítésével, erre a munkájára azonban már nem érkezett válasz Gausstól. A párhuzamosok problémájának megoldásában megtapasztalt kudarc miatt később óva intette fiát ettől a problémától, de szerencsére az apai intelem ellenére János nem adta fel a kutatást, és felismerte, hogy új utat kell keresni. Nem az axióma bizonyításával kell kísérletezni, hanem annak elhagyásával (abszolút) vagy helyettesítésével újabb (nemeuklideszi) geometriák konstruálhatók. Fontos megemlíteni, hogy Bolyai Farkas, még ha kezdetben hitetlenkedve is fogadta fia jelzését a paralellák problémájával kapcsolatos felismerésére vonatkozóan, később megértette fia

forradalmian új gondolatait, és felismerte azok jelentőségét. Lehetőséget adott azok közlésére főműve, a *Tentamen* mellékleteként (*Appendix*), és elküldte fia munkáját Gaussnak, aki sajnós vonakodott a munka méltó értékelésétől, népszerűsítésétől.

Bolyai Farkas nagy szorgalommal kapcsolódott be a magyar nyelvű oktatás elterjesztésébe. Diákjai számára magyar nyelvű tankönyveket írt és nyomtattatott a marosvásárhelyi kollégium nyomdájában (Bolyai 1830, 1834, 1843, 1849, 1850a, 1850b). A reformkori nyelvújítás aktív résztvevőjeként sokat bíbelődött új magyar szakkifejezések bevezetésével, amelyek többsége ugyan nem honosodott meg, például pároztatást javasolt a dividálásra (ma osztás), nemzöt a koefficiensre (ma együttható), kebelgörbét a szinuszgörbére, de vélhetőleg tőle származnak a napjainkban is használt befogó, átfogó és átló megnevezések.

Bolyai Farkas matematikai munkásságának koronája a *Tentamen* (Bolyai 1832, 1833). Ebben a latin nyelven írt kétkötetes munkában a hosszú évtizedek során érlelődött önálló matematikai rendszerét foglalja össze. A mű részletes és szakszerű elemzését olvashatjuk például Szénássy Barna (1970) vagy Weszely Tibor (1974) munkájában. Szénássy összegzése szerint „a *Tentamen* érdekes és eléggé ritka típusa a tankönyvnek. Megtalálható benne a magyarországi felsőbb iskolák matézis anyaga, kiegészítve a széles látókörű, didaktikailag modern elveket valló, de tanítványaitól túlzásba menően sokat kívánó tanár követelményeivel; a matematika már több hazai kiadású könyvben is feldolgozott néhány fejezete, tele tűzdelve önálló eredményekkel és gondolatokkal” (Szénássy 1970, 137). A műben szereplő matematikai fogalmak axiomatikus felépítésére törekszik. Geometriai foglalatosságainak tanúságaként kiemelhetjük, hogy Bolyai Farkas az V. posztulátumot helyettesítő (azzal ekvivalens) axiómákat gyűjtött össze. Saját eredményei közül szerepel benne gyökközelítő eljárása, konvergenciakritériuma, valamint a sokszögek véges átdarabolhatóságára (végszerű egyenlőségére) vonatkozó három tétele is. Sajnós a *Tentament* a kortársak alig ismerték, és még kevesebben értették meg annak jelentőségét, a modern matematikában is elvi jelentőségű alapvető gondolatait. Eredeti eredményei többnyire azokat később felismerő matematikusok nevének kerültek be a matematika kincses tárába.

Bolyai Farkas utolsó matematikai műve a *Kurzer Grundriss* (Bolyai 1851). Erről Szénássy a következőket írja: „olyan matematikai végrendelet, amelyben a szerző összegezte a fontosabbnak tartott, és többségükben másutt is megjelent gondolatokat. Fő érdemét abban látom, hogy Bolyai Farkas éles szemmel von benne párhuzamot Bolyai János és Lobacsevszkij geometriája között” (Szénássy 1970, 132).

Az egykor köztiszteletnek örvendő, népszerű tudós professzor életének utolsó szakaszát visszavonultan élte le. Gauss halálának híre is elkésérette. Erről így írt János fiának: „Nagy világhosság aludt ki a földön, senki nincs már tavaszom mezején, egyedül maradtam, s nemsokára én se leszek többé” (Weszely 1974, 25). Halála 1856. november 20-án következik be agyvérzés következtében. Végakarata szerint temetése minden halotti pompa, a szokásos szertartások nélkül zajlott.

Ha összegezni akarjuk, hogy miért fontos ma, születése után 250 évvel Bolyai Farkasra emlékezni, akkor talán legfontosabb örökségünk a tudomány tisztelete, sze-

retete. A Bolyai név napjainkban magyarul a tudomány, a tudós szavak szinonimája. Ebben pedig János fia mellett jelentős Bolyai Farkas matematikusi, tudós tanári, polihisztori munkássága is. Iskolája, ahol hosszú évtizedekig tanított, ma büszkén viseli Bolyai Farkas nevét (2. ábra). Az erdélyi tanulóifjúság matematika iránti szeretetét Bolyai-tantárgyversenyek keretében is ápolják. Kolozsvár tudományegyeteme nevében is hirdeti a Bolyaiak szellemiségét, és a névadók eredeti szándéka szerint ez a mindkét Bolyai munkássága iránti tiszteletet mutatja.

2. ábra. A két Bolyai szobra a marosvásárhelyi Bolyai téren, a Bolyai Farkas Elméleti Líceum előtt
Forrás: Pálfi Balázs felvétele, Fortepan, CC BY-SA 3.0

Irodalomjegyzék

- Bedőházi János (1897). *A két Bolyai*. Marosvásárhely: Ev. Ref. Kollégium.
<https://real-eod.mtak.hu/1255/1/10559.pdf>
- Benkő Samu (2002). *Bolyai-levelek*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- [Bolyai Farkas] *Egy hazafi* (1817). In : *Öt szomorú játék* [Színjáték]. Szeben.
https://real-r.mtak.hu/233/1/Ot_szomorujatek.pdf
- Bolyai Farkas (1818). *A' párisi per. Egy érzékeny játék öt felvonásokban* Marosvásárhely: Református Kollégium.
- Bolyai Farkas (1819). *Pope' Proba-Tétele az Emberről. Ánglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal*. [Műfordítás, színjáték]. Marosvásárhely: Református Kollégium.
- Bolyai Farkas (1820). *Erdészeti csonkamunka*. Kézirat.
- Bolyai Farkas (1830). *Az arithmetica eleje*. Marosvásárhely: Református Kollégium.
- Bolyai Farkas (1832, 1833). *Tentamen juventutem studiosam in elementa matheseos purae, elementaris ac sublimioris, methodo intuitiva, evidentiisque huic propria, introducendi. Cum Appendice triplici*, Tomus I-II. Marosvásárhely: Református Kollégium.
- Bolyai Farkas (1834). *Arithmetiának, geometriának és physikának eleje...* Marosvásárhely: Református Kollégium.
- Bolyai Farkas (1843). *A Marosvásárhelyt 1829-ben nyomtatott Arithmetica elejének részint rövidített, részint bővített, általában jobbított, s tisztáltabb kiadása*. Marosvásárhely: A szerző által.
https://real-eod.mtak.hu/2365/1/A_Marosv%C3%A1s%C3%A1rhelyt_1829_be_nyomtatott_a.pdf
- Bolyai Farkas (1849). *Ürtan' elemei kezdőknek*. Marosvásárhely: Református Kollégium.
https://real-eod.mtak.hu/1252/1/MTA_KIK_545098_Bolyai_Urtan.pdf
- Bolyai Farkas (1850a). *Aritmetica eleje kezdőknek*. h. n. [Marosvásárhely]
- Bolyai Farkas (1850b). *Kurzer Grundriss eines Versuchs*. h. n. [Marosvásárhely]
- Gazda István, szerk. (2002). *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gündischné Gajzágó Mária – Szenkovits Ferenc, szerk. (2013). *Bolyai Farkas fizikája és csillagászata*. Budapest–Marosvásárhely: Magyar Tudománytörténeti Intézet – Teleki–Bolyai Könyvtár
https://real.mtak.hu/56337/7/gajzago_bolyai_konyv_teljes_uj.pdf
- Kintses József (1911). *Bolyai Farkas erdészeti csonkamunkája 1820-ból*. Jegyzetekkel ellátá Kintses József m. kir. erdőtanácsos. Máramarossziget: Sichermann Mór.
https://eprints.edk.oeo.hu/1659/1/ak3484_bolyai_farkas_erd_csonka_munkaja.pdf
- Szénássy Barna (1970). *A magyarországi matematika története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Weszely Tibor (1974). *Bolyai Farkas a matematikus*. Bukarest: Tudományos Könyvkiadó.

Elhunyt Polgár László, Széchenyi-díjas biokémikus,
a HUN-REN Molekuláris Élettani, a korábbi Enzimológiai Intézetének
emeritus professzora

László Polgár, Széchenyi Prize Winner Emeritus Professor
of the HUN-REN Institute of Molecular Life Sciences,
formerly Institute of Enzymology, dies

Závodszy Péter

kutatóprofesszor, HUN-REN Természettudományi Kutatóközpont Molekuláris Élettudományi Intézet, Budapest
zavodszy.peter@ttk.hu

1. ábra. Polgár László
Forrás: Polgár László családja

Polgár László (1. ábra) 1930-ban született Budapesten. 1953-ban végzett vegyészként az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A Szechenyi Orvostudományi Egyetem Orvosi Vegytani Intézetében kezdte kutatói pályafutását, majd 1958-tól a Reanal Finomvegyeszergyárban részlegvezetőként dolgozott. 1960-ban Straub F. Brunó támogatásának köszönhetően folytathatta kutatói pályáját az MTA akkori Biokémiai Intézetében tudományos munkatársként, 1970-től csoportvezetőként. Kandidátusi értekezését 1965-ben, míg akadémiai doktori értekezését 1970-ben védte meg. Intuitív, sikeres kutatóként számos elismerésben részesült: 1988-ban Akadémiai Díjjal, 1989-ben Ezüst Medál kormánykitüntetéssel, 1995-ben Eötvös-koszorúval, 1996-ban Straub-plakettal, majd 1999-ben Szentágothai-díjjal és Tankó Béla-díjjal, 2002-ben

Széchenyi-díjjal tüntették ki. Tevékenykedett számos szakmai társaságban és egyesületben, húsz éven át, 1970–1990 között volt elnöke a Magyar Biokémia Egyesület Fehérje Szakosztályának. A CRC Kiadó által gondozott nagy sikerű monográfiában foglalta össze a proteázok működési mechanizmusával kapcsolatos legújabb ismereteket. Kutatásaiban sikeresen ötvözte a vegyészti tudást és az integráns biológiai látásmódot. Évtizedekkel a génebézészet kora előtt, a világon elsőként változtatta meg egy enzim, a szubtilizin, specificitását helyspecifikus kémiai mutagenézis útján. Kimutatta, hogy a szerin proteázok esetében a korábban feltételezett töltés-relé katalízissel szemben egy általános báziskatalízis történik, míg a cisztein proteázok esetében egy tiolát-imidazolium ionpár reagál a szubsztrátummal. Később a génebézészet eszköztárának felhasználásával számos proteáz hatásmechanismusát tárta fel. A protil oligopeptidáz szerkezetének nagy felbontásban (1,4 Å) való meghatározása révén egy eddig ismeretlen szerin proteáz világ került a látótérbe, ahol az α/β -hidroláz szerkezetű peptidáz domént egy különleges propeller domén takarja el, és ez utóbbi felelős a katalízis finomhangolásáért.

Eddig tartott a száraz tények és érdemek felsorolása, de akinek – mint nekem – volt szerencséje több mint fél évszázadon át Polgár László közvetlen környezetében működni, nemcsak az elkötelezett kutatót, de az embert is módja volt megismerni. 1962-ben léptem be az MTA akkori Biokémiai Intézetének akkor számomra furcsa világába a debreceni, Szalay Sándor által vezetett MTA Atommag Kutató konzervatív atmoszférájából egy másik, a felszínen rendkívül liberális, de a mélyben nagyon is hierarchikus és a párttagok által dominált „vonalas” világba. Idegenül mozogtam ebben a közegben, szerencsémre találtam két embert, Polgár Lászlót és Friedrich Pétert, akikkel első perctől jól megértettük egymást. Gyakoriak lettek a beszélgetések, és hamar kiderült, hogy nagyon hasonlóan gondolkodunk a világ dolgairól, rájöttünk, hogy számunkra a kemény munka és a közélettől való tartózkodás a túlélés módja. Ez közel hozott bennünket, Lacival sokat beszélgettünk, teniszeltünk az intézet udvarán akkor még létező tenispályán. Már akkor is imponált nekem a munka- és a gondolkodásbéli fegyelmezett összeszedettsége. Zárkózott, csendes személyiség volt, de nagyon határozott, a lényegét látó véleménye volt a dolgokról.

A kezdeti időkben munkastílusa jelentősen különbözött az enyémtől. Viszonylag keveset dolgozott manuálisan, de sokat gondolkozott, és alaposan és részletesen tervezett, majd a munkát két laboránsára bízta. Az idő az ő munkastílusát igazolta, már a hatvanas években jelentős, felfedezésértékű eredményeket ért el. Meghívást kapott Chicagóba, ahol neki sikerült kémiai módosítással egy enzim, a szubtilizin specificitását megváltoztatni, messze a génebézészet megjelenése előtt. Ez az eredménye még a *Chicago Times* címlapjára is felkerült. Volt is némi kellemetlensége belőle, a belügi összekötő kérdőre vonta, hogy ha ez jelentős felfedezés, akkor miért az imperialisták nemzetközi folyóiratában publikálta. Hazatérve hozott egy Opel Kadett autót, ami akkor igen nagy szó volt. Ezzel jártunk a Chopokra síelni, ezek a kirándulások még közelebb hoztak bennünket egymáshoz. Laci úgy síelt, ahogy dolgozott, nyugodtan, de kifogástalan stílusban, autót is így vezetett szabályosan, udvariasan és megfontoltan.

Laci az intézetben szinte észrevehetetlen volt, reggel korán érkezett, kiosztotta a munkát, majd távozott, otthon nyugodtan olvasott, és tervezte a másnapi munkát. Időnként lejött hozzám a második emeletről beszélgetni. Ilyenkor a napi politika is szóba került, nagy volt köztünk az egyetértés, érdekes módon a rendszerváltás előtt és után egyaránt. Nagyon magáénak érezte ezt az országot, bosszantotta minden, ami eltért az értékrendjétől, s ilyesmi akadt bőven. Csendes, visszahúzódo természetű volt az oka, hogy a közéletben csak szigorúan szűk szakmai vonalon vett részt. Ez állt a háttérben annak is, hogy itthon kevésbé volt ismert, mint a nemzetközi mezőnyben. Érdeme szerinti kitüntetések csak a rendszerváltás után érték el. Ötvenkét éven át dolgoztunk egymás mellett, ugyanabban az intézetben. Laci szakmai értelemben meghatározó tagja volt a kutatóközösségünknek, szakmai szervezési kérdésekben mindig bölcs visszafogottsággal nyilvánult meg. A 80. születésnapja alkalmából rendezett konferencián sem a mindenki által elismert, világraszóló eredményeiről beszélt, inkább felidézte az indulás viszontagságait, azt üzenve ezzel, hogy mindig az adott körülmények között kell és lehet sikert elérni. Nyolcvanhárom éves koráig dolgozott teljes szellemi frissességben, akkor nyugdíjba ment, s többé nem jött be az intézetbe, de otthon olvasott, és követte az eseményeket. Néha beszélünk telefonon, legutóbb néhány hónapja. Kértem, hogy az intézet fennállásának 75. évfordulójára tervezett könyvbe írjon visszaemlékezést. Ezt már nem vállalta, korábbi írásának aktualizálását Szeltner Zoltánra, korábbi munkatársára bízta. Az intézet 75 évéből Polgár Laci 64-nek volt tanúja, s 53 éven át volt a történetnek aktív, meghatározó alakítója. Abban, hogy az Enzimológiai Intézet hírneve itthon és külföldön olyan, amilyen, Polgár Lászlónak elvitathatatlan érdeme van.

Lacinak hosszú időt mért ki a sors, és bár Seneca szerint, s ezzel én sem vitatkozom, az életet nem években, hanem tartalmában mérjük, Laci élete nemcsak években volt átlag feletti, de tartalmában is. A bölcsek, s talán e kérdésben majdnem mindenki bölcs, emberemlékezet óta gondolkoznak az élet értelmén. Platón a tudás megszerzésének lehetőségét látta benne. Arisztotelész a boldogságban vélte megtalálni, s a boldogság kulcsa a sikeres élet. Laci élete ilyen szempontból is teljes volt, mindig voltak céljai, keményen küzdött azok eléréseért, és legtöbbször sikerre is jutott ezekben. Ezért azt mondom, ne szomorúsággal, hanem a hála érzetével búcsúzzunk, köszönetet mondva mindazért, amit vele megélhettünk, és amit örökségül hagyott ránk. Én hitelesen mondhatom mindezt, mert meghatározó időben, több mint öt évtizeden át voltam kollégája, barátja és tanúja munkájának és életének. Laci zárkózott ember volt, de akiket közel engedett magához, s én ezek közé tartozom, azoknak kivívta tiszteletét és megbecsülését.

Búcsúzzunk, de fájdalommentesen enyhíti, hogy Laci a dolgát elvégezte, maradandót alkotott a tudományban, van folytatása az életének gyermekében, tanítványaiban és munkatársaiban. Ciceró szavait idézem: „Mors terribilis iis, quorum cum vita omnia extinguntur, non iis quorum laus emori non potest”. Valóban: *a halál csak azok számára rettenetes, akiknek az élettel minden véget ér, de nem azoknak, akiknek emlékét mások szeretete és tisztelete megőrzi*. Lacit szeretet és megbecsülés övezte életében, s ez teszi emlékét maradandóvá, most is, amikor már fizikai valójában nem lehet közöttünk.

TUDÓSPORTRÉ

Egy alkotó párkapcsolat: Laura Bassi életútja (1711–1778)

A Creative Couple: The Life of Laura Bassi (1711–1778)

Botos Katalin

DSc, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, Szeged;
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest
evmkabor@t-online.hu

Érdekes angol könyvet jelentetett meg Angella Nazarian 2019-ben *Creative Couples: Collaborations That Changed History* (Kreatív házaspárok: világraszóló kettősök) címmel, amely alkotó házaspárokat mutat be. A kötetben sorjázó izgalmas élettörténetek egyik csodálatos példájának tekinthetjük Laura Bassi és férje, Giuseppe Veratti életét a 18. századból. A Bolognai Egyetemen oktató Marta Cavazza is írt egy alapos tanulmányt kettőjük munkásságáról (Cavazza 2009).

Hogy valóban világraszóló, tudománytörténeti jelentőséggel bíró tudós nőről van szó, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy nem pusztán egy róla elnevezett ösztöndíj létezik (épp a minap került elém a friss pályázati felhívás), de egy jégtörő hajó, sőt a Vénusz bolygó egyik krátere is az ő nevét viseli. Ki volt hát Laura Bassi? Hogyan élt, és mit üzenhet a ma emberének tudományos öröksége, szakmai és magánélete?

Laura Bassi egy jómódú ügyvéd családjában született 1711-ben. Ötéves korától unokafivére tanította latinra és franciára. Nemcsak olvasott, de írt és beszélt is latinul, ennek köszönhető, hogy tudományos pályáján latinul tarthatott előadásokat. Tizenhárom éves korától filozófiát tanult, érdeklődésének homlokterében kiemelten a metafizika, a logika és a természetfilozófia állt. Tudásának pallérozásában a családi orvos, a Bolognai Egyetem tanára, Gaetano Tacconi segítette, akinek tudomány szemléletét ifjú tanítványa hamarosan meghaladta azzal, hogy az új irányzat, a newtoni fizika híve lett.

A tehetséges leányra felfigyelt Prospero Lambertini, a bolognai érsek, aki pártfogásába vette. Lambertini később XIV. Benedekként vonult be az egyháztörténetbe, mégpedig olyan tudós pápaként, aki nemcsak a teológiában tűnt ki páratlan képességeivel, de számos egyéb tudományterületen is jeleskedett. Az érsek 1732-ben nyílt vitát szervezett védenca számára, így Laura mindössze húszévesen négy jeles tudós előtt védhette meg 49 tételét. Laura Bassi így vált a történelem első nőjévé, aki természettudományokból doktorátust szerzett, valamint ő volt a második, aki filozófiai doktori fokozatot kapott Itáliában (az első Elena Cornaro Piscopia volt).

Bassi a newtoni fizika népszerűsítője lett, Alessandro Volta és Benjamin Franklin levelezőpartnere, Luigi Galvani kollégája. Laura Bassi kortársairól ta-

nultunk a középiskolában: ismerjük Galvani kísérleteit, Volta úttörő szerepét az elektromosságtan kialakításában. Franklin tudományos jelentőségét pedig csak államférfiúi hagyatéka szárnyalja túl. A nagyformátumú politikus ugyanakkor polihisztor tudósként olyannyira maradandót alkotott, hogy például ételétveit tartalmazó könyvecskéjét még a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben is rendszeresen forgatta a fiatalság.

Bassiról, e nagyformátumú személyiségről azonban nem sokan tudnak hazánkban. Feltehetően korunk genderáramlata irányította a közérdeklődést e nagyszerű asszonyra, bár teljesítményét tekintve számos szempontból megérdemli a figyelmet. Tiszteletet parancsoló munkássága ugyanis áttört korának társadalmi előítéletein, hiszen kiemelkedő szellemi erővel és hatalmas erkölcsi tartással bírt. Példát adott továbbá arra, hogy miként lehetséges – ma talán így fogalmaznánk – értelmiségi házaspárként közösen, együtt alkotni. Iránymutatónak bizonyult abban is – és talán ez a legcsodálatosabb –, hogy nem lehetetlen összehangolni a tudományos munkát és a családi élet mindennapjait.

A nők korunkban ennek a kihívásnak a feloldását nehezen tudják elképzelni. Hányszor halljuk a fiataloktól, hogy a gyermekvállalás visszavetné őket karrierjükben. Annyi bizonyos, hogy egy nőnek ahhoz, hogy kiteljesedjék mindkét hivatásában, feltétlenül olyan férfitra van szüksége, aki szellemi értelemben is társa, mégsem féltékeny, inkább büszke felesége elért eredményeire. Sőt adott esetben azt is képes elfogadni, ha felesége nálánál sikeresebbnek mutatkozik pályáján. Bassinak ilyen kitűnő társat adott az ég. Csodálatos szakmai együttműködésben és harmonikus házasságban élt férjével, egyben munkatársával, aki maga is kiemelkedő tudós volt. Laura nyolc gyermek édesanyja lett, akiből öt érte meg a felnőttkort. Gyermekei közül négyen egyházi szolgálatba álltak; egynek lett közülük családja.

Bassi előbb a Bolognai Akadémia, majd a Pápai Tudományos Akadémia (Benedettini) első női tagja lett. Bolognának két intézménye volt: a tudományos és a művészeti akadémia. Az Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna 1690-ben jött létre, és egyfajta „Solomon's House”-ként töltötte be szerepét, követve Francis Bacon utópikus munkája, a *New Atlantis* (1626) felvázolta koncepciót a Bölcs Salamon szellemiségében működő modern kutatóegyetemekről. Az intézmény alapvető célja a kutatás, kísérletezés volt. E munkát támogatandó, az akadémiát felszerelték szakkönyvtárral, természettörténeti múzeummal, fizikai és kémiai laborokkal, de még csillagászati megfigyelőhellyel is. A Bacon által leírt modell számos akadémiának, így a Francia Tudományos Akadémiának is mintául szolgált. Bassi a kísérleti fizika professzoraként mindenesetre a legmagasabb fizetésű oktató lett a Bolognai Egyetemen. A Bolognai Egyetem Akadémiája olyan nívós volt, hogy Voltaire a levelezésében azt írta, inkább szeretne ennek az akadémiának a tagja lenni, mint a britnek, amely Sir Isaac Newtont adta a világnak.

A 18. század első felétől kezdve jelentős érdeklődés övezte az elektromos jelenségek kutatását. Szerte Itáliában folytak kutatások, gépeket szerkesztettek, előadásokat tartottak róla. A Bolognai Tudományos Akadémia az elsők között tűzte hivatalos

programjára az elektromos áramlás tanulmányozását. Veratti és felesége különösen kitűntek ezen a téren. Közösen és külön-külön is folytattak kísérleteket. A berendezéseket saját otthonukban próbálták ki, miközben aktívan részt vettek különböző vitaforumokon is. Ezeken jeles szakemberekkel találkoztak, így többek között Voltával is, de levelezésben álltak a tudós pappal, Jean-Antoine Nollettel, az ozmózis felfedezőjével is, Galvani pedig a tanítványuk volt. A házaspár sajátos viszonyát a témához – és egymáshoz – jól mutatja Veratti egy levélrészlete, amelyet (egyébként ritka) távollétének egyik alkalmával írt a feleségének: „Ne feledd, az elektromos szerkezet, továbbá gyermekeim meg irántad érzett szeretetem a legnagyobb kincs számomra a világon” (saját fordítás, Cavazza 2009, 117).

Veratti filozófiai és orvosi doktori fokozattal bírt. Szenvedélyesen érdeklődött a fizika iránt, ami a korban filozófiai tanulmányainak részét képezte. E téren Bassi elméleti ismeretei voltak mélyebbek, Verattit azonban kifejezetten a fizika tudományágában szerzett felismerések orvosi felhasználása izgatta. Tanítványuk, Galvani is az élő szervezetek és az elektromosság kapcsolatának kutatásával vált híressé. Veratti 1737-ben egyetemi oktatói állást kapott, majd egy másodikat is az anatómia területén. Hamarosan előrelépett a ranglétrán, s a kísérleti fizikai tanulmányokat képviselő Jacopo Bartolomeo Beccari professzor asszisztense lett. Veratti azt a feladatot kapta, hogy a newtoni fizika alkalmazásával kapcsolatosan végezzen kísérleteket, amelyekben felesége szintén részt vett. A kor elektromossággal kapcsolatos kutatásainak kiemelkedő alakja Giambattista Beccaria 1758-ban publikálta Jacopo Bartolomeo Beccarihoz írt levelezését, mely az atmoszférikus elektromosság kérdéskörét tárgyalja. A tudós ezt a művét Bassi és Veratti asszisztálásával fejezte be Bolognában, ahová Torinóból jött, ott ugyanis erősen támadták nézetei miatt. Munkássága eredményeként szereltek fel villámhárítókat Velencében a Szent Márk-székesegyházra és a milánói dómra.

Bassi azért döntött végül is a Verattival kötött házasság mellett, mert korának társadalmi viszonyai között megengedhetetlen volt, hogy férjezetlen nőként vegyes társaságban forgolódjék. Mint levelezésük tanúsítja, azért választotta Verattit, mert a férfi ígéretet tett arra, hogy sosem fogja kutatómunkájában gátolni. Pontosan így is történt: nemhogy nem gátolta szeretett felesége munkáját, épp ellenkezőleg, ott segítette, ahol csak alkalmá nyílt rá.

Bassi valóban nem férje jogán lépett be a tudománytörténetbe, mint néhány más, tanult korabeli nő. Az ő matematikai ismeretei lényegesen alaposabbak voltak, mint Verattié; Gabrielle Manfreditől tanult, az infinitezimális, végtelenül kis számok egyik úttörőjétől. Latin és görög olvasottsága kiemelkedő volt, mi több, saját korában nagy becsben tartott verseket is írt. Otthonuk nemcsak tudósok találkozóhelye, de egyfajta irodalmi szalon is volt, amelyben nemcsak természettudósok, de költők, amatőr művészek, világlátott utazók is megfordultak.

Bassi 1732-ben megkapta a kísérleti fizika oktatásának jogát. Igaz, csak otthonában fogadhatta a tanítványait, nem az Akadémia épületében, mint férfi professzortársai. Hiába küzdött e tiltás feloldásáért, végül nem járt eredménnyel. Az oktatás

feltétele volt, hogy a sok költséges berendezés rendelkezésre álljon otthonukban, amit Veratti is gyakran felemleget levelezésük során (Beccaria 1758, 29–30). Az eszközök beszerzését Benedek pápa támogatása tette lehetővé, ezek között található az az elektromos légpumpa is, amely az 1600-as évek végén élt angol tudós, Francis Hauksbee által feltalált modell tökéletesített változata volt. A kutató házaspár tudományos munkájának része volt többek között az állati elektromosság kutatása is. Veratti kapta a megbízatást a Bolognai Akadémia egyik tagjának, Gianfrancesca Privatti elméletének kísérleti igazolására, amelyben azt vizsgálták, hogy az emberi betegségek kezelésénél az elektromosságnak milyen gyógyító hatása lehet.

Élen járt a házaspár a Benjamin Franklin által kimutatott természetes légköri elektromos jelenség (a villám) és a mesterséges elektromosság azonosságának igazolását illetően is. (Franklin volt az első, aki azt vallotta, hogy a villám valójában elektromosság.) Az 1755-ös *Bolognai Akadémiai Évkönyv* említést tesz ezek vizsgálatáról – de elsősorban Verattit idézi, bár Bassi is számos tanulmányt nyújtott be e tárgyban, igaz, ezek számát Veratti munkáinak mennyisége valóban felülmúlta. A tudós nő közreműködése világosan érzékelhető a három fontos kísérlet leírásából, amelyet 1750 és 1770 között végeztek Bolognában, így indokolatlannak tűnik, hogy a feleség e területen kifejtett munkásságát nem tartotta komolyabban számon a tudománytörténet. Beccari különösen szoros munkakapcsolatban volt Bassival. A fizikai kísérleteket Verattiék otthonában bonyolították le, mivel a városban a villámhárítás jelensége miatt nagy riadalom volt, így ott betiltották a kísérletezést. Bassi 1778-ig, haláláig tanított; utána férje folytatta a korábbi közös kutatást. Lazzaro Spallanzani, egyik első tanítványa, korának jeles zoológusa, fizikus kutatója mindig úgy hivatkozott rá, mint „nagy tiszteletű mesterre”. Az elektromossággal kapcsolatosan Bassi tudatosan maradt háttérben férje mögött, de egyértelmű, hogy közösen dolgoztak. Kifejezetten segítette férje munkájának elismerését, akár a saját ismeretségi körén keresztül is. Ugyanakkor a tudományos jellegű személyes kapcsolatok ápolása általánosságban is elsőrendű feladata volt a házaspárnak. Volta így írt Bassiról: „A természettudományok gyönyörű ékessége, fény és dicsőség nemének Itáliában” (saját fordítás, Ceranski 1996, hangoskönyv változat).

Mindent összevetve elmondható, hogy Laura Bassi élete egyedi és kivételes példája volt egész Európában a nők tudományos elhivatottságának. Ami azonban még ennél is meghatározóbb, életútja azt bizonyítja, hogy lehetséges harmóniát teremteni a családi élet és a tudományos munka közt, így a tudópár kivételes házastársi kapcsolata egyben üzenet a mának és a jövő tudósgenerációinak egyaránt.

Irodalomjegyzék

Bacon, Francis (1626). *New Atlantis: A Work Unfinished*. United Kingdom.

http://seas.elte.hu/coursematerial/CziganyikZsolt/36_Bacon_New_Atlantis.pdf

Beccaria, Giambattista (1758). *Eletricismo naturale ed artificiale. Lettere*. Bologna: Stamperia di Colle Ameno.

<https://wellcomecollection.org/works/v666rmwf/items?canvas=16>

Cavazza, Marta (2009). „Laura Bassi and Giuseppe Veratti: An Electric Couple during the Enlightenment”. *Contributions to Science*, 5/1, 115–124.

<https://doi.org/10.2436/20.7010.01.67>

Ceranski, Beate (1996): „»Und sie fürchtet sich vor niemandem« Die Physikerin Laura Bassi (1711–1778)”. Frankfurt: Campus Katalog-Nummer: 49154. Frankfurt am Main: Campus-Verlag.

Nazarian, Angella M. (2019). *Creative Couples: Collaborations That Changed History*. New York: Assouline.

„Veratti to Bassi, from Ancona, 26 November 1746”. In: *Lettere inedite alla celebre Laura Bassi scritte da illustri Italiani e stranieri, con biografia*. Bologna: Tipografia G. Cenerelli, 1885, 153–154.

<https://www.biodiversitylibrary.org/item/60880#page/157/mode/1up>

'Sigmond Elek a magyar talajtan és talajkémia meghatározó, világhírű klasszikusa

Elek 'Sigmond, the World-Famous, Classic Figure of Hungarian Soil Science and Soil Chemistry

Rajkai Kálmán¹ – Makó András²

1 kutató professor emeritus, HUN-REN Agrártudományi Kutatóközpont Talajtani Intézet
Talajfizikai és Vizgazdálkodási Osztály, Budapest
rajkai.kalman@atk.hun-ren.hu

2 az MTA doktora, HUN-REN Agrártudományi Kutatóközpont Talajtani Intézet,
Talajfizikai és Vizgazdálkodási Osztály, Budapest
mako.andras@atk.hun-ren.hu

1. ábra. 'Sigmond Elek (1873–1939)

Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, közkinccs,
a fotó készítője Halmi Béla

'Sigmond Elek (1. ábra) a magyar talajtan önálló tudományterületté válását széles nemzetközi szerepvállalásával és elfogadottságával, továbbá műegyetemi professzor-ként közel három évtizeden keresztül kinevelt, később meghatározóvá vált talajtani szakembereivel (ún. „'Sigmond-iskola”), valamint *Az általános talajtan* című, több nyelven is megjelent könyvével készítette elő.

Kolozsvárott született 1873-ban. Gimnáziumi tanulmányai után hivatását úgy választotta, hogy azt családja szesz- és sörgyárai üzemeltetésében és irányításában is felhasználhassa. Szülei tanácsára Pesten a József Műegyetem vegyész szakára iratkozott be. A kémia különböző szakterületeit oktató professzorok hamar felfigyeltek a tehetséges diákra, és segítettek további pályáján. A diploma megszerzése után négy évig a családi üzemek irányításában vett részt, valamint a szeszgyártással kapcsolatos kutatásokat végzett, miközben idegennyelv-tudását is gyarapította. A családi cégek fejlesztése érdekében a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen *A maltóz-hidrolízis reakció-sebessége* című mezőgazdasági kémiai értekezéssel 1889-ben doktorált. Nemzetközi kapcsolataiban nyelvtudását felhasználta, kutatási eredményeit angol, német és francia nyelven publikálta.

Ugyanebben az évben – a családi üzemek tönkremenetele után – néhány hónapig Nagybányán a Bányászati Hivatal vegyészeti laboratóriumában kapott állást. Cserhádi Sándor meghívására 1899-től Magyaróváron, az Országos Magyar Királyi Növénytermelési Kísérleti Állomás vegyészeként dolgozott. A magyaróvári évek alatt megismerkedett az agronómiai kutatással, a szabadföldi kísérletezéssel és a talajvizsgálatok laboratóriumi módszertanával. Megbízást kapott a talajok felvehető foszforvegyületeinek meghatározására használható vizsgálati módszer kifejlesztésére. Theophil Schloesing módszerét fejlesztette tovább az oldószernek használt híg salétromsav mennyiségének megválasztásakor azzal, hogy a talaj salétromsav-közömbösítését, azaz „lúgossági fokát” vette figyelembe. Kutatása eredményét *A könnyen átsajátítható foszforsav jelentősége és meghatározása talajaink trágyaszükségletének megállapítása céljából* című dolgozatában mutatta be, amellyel 1905-ben elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia pályadíját.

Egy évvel korábban, 1904-ben jelent meg a *Mezőgazdasági kémia* című könyve, melyben a növény táplálkozás, a talaj és trágyázás összefüggéseiről kialakult gondolatait, tapasztalatait foglalta össze. Első könyve hézagpótló alkotás volt, mert a mezőgazdasági kémia valamennyi ágával (növény-táplálkozásban, talajismeret, trágyázásban, állati táplálkozásban, mezőgazdasági technológia) foglalkozott.

A magyaróvári intézet Mezőgazdasági Kémiai Osztályának kinevezett vezetőjeként a magyar szikes talajok és javításuk talajtani és kémiai sajátosságait tanulmányozta. Első szikes talajszelvényét Békéscsaba határában 1902-ben tárta fel, majd a következő években még számos dél-alföldi talajfelvételt készített. Vizsgálati eredményeit előadásokban ismertette, valamint hazai és nemzetközi szaklapokban publikálta, így neve egyre ismertebbé vált itthon és külföldön. Mezőgazdasági kémiából 1905-ben – 32 éves korában – a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magántanári képesítést szerzett.

’Sigmund Eleket bízták meg 1906-ban a József Műegyetemen felállítandó Mezőgazdasági Kémiai Technológiai Tanszék megalapításával. A mezőgazdasági és az élelmiszeripari nemzetközi tapasztalatszerzés céljából a Földművelésügyi Minisztérium (FM) kétéves (1906–1907) külföldi tanulmányútra küldte. Megbízást kapott a szikes talajjavítás, a vízhiányos területeken a takarmánytermesztés és az árvízvédelmi töl-

tések tanulmányozására. Nyugat-európai és amerikai mezőgazdasági intézeteket látogatott meg. Egyiptomban tanulmányozta az öntözési rendszereket. Amerikai útján találkozott a híres talajtudóssal, Eugene W. Hilgarddal, akivel a hazai szikes talajok javítási tapasztalatait beszélte meg. Hazatérte után nevezték ki a Mezőgazdasági Kémiai Technológiai Tanszék professzorának, ahol több mint három évtizeden át vegyészmérnökök generációit oktatta. Nemcsak kitűnő tanítványi gárdát nevelt, az ún. 'Sigmond-iskolát, hanem élelátású és igen nagy munkabírású tudományos szervezőnek is bizonyult. Ez utóbbiért az egyetem több alkalommal választotta dékánjának.

Lóczy Lajos a budapesti Földtani Intézet igazgatójaként, intézete fennállásának negyvenedik évfordulójára meghívót küldött külföldi társintézményeknek és szakembereknek az első Nemzetközi Agrogeológiai Konferencián való részvételre. A konferencia 1909-ben Budapesten tíz ország szakembereinek a részvételével tartotta ülését. A konferencia a talajtan fejlődésének új korszakát jelentette, ugyanis a nyugat-európai és az amerikai talajkutatók itt találkoztak először az orosz talajtani iskola képviselőivel és eredményeivel. 'Sigmond Elek Julius Stoklasa professzorral együtt mutatta be a konferencián *A kémiai talajvizsgálatok jelentősége az agrogeológiai kutatás és a talajterképezés területén* című munkáját. A konferencia nagy hatással volt 'Sigmond Elek további pályafutására, mert együttműködést alakított ki számos kiemelkedő talajtudóssal, többek között Emil Ramann (Hamburg) és Konsztantyin Glinka (Novaja-Alekszandra) professzorokkal. 'Sigmond a budapesti konferencián szorgalmazta a talajvizsgálatok egységes nemzetközi rendszerének a kialakítását. A 2. Nemzetközi Agrogeológiai Konferencián – 1910-ben Stockholmban – megbízták a Kémiai Talajanalízis Nemzetközi Bizottsága megszervezésével, és a Bizottság elnökévé választották.

A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1915-ben lett. A Szent István Akadémia 1924-ben választotta tagjává. A 4. Nemzetközi Agrogeológiai Konferencián (Róma, 1924) megalapították a Nemzetközi Talajtani Társaságot; itt a II. Talajkémiai Bizottság elnökének 'Sigmond Eleket választották. Az első Nemzetközi Talajtani Társaság kongresszusán (Washington, 1927) az V. Alkáli Albizottság elnökének választották. Sikeres nemzetközi munkájának elismeréseként, 1935-ben Oxfordban a Nemzetközi Talajtani Társaság tiszteletbeli tagjává és a II. Talajkémiai Bizottság örökös tiszteletbeli elnökévé választották. Nagyrészt az ő munkásságának és tudósi tekintélyének volt köszönhető, hogy a magyarországi talajtani kutatások eredményeire egyre jobban felfigyelt a világ, s a hazai tudományos életnek sikerült az első világháború utáni elszigeteltségből kiemelkednie.

'Sigmond Elek 1925-ben lett az MTA rendes tagja. A következő évben – műegyetemi tanári feladatai mellett – megbízták az Országos Kémiai Intézet vezetésével, és ki-nevezték az FM Állandó Központi Talajjavító Bizottságának elnökévé. Fő feladata volt egy országos talajtani laboratóriumi hálózat kialakítása, illetve 1928 és 1933 között az Állami Szikjavítási Akció kidolgozása. *A hazai szikesek és megjavítási módjaik* című, 1923-ban megjelent monográfiáját a Kaliforniai Berkeley Egyetem 1927-ben angolul is kiadta. Úttörő kezdeményezése volt továbbá a szabadföldi műtrágyázási kísérleti

hálózat kialakítása. *Általános talajtan* című könyvét 1934-ben publikálta, mely angol nyelven is megjelent Londonban 1938-ban. Később több más nyelvre is lefordították. Ekkorra már a világ minden táján ismertté vált. Talajosztályozási rendszere gyakorlati alkalmazhatóságát az ún. „dinamikai talajtípus térképeken”, illetve az „átnézetes talajismereti térképeken” mutatta be. 'Sigmund életében ez utóbbiakból Kreybig Lajos irányításával 114 db 1:25 000 méretarányú térképlap készült el.

A 'Sigmund Elek professzor 1939-ben bekövetkezett halálának 15. évfordulóján szervezett ünnepségsorozat határozatainak egyike volt, hogy az Agrokémiai Kutatóintézetet mint Magyar Talajtani Intézetet 'Sigmund Elekről nevezzék el. A talajtan magyar klasszikusáról ez ma is méltó megemlékezést jelentene.

Irodalomjegyzék

Makó András (2023). „'Sigmund Elek (1873–1939)”. *Agrokémia és Talajtan*, 72/1, 3–13.

<https://doi.org/10.1556/0088.2023.00148>

Móra László (1974). *'Sigmund Elek, a talajtan magyar klasszikusa*. Budapest: Magyar Vegyészeti Múzeum, 275.

KÖNYVSZEMLE

Dobos István

Nyelvre hangoltan

Emlékezet, hallgatás és megértés a modern magyar irodalomban

A kötet címének és alcímének kulcsszavai sokatmondó szakmaisággal, találóan összefoglalva jelölik mind a tematikát, mind a tudományos pozíciót, melyből Dobos István tanulmányai – a „nyelvre hangoltsággal” föltételezett emlékezetnek, a beszédnek, a hallgatásnak és számos vonatkozó fogalomnak a körültekintő explikálásával – az irodalomelmélet kulcsfontosságú és aktuális kérdéseire, valamint a modern magyar irodalom jelentős, elsősorban epikus fejleményeihez és azok recepciótörténetéhez fordulnak. A gazdagon kimunkált, a műalkotás nyelvezetében elmélyülő interpretációk legáltalánosabb jellemzőjének a hermeneutikai kiindulás őrzése, valamint a formaképzés recepcióesztétikai aspektusból történő feltárása tartható.

De napjaink egymást nagy iramban váltó „fordulataira” tekintettel mindjárt hozzátéendő, e hozzáállás nem egyszerűen valamilyen korábban kimunkált metodikához ragaszkodást, nemcsak egy meghatározó gondolkodásmód „fenntartását” jelenti, hanem olyan alkotó továbblépést bizonyít, mely éppen magához a nyelviséghez kötődése révén képes kritikailag újrapozicionálni – akár különböző kulturológiai megfontolásokra reflektálva, azokat integrálva – az olykor hermeneutika „utániként” aposztrofált törekvések egyes elemeit. (Így tartalmaz például releváns biopoétikai szempontokat *Az aranyárány* elemzése, így hozza szóba a naplóírás tanúságtevő kompetenciáját a Márai-följegyzések áttekintése, s így járja körül a modernség alakzatait a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete korszakfelfogásának kritikai vizsgálata.) A kötet a poétikától távolodások gyakori szimplifikációin túllépve világítja meg, hogy a hermeneutika nem rögzíthető egy metahistorikusan absztrahált – vulgáris egymásutániságot sematizáló – linearitás valamelyik „meghaladandó” stádiumában. Már csak azért sem, mert – mint a bevezető hallgatás-tanulmány idézi – a történő történetiség tapasztalatát „a hagyományban mondottak megszólalása képezi”, ami – Hans-Georg Gadamer szerint – „nem a mi tevékenységünk a dologgal, hanem magának a dolognak a tevékenysége”.

Az interpretációk nyomatékkel reflektálják-folytatják az egyes témák „klasszikus” (mellőzhetetlen) teóriáinak kezdeményezéseit, s a legjelentősebbnek vélhető pontokon csatlakoznak a tárgyaláshoz. A hallgatás témaköre kapcsán például a wittgensteini *Tractatus*-ból a létezés „misztikumának” és a hallgatás imperativusának a kettősségére figyelmeztető híres mondatok kerülnek összjátékba Jacques Derrida „ősírás”-koncepciójával és főleg Martin Heidegger egyes olyan téziseivel, me-

lyek szerint „a filozófia érdeklődésének nem az adottra, hanem a még el nem gondoltra, tehát a kimondatlanra kell irányulnia, melyről hallgat a nyelv”. Hallgat, mivel „az ontológiai differencia jellé válása a tárgyiasításnak azt a mozzanatát feltételeznél, amely teljességgel idegen a kiemelkedésként, keletkezésésként önmagától való megnyílásként tapasztalt lét Heidegger adta körülírásától, amelynek a nyelv eseményszerű: egyszerre feltáró, és elrejtő működése feleltethető meg”. E pontos megállapításból bontakozhat ki azon alapvető, a későbbiekben is érvényesülő konklúzió, miszerint a nyelvi *esemény* a szemiotikai aspektus számára feltáratlan marad: a jelölés nem képezheti le az ontológiai megkülönböztetés tapasztalatát.

A hallgatás jelensége viszont olyan performációnak tartható, mely nem közvetíti, hanem *végrehajtja* azt, ami szemiotikai nézetből – úgy vélem, a derridai felfogás végső soron ezen belül marad – nem lehetséges. Hozzátehető, éppen ezért, a hallgatás bizonyos értelemben aporetikusnak látszó eseménye a beszéd ugyancsak nem jelölő közvetítő performativitásával kerülhet jelentésszerű összefüggésbe. Így képzelhető el például, hogy a prozopopeia és az aposztrofé ugyancsak a „hallgatás fikatív, diszkurzív eseményét” teremtsék meg. Azzal együtt, hogy a rejtőzés-feltárási dinamikájában tapasztalható lét valóban nem tűnhet elő a hallgatás fölérendeltségében, mivel így – a lényeglátó következtetés szerint – az ontológiai differenciát sem érzékel(tet)né. S ahogy vége szakad „annak a mozgásnak, melynek során egyik jel a másikra utal”, úgy szűnhet meg egy „transzcendentális jelölt” vélelmezése. Dobos István okfejtése eddig feltáratlan, fontos aspektusokból veti fel és gondolja újra azt a – historikusan poszt szemiotikainak is nevezhető, onnan kiinduló – irodalomszemléletet és nyelvfelfogást, melyet tudományunk manapság egyre gyakrabban próbál háttérbe szorítani, a „meghaladás” csalóka hitében. A vonatkozó kérdést és a választ – a tanulmánnyal összhangban – hadd exponáljuk ezúttal egy Heidegger-vers enigmatikus rövidségével: „Mikor válnak a szavak / újra beszéddé? [...] / Amikor a szók, távoli adományok, / mondanak – nem jelöléssel jelentenek...” (*Sprache*)

Az első tanulmány alapvetéséhez következetesen csatlakoznak a későbbiek, az irodalmiság esztétikai feltételeihez („megkülönböztetéséhez”) nyújtva további ösztönző meglátásokat – mindig a hagyomány aktualitásának megszólaltatásaként. A kötet szerkezete – az elméletalkalmazás, az értelmezés, valamint az értékelés címszavakkal nagyobb egységekbe foglalt gondolatmenete – ugyancsak egy hermeneutikailag kialakított koncepció kereteit képezi. Az így kibontható távlaton tölt be kiemelt szerepet a gondolkodás és az emlékezet olyan vizsgálata, mely a merőben jelekké válás állapotával köti össze a nyelvvesztés válságát. Ehhez természetesen Friedrich Hölderlin korszakos-emblematikus költeményének (*Mnemosyné*) felidézése nyújt megkerülhetetlen kiindulást. A roppant nagy ívű, az európai irodalomra kitekintő áttekintés az emlékezés–felejtés reláció kreativitása mentén fejt ki meggyőzően, hogy „helyettünk az emlékező nyelv beszél”, miközben az „emlékező szöveg poétikája elválaszthatatlan az olvasás hermeneutikájától”. (A „realista színház emlékezetét” taglaló Jákfalvi Magdolna-értekezés bírálata szerint a színházi praxistól is.) „Minden felejt. Csak a nyelv nem” – idézi a mottó a *Bevezetés a szépirodalomba* (Esterházy Péter) már-már

szállóigévé lett tételét az „elhangzó beszéd” és a „tünékeny írás” mediális együttműködésével gazdagítva annak értelmezéstartományát. Az Esterházy-próza *élnyelvi* karakterének kiemelésével is figyelmeztet a tanulmány a múlt életvilágához tartozó *szövegek* megszólításának és *hangot* nyerésének a lehetőségeire, a hagyománynak az írás alkotó szabadságát erősítő képességére, mely a hatástörténetnek a befogadói értelemkeresést ösztönző elevevőségével jár együtt.

A szólások, mondások történeti mélyrétegei például úgy tárulhatnak fel a posztmodern beszédben, ahogy annak historikus előzményeit Krúdy Gyulánál és Márai Sándornál, Molnár Ferencnél, valamint Mikszáth Kálmánnál, sőt szerintem már Jókai Mórnál is megfigyelhettük. Szintén e mára meglehetősen elhalványult – akár tipikus közép-európai, részben a „monarchikus” múltból merítő – tapasztalatra tér ki a kötet Gintli Tibor „perújrafelvételt” szorgalmazó könyvét recenzálva, az anekdotikus elbeszélésmód és a modernség viszonyát részletezve a beszédszerűség és textualitás összefüggései révén, releváns válaszokat találva a romantikus eredetű kérdésre: „Hogyan beszél az írás?”

Az interpretációk tárgya és tárgyalása esetenként ahhoz hasonlóan összhangzik egymással, ahogy Szegedy-Maszák Mihály alaposan áttekintett monográfiája viszonyul Kosztolányi Dezső életművéhez. A nézőpontok sokfélesége, történeti mozgékonyasága, a kánonok folytonos átrendeződése és a szövegek változékonysága nyomán „a jelentésteremtő nyelv erejének a fölszabadítása” mutatkozik a kötetben a legátfogóbb értéktartalomnak. „Az értelmezést mozgásban tartó megkülönböztetések” játékból kiindulva a legtávlatosabb művészetfilozófiai belátásokig engedi eljutni az okfejtést. Így válik meggyőző gyakorlattá a komparatiztikai elv, miszerint a magyar irodalom megértéséhez a másik kultúrából mechanikusan átvett szempontok alkalmazása éppúgy téves eljárás, mint a nemzetközi távlat mellőzése. Szerb Antal irodalomtörténete mindenestre valóban képes volt elkerülni az egyoldalú megközelítéseket. Külön figyelemre méltó az észrevétel, miszerint Horváth János felfogásában az önelvű rendszerezés és a nemzeti jelleg érvényesítése között bizonyos feszültség érzékelhető, mivel a *Magyar irodalomismeret* szerint „a nemzeti elv nem kizárólag az irodalomé, nem saját elve az irodalmiságnak”. Szerb Antal és Horváth János mellett a magyar késő modernitás koncepciói közül Babits Mihály „klasszicizált modernsége” – az avantgárd közbejöttével – mint a lineáris időrendiséget hatékonyan tagadó alakzat kerül jellemzésre szintén annak hangsúlyozásával, hogy a mindig újraértett hagyományra épülő folytonos építkezéssel tarthatja fenn magát a magyar kultúra elevevősége is.

A már említett kortárs szerzők mellett Bónus Tibor (*A másik titok, Kosztolányi Dezső: Édes Anna*) és Lőrincz Csongor (*Hallgatag hangolások. Nyelvi események – irodalom – antropológia*) fontos könyveinek bírálatai képezik a mondott szempontok továbbgondolásának kritikai-applikatív távlatát. Szintén a kultúrakutatás újabb tájékozódását, az irodalomértelmezés jól ismert filológiai szempontjainak bővítését, a poétikai szemléletnek az archiválás, a közvetítés technológiai felé nyitását ismeri el Dobos István az Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport keretében létrehozott

kézikönyvet értékelve (*Média- és kultúratudomány*, szerkesztette Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás, Tamás Ábel).

A kötet kritikai (receptiótörténeti) vonulata továbbá olyan tudományos teljesítményekre is értékőrző méltányossággal tekint, melyeknek ő maga kevésbé osztja az előfeltevéseit. A teljesítményt elismerve érvel például amellett, hogy noha Tamás Attila a „befogadás történeti változékonyságával szemben az örök érték” képzetét osztotta, de a kánoni tekintélynek sohasem hódoló színvonalas életműve, vitára kész elgondolásainak olykor radikális kielezése komoly nyereség napjaink esztétikai-poétikai eszmélkedései számára. Hasonló távolságtartással értékeli a kötet Mészöly Miklós kései esszéit, tartalmi és retorikai ellentmondásait, pátosz és irónia kevert hangnemét, nemzeti önvizsgálatra szólító, „eszméltető kérdésfelvetései” kapcsán számos ponton az érdemi válaszok hiányát.

A *Nyelvre hangoltan* című kötet méltó folytatása a szerző magas színvonalú, a modernitás teljes európai horizontját átfogó, irodalmunkat komparatiztikai összefüggésbe ágyazó, a lényeges aktualitásokra kritikusan figyelő, a hermeneutikai „jóindulat” magabiztos tájékozódásával érvelő munkásságának. A közelmúltban született műveinek gyűjteményes kiadása a magyar irodalomtudomány jelentős eseménye.

*

Dobos István (2024). *Nyelvre hangoltan. Emlékezet, hallgatás és megértés a modern magyar irodalomban*. Budapest: Ráció Kiadó, 501 o.

Eisemann György

az MTA doktora, professor emeritus

Bene Sándor
A harmadik szirén
Zrínyi Miklós költészete

Bene Sándor művének szokatlan címadása a barokk sűrített *conceit*óinak emlékét idézi fel: először zavarba hozza az olvasót (talán valamilyen műveltségi hiánya van? ki a két másik szirén? lemaradt valamiről a középiskolai irodalomórán?), majd elbizonytalanítja, de a szirén vonatkozás miatt egyszerűs mind az ismerősség érzetét is felébreszti. Francis Bacon *Új Atlantisza*, Thomas Hobbes *Leviathanja* – mind Zrínyi kortársai – hasonló allegóriával nevezik meg és összegzik műveik fő mondanivalóját a címadásban. A *Leviathan* (szintén 1651-ben jelent meg!) valójában az államhatalmat alkotó társadalmi testületek barokk allegóriája egy tengeri kígyó képében, és ugyanúgy fogalmaz meg egy nagy állítást az államról egyetlen szóban, ahogy Bene a „harmadik szirén”-nel a költő Zrínyi életművéről. Ez pedig nem más, mint hogy Zrínyi Miklós, a költő *Syrena*-kötete egy autofikciós szirénének. Ez a Serini (ahogy Itáliában írták Zrínyi nevét) valójában egy Sirena, amit maga sem tagad a kötet címadásában: „Gróff Zrínyi Miklós, Adriai tengernek Syrenaia”. Bár ezt a megfigyelést a szerző és a mű címében beazonosított sziréna szerepazonosságáról már Klaniczay Tibor megtette, Bene Sándor előtt senki nem próbálta meg úgy olvasni a *Syrena*-kötetet, hogy azt egy magát szirénnek képzelő költő írta volna. Pedig a bizonyítékok ott voltak: a kedvenc költő, Giovan Battista Marino szirén-szerepvállalása, a címlapon Zrínyit csábító két szirén, és persze a cím által beazonosított költő, a harmadik szirén, aki a címlapkép tanulsága szerint a legnagyobb.

Bene Sándor művével a 21. század első nagymonográfiája született meg Zrínyiről, több mint ezer oldal terjedelemben. A monumentalitás nemcsak a barokkhoz, hanem a Zrínyi-kutatáshoz is illik: az első nagy Zrínyi-monográfia 1896 és 1902 között jelent meg Széchy Károlytól, öt kötetben, 1430 oldalon. Széchy történész volt, célkitűzése is elsősorban biográfiai volt, bár igyekezett irodalmi elemzésekkel is gazdagítani monográfiáját. A Széchy-féle életrajz adatgazdag történelmi szemzőgét Klaniczay Tibor nagymonográfiája követte a 20. század közepén (1954, 2. bővített kiadás: 1964) 864 oldalon, amely egyesítette a történelmi, irodalomtörténelmi és eszmetörténelmi nézőpontot, de a szerző kompetenciájának megfelelően egyértelműen az utóbbi kettő kapott nagyobb hangsúlyt, különösen a prózai művek kutatásának forradalmasítása révén. Bene műve méltó társa és követője lett ezeknek a nagy vállalkozásoknak, de szembe tűnő, hogy azokkal szemben nem a teljes életművet vizsgálja, hanem csak a költői művekre, a *Syrena*-kötetre koncentrál, és Zrínyi politikai tevékenységét csak annyiban érinti, amennyiben az a költői életmű megértéséhez segítséget nyújthat, például a versek keletkezésének kronológiája terén.

A hadvezér Zrínyi, a politikai tevékenység figyelmen kívül hagyása Bene részéről tudatos választás. Az a szándék húzódik meg mögötte, hogy ezzel is választ adjon arra a kérdésre, amelyet történeti oldalról az utóbbi időben felvetettek: nem helyesebb-e „költő és hadvezér” helyett „politikus, katona és költő-író”-ként emlegetni Zrínnyt, amint Pálffy Géza írja? Kortársai között irodalmi tevékenysége nem keltett nagy visszhangot, imitálni ugyan imitálták (Gyöngyösi István, a Rákóczi-eposz, Esterházy Pál és sokan mások), de diszkurzív véleményt senki nem formált irodalmi alkotásairól a maga korában. Ha csak a hadvezér Zrínyi életéről és hőstetteiről megjelent számtalan életrajzra, röpiratra, beszámolóra kellene hagyatkoznunk, soha nem értesülnénk arról, hogy verseket írt, kötetet adott ki, vagy egyáltalán irodalmi érdeklődése volt. A Habsburg Birodalom politikai erőterében az elit tagja volt: horvát bán, királyi főlovászmester, generális, időszakosan országos főkapitány, az udvari titkos tanács tagja. Történeti szempontból ezek nyilvánvalóan fontosabb szerepek a 17. század közepének udvari valóságában, mint a magyar nyelvű szirénköltőként való fellépés. Azonban Bene arra hívja fel a figyelmet – véleményem szerint teljes joggal – hogy „[a]mennyit reálisan tett [politikusként], az messze nem mérhető ahhoz, mint amennyit halála után másfél évszázaddal költőként elért a magyar szellemi életben” (20).

Eszerint tehát Zrínyi költői utóélete igazán a 19. század elején, Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc idején, majd Arany Jánossal kezdődik meg, és ott viszont sokkal nagyobb hatást fejt ki, mint, mondjuk, az 1663–64. évi téli hadjárat a maga idejében. Velük, az irodalmi hagyománytörténettel kezdődik Zrínyi költői piedesztálra emelése, ott lesz „költő és hadvezér”, aki egyben testesíti meg a közéletben aktív szerepet vállaló nemzeti politikus és a magyar nyelvet és költészetet elkötelezetten művelő poeta példaképét. Külön fejezetek tárgyalják a nemzeti irodalomtörténet-írás képviselőinek – Toldy Ferenc, Széchy Károly, Négyesy László – Zrínyi-értelmezését. Velük kezdődik Bene Zrínyi-monográfiája is, mert az a felismerés irányítja irodalomtörténeti kutatását, hogy hagyomány nélkül nem lehetséges a megértés. Ez talán az első olyan magyar irodalomtörténeti összegzés, amely a recepciótörténetet nem egyfajta kötet végi appendixként, az irodalomjegyzék „előfutaraként” használja, hanem az interpretáció alapvetéseként kezeli.

Nincs most itt hely és tér e paradigmátikus koncepcióváltás következményeinek részletes ismertetésére, és annak bemutatására, hogy innen hogyan jut el a kötet a legfontosabb felismeréseiig. Annyit megelőlegezhetünk az olvasók számára, hogy a költői életmű kronológiáját teljesen átalakítja Bene, leszámolva az „egy téiben történt véghezvinnem munkámat” kijelentés mítoszával. Határozottan foglal állást új filológiai adatok figyelembevételével az utóbbi időben ál- vagy féltudományos körökben elhárapózott „feleséggyilkosság” témakörében. Az utóbbi idők egyik publicisztikai vitáját, a „vér s tajték” vagy „verstajték” kérdését is elegánsan egy lábjegyzetben oldja meg, és rámutat arra, hogy érdemes száz évvel ezelőtti szakirodalmat olvasni, amikor ugyanezeket a vitákat már lefolytatták. Meggyőzően érvel amellett, hogy a *Vitéz hadnagy* politikaelméleti fejtegetései nem később, hanem akár az eposszal egy időben is keletkezettek. Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít Zrínyi Marino-olvasmányainak,

mint azt korábban Klaniczay tette, és hangsúlyozza, hogy Zrínyi költészete 1651-ben, a Habsburg Birodalomban modern, sőt ultramodern volt. A horvát epikus párhuzamokat újrazivsgálva előtérbe helyezi a történeti éneket Ivan Gundulić eposzával, az *Osmannal* szemben, és alaposan újraértelmezi Zrínyi Péter horvát nyelvű *Syrena*-fordításának változásait; a kötet metrikájával kapcsolatban is új megállapításokat tesz. Egyszóval Zrínyi költői életművének nincs olyan aktuális aspektusa, amelyhez hozzá ne tudna hasznosan szólni ez a kötet, amely a szakirodalomnak még sokáig kiindulópontja lesz.

*

Bene Sándor (2021): *A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete*. Budapest: Osiris Kiadó, 1072 o.

Kiss Farkas Gábor

habilitált egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Budapest

Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik
szerkesztők
The Oxford Guide to the Uralic Languages

A közelmúltban két nagy formátumú, átfogó kézikönyv jelent meg egymással csaknem párhuzamosan az uráli nyelvekről: *The Oxford Guide to the Uralic Languages* című kötetet 2022-ben jelentette meg az Oxford University Press kiadó Oxford Guides to the World's Languages elnevezésű sorozatában, Bakró-Nagy Marianne, Johanna Laakso és Elena Skribnik szerkesztésében. Ezt követően, 2023-ban, *The Uralic Languages* címmel látott napvilágot Daniel Abondolo és Riitta-Liisa Valijärvi szerkesztésében a másik kézikönyv, a Routledge Kiadó Language Families Series című kiadói sorozatában. Az alábbiakban a korábban megjelent oxfordi kötet ismertetése következik, míg a Routledge Kiadó kötetének bemutatása a *Magyar Tudomány* egy következő számában lesz olvasható.

Az *Oxford Guides to the Uralic Languages* összesen 1114 oldalon, hagyományos papírkönyvként és e-könyv formátumban is megjelent. Már a bevezetőt is terjedelmes anyag előzi meg, a kötet elején kapott ugyanis helyet az uráli nyelvek földrajzi elhelyezését tárgyaló rész (erről és a kapcsolódó térképekről lásd alább), illetve egy általános útmutató az átírási és glosszázási konvenciókról. A szerkesztők bevezetése tömören és lényegre törően foglalja össze a kézikönyv célkitűzéseit, ezek a következők: az összes uráli nyelv nyelvészeti leírása, a nyelvi érintkezés, a nyelvpolitikai és szociolingvisztikai tényezők hangsúlyos tárgyalása, továbbá az uráli történeti nyelvészeti és tipológiai eredmények naprakész bemutatása. A szerkesztői bevezető megelőlegezi az uráli nyelvcsalád összehasonlító-történeti kutatásainak legújabb irányait, és kitér a tudományágban tapasztalható hiányokra és egyenetlenségekre is. Ez egyrészt a dokumentáltság egyenetlenségét jelenti: a kisebb nyelvek nyelvészeti leírás feldolgozottsága sok esetben még messze nem kielégítő. Másrészt tudománytörténeti okokból a korábbi publikációk egy jelentős része a tágabb nyelvészeti közösség számára nem hozzáférhető. A szerkesztők ki is emelik, hogy több kisebb uráli nyelvről ebben a kötetben jelenik meg először angol nyelvű összefoglaló. Arra is rámutatnak, hogy a korábbi finnugrisztikai kutatások hangsúlya a lexikológia, a történeti fonológia és a morfológia területeire esett, így a mondattani megfigyelések sokszor hiányosak. Szintén a tudományág hagyományaiból fakadnak a módszerek és a terminológia jellegzetességei, egyrészt az újgrammatikus alapokból, másrészt a nyelvi dokumentációt és nyelvpolitikát erősen befolyásoló orosz akadémiai hagyományokból. A modern nyelvelméletek és a nyelvtipológiai kutatások csak az utóbbi évtizedekben engedtek teret az ezektől eltérő megközelítéseknek. Mindezt szem előtt tartva a kötet szerkesztői nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy az uráli nyelvészetben tapasztalható egyedi terminológiai megoldásokat áttekinthetővé tegyék,

ugyanakkor beismerik, hogy a teljes egységesítést – a leíró hagyományok sokszínűsége miatt – nem lehetett megoldani.

A bevezetést követően a kézikönyv hangsúlyosan három nagy egységből épül fel. Az első egységben található hat fejezet általánosabb összefoglalást nyújt több olyan témában, amely az uralisztikai kutatások egészét érinti. A hagyományosabb áttekintéseket a protourálról, illetve azon belül a kisebb proto nyelvekről nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozó fejezetek követik: így hosszabb kifejtést kap az írásbeliség megjelenése, a nyelvi tervezés, a revitalizáció, de a kisebbségi nyelvpolitika és a veszélyeztetett nyelvek helyzete és az asszimiláció jelensége is. Ezek a témák különösen fontosak az uralisztikában, mivel az érintett közösségek jelentős számban olyan területeken élnek, ahol a többségi nyelv magas presztízse miatt a nyelvek veszélyeztetett besorolásúak, sok esetben a kihalás szélén állnak, hiszen a fiatalabb generációk nyelvi preferenciái akár teljes nyelvcserehez vezethetnek. Külön fejezet foglalkozik a nyelvek rögzítésére szolgáló írásrendszerekkel és az ehhez kapcsolódó helyesírási és átírási kérdésekkel. (Jelen kötetben végül az IPA- [International Phonetic Association] alapú átírás elveit követték azoknak a nyelvi anyagoknak az egységes megjelenítésére, ahol latin ábécé nem áll rendelkezésre a forrásnyelvben.)

A második és egyben a legterjedelmesebb rész tartalmazza az egyes nyelvek leírását, összesen 33 fejezetben. A szerkesztői elveket dicséri, hogy a különböző szerzők írásai nagyon egységes felépítésben jelennek meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden nyelvi jelenséget azonos mélységben tárgyalnak az egyes fejezetek – sőt az is előfordul, hogy egy-egy jelenséget egyáltalán nem tárgyalnak –, de az egységes szerkezet rendkívüli módon megkönnyíti az összevetést a nyelvek között, és az olvasó gyorsan kiismeri magát a kötetben belüli navigálásban. A leíró fejezetek tipikusan egy rövid tudománytörténeti áttekintéssel kezdődnek, ezt pedig négy nyelvi modul követi: fonológia, morfológia, szintaxis, illetve a szókincs sajátosságait tárgyaló lexikon. A fejezeteket glosszázott és lefordított, eredeti nyelven írt szövegrészek egészítik ki, majd egy tömör szakirodalmi ismertetés zárja. Általánosan elmondható, hogy bár a leíró fejezetek rövidek, a logikusan mélyülő szerkezetüknek, a sok táblázatnak és a gazdag példaanyagnak köszönhetően jól áttekinthetőek és informatívak. Az uráli nyelvcsaládon belül azonos csoportba (családfaágakba) sorolható nyelveket egy általános fejezet is megelőzi (például a magyart, a hanti és manysi nyelveket tárgyaló fejezeteket egy összefoglaló az ugor nyelvekről). Ez a megoldás egyrészt helyet teremt a történeti-összehasonlító elemzéseknek, másrészt elkerülhetetlenül ismétléseket, átfedéseket okoz a tartalomban.

A kézikönyv harmadik része egy sor nyelvi jelenséget tárgyal 14 egymást követő fejezetben, kimondottan az uráli nyelvek szempontjából. Ezek a témák kis részben fonológiai és morfológiai kérdésekkel, többségükben pedig szintaktikai jelenségekkel foglalkoznak (például: tagadás, nem véges alárendelés, szórend, névszói állítmányok stb.). A témák lefedettsége nem teljes, de nem is törekszik teljességre. Egyértelműen azokat a területeket mutatja be, amelyekkel az utóbbi évtizedekben a tipológiai érdeklődésű uráli nyelvészek részletesebben foglalkoztak. Ezt a részt is egy rövid, áttekintő

fejezet vezeti fel, ahol a kötet szerkesztői világossá teszik, miért újszerű ezeknek a tartalmaknak az elhelyezése egy ilyen jellegű kézikönyvben, egyúttal összefoglalják a kutatástörténeti előzményeket. Ebből megérthetjük, mivel járult hozzá a nyelvészeti tipológia az uralisztika fejlődéséhez, hogyan segített látszólag össze nem függő jelenségek megértésében vagy korábban fel nem ismert kategóriák azonosításában. Erről a 14 fejezetről is elmondható, hogy kifejezetten kompaktnak, belső szerkezetük jól áttekinthető, bár érthető módon mellőzik azt a fajta egységes felépítést, amely a második rész leíró fejezeteit jellemzi. Példaanyaguk szélesen és gazdagon merít a különböző nyelvek forrásaiból.

A fejezetekben használt hivatkozások feloldása egyesítve, a kötet végén található. Ez a megoldás egyértelműen elősegíti a terjedelem racionalizálását, ugyanakkor nehézkessé teszi a hivatkozások kikeresését egy-egy fejezet olvasása közben. Az irodalomjegyzék után még egy 13 oldalas tárgymutató következik, amely elsősorban a kötetben belüli tematikus keresést támogatja.

A kézikönyv egyik határozott erősségeként külön meg kell említeni a térképeket. Ezek ugyanis naprakész információkkal szolgálnak a jelenleg is beszélt uráli nyelvek földrajzi elhelyezkedéséről, miközben azt is illusztrálni hivatottak, hogyan változott ezeknek a területeknek a kiterjedése történetileg. Ahogy az egyik rövid, bevezető fejezet ("Mapping the Distribution of the Uralic Languages") tájékoztat erről, a térképek egy párhuzamosan folyó projekttel való együttműködés eredményeképpen keletkeztek. Az *Uráli nyelvek földrajzi adatbázisának* (Geographical Database of the Uralic Languages) adatai *online* is elérhetők, többek között az *Uráli történeti atlasz* nevű platform (Uralic Historical Atlas 2021, <https://sites.utu.fi/urhia/>) segítségével. A színes térképlapok elhelyezése a könyvben azonban hagyományos papírkiadásban. Talán nyomdatechnikai okokból történt, hogy ezek a térképek fizikailag nem az egyes fejezetekhez kapcsolódnak, hanem két különböző ponton (egyébként jobb minőségű, magas fényű papíron) fűzték be őket a kötetbe. Az átfogó térképek, ahogy elvárható, a kötet elején kaptak helyet – érdekes módon nem a térképet bemutató és értelmező fejezet mellett, hanem a rövidítésjegyzék és a szerzők listája között –, és ezek az uráli nyelvcsalád fő ágait, illetve az egyes uráli nyelveket helyezik el földrajzilag. Kevésbé előnyös megoldás, hogy kilenc további színes térkép, amelyek nyolc különböző fejezethez kapcsolódnak, az 552. és az 553. oldal között, az északi manysiról szóló fejezet közepén található, és erre a tényre nem találni utalást a kötet elején vagy az első térképcsomagnál. A térképek címeiben feltüntetett sorszám ugyan világosan jelzi, hogy melyik térkép melyik fejezethez tartozik, az adott fejezetet tanulmányozva azonban nem kapunk információt, merre keressük a kapcsolódó térképet, így akár azt is feltételezheti az olvasó, hogy a térkép valami hiba folytán végül kimaradt. Itt kell azt is megemlíteni, hogy az e-könyv formátumban ezeknek a térképeknek semmi nyomát nem találtam, vagyis úgy tűnik, ott ténylegesen hiányoznak a kiadásból. A térképek pozitív vonásaként kiemelhető, hogy sok esetben nyelvjárásokat is jelölnek, ugyanakkor bevallottan

nem jelölik a nyelvi átfedéseket, habár a két- és többnyelvűség nagyon gyakori jelenség az érintett beszélőközösségekben. Hasonlóképpen problémás (bár bizonyos szempontból védhető) döntés, hogy egy adott nyelv területi lefedettsége tekintetében az olyan nagyvárosokat, mint Moszkva vagy Helsinki, a térképek készítői nem vették figyelembe.

*

Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik, szerk. (2022). *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford Guides to the World's Languages. Oxford: Oxford University Press, 1184 o.

Egedi Barbara

tudományos főmunkatárs
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet

Éva Dékány
The Hungarian Nominal Functional Sequence
(*A magyar főnévi funkcióláncolat*)

Dékány Éva könyve, amely a Natural Language & Linguistic Theory rangos könyvsorozatában a megtisztelő 100. sorszámot kapta, a magyar főnévi szerkezet belső felépítésével foglalkozik, ezt tekinti át rétegről rétegre. A magyar főnévi szerkezet jól ismert tulajdonsága erős szórendi kötöttsége, vagyis az, hogy az elemeknek a szerkezetben rögzített helyük van, máshova helyezésük többnyire elfogadhatatlan konstrukciókat eredményez (ahelyett például, hogy *Nórának a két érdekes könyve*, nem mondhatjuk, hogy *a Nórának érdekes két könyve*). Ez a tulajdonság nem jellemző a magyar mondatszerkezetre, ahol az elemek sokféle elrendezésben alkot(hat)nak az anyanyelvi beszélők számára elfogadható konstrukciókat, bár az egyes szerkezetekhez társított jelentések eltéréseket mutat(hat)nak egymáshoz képest: például a *Nóra odaadta Évának a könyvet* egy jó szórend, de ezt is mondhatjuk: *A könyvet adta oda Nóra Évának*.

A könyv az alapvető célokat ismertető bevezetővel és a rövid összefoglaló résszel együtt összesen hat fejezetből áll, ebből a főnévi kifejezések belső felépítésével három fejezet foglalkozik, míg az ötödik részben a névmások belső szerkezetét vizsgálja meg a szerző. Ahogyan az az összefoglaló, illetve a még nyitott kérdéseket ismertető hatodik részből kiderül, a szerző ebben a könyvben nem foglalkozik a főnévi fej után álló bővítményekkel (így például az oblikvuszi esetben álló főnévi kifejezésekkel vagy az alárendelő tagmondatokkal), és nem tárgyalja a főnévképzéssel kapcsolatos kérdéseket sem, bár ez utóbbi kérdés kifejezetten releváns lehetne, mivel például az igéből képzett különböző típusú főnévi kifejezések között vannak különbségek a bővítési lehetőségeiket tekintve; a tárgykörben a Comprehensive Grammar Resources: Hungarian („átfogó” grammatikai) könyvsorozat *Nouns and Noun Phrases* kötetét ajánljuk az olvasó figyelmébe.

A következőkben a könyvnek a másodiktól az ötödik fejezetig tartó „kifejtő részét” mutatjuk be részletesen. A második fejezet a főnévi fejtől a számnevekig, illetve kvantorokig tartó szakaszt veszi górcső alá. Legrészletesebben az osztályozókkal (classifier) foglalkozik (például: *három szál gyertya, négy szem rizs*), mely kérdéssel érdemben csak az elmúlt egy-két évtizedben kezdett foglalkozni a nyelvészet. Dékány Éva érvel amellett, hogy minden megszámlálható főnév szerkezete tartalmaz osztályozói frázist (CIP), mely nélkül a főnév anyagnévi (‘mass’) olvasattal rendelkezik, valamint amellett, hogy az osztályozók megjelenése a főnéven magán, nem pedig a szerkezetben szintén megjelenő számnéven/kvantonon múlik. Eddig nem látott mélységben vizsgálja meg azt, hogy ezekből a szerkezetekből milyen szabályok szerint lehet elhagyni a főnévi fejet, és hogy miként alkothatók összetett

szavak az ilyen kifejezésekből. Ezenkívül kitér a többes számnak az osztályozókkal való viszonyára, valamint rendkívül szisztematikusan áttekinti az osztályozóknak a melléknevekhez viszonyított sorrendjét (az egyes szórendi variánsokhoz eltérő jelentéseket társítva). A melléknevek típusait (például: szín, forma, nemzetiség) szintén röviden bemutatja, hiszen ezek sorrendje is szabályozva van az egyes nyelvekben. Más szerzőkkel ellentétben amellett érvel, hogy egyetlen melléknévi csoport (AP) felvétele is elégséges a szerkezetbe (mely több melléknévi jelző esetén ismételhető, illetve több módosítóval is rendelkezhet), azaz nincs szükség arra, hogy különböző melléknévi projekciókat építsünk ki az egyes melléknévtípusok számára. A szerző számára ugyanis rendkívül fontos, hogy a lehető legkevesebb frázis szerepeljen a főnévi kifejezések reprezentációiban, azok, amelyek mellett egyértelmű empirikus adatokat tudunk felmutatni.

A harmadik fejezetben a szerző a főnévi kifejezések felsőbb szerkezeti szintjeit mutatja be, külön alfejezeteket szentelve a főnévi fejjel egyeztetést mutató, illetve az azzal ilyen viszonyban nem álló mutató névmásoknak (vö. *eme tollakat, ezeket a tollakat*), a melléknévi igeneveknek, valamint a határozott névelőnek, illetve ezek egymáshoz viszonyított sorrendjének. Dékány Éva egyrészt amellett érvel, hogy a két determináns különbözik egymástól, mert míg az egyeztetést mutató *ezeket, azokról* típusú mutató névmások frázisok, addig (a legtöbb korábbi szakirodalomtól eltérően) az egyeztetést nem mutató *eme/azon* típusúak fejeknek tekintendők. Másrészt érvel amellett, hogy a határozott névelőt követő determinánsi pozíció tekinthető „alapnak” a két felszíni szórendben is látható helyzet közül; az egyeztető mutató névmások ebből az alsóbb szerkezeti szinten elhelyezkedő pozícióból kerülnek mozgatással a határozott névelőt megelőző (DP-specifikálói) pozícióba, amelynek a következő fejezet szempontjából is lesz relevanciája.

A negyedik fejezet a birtokos szerkezetekkel foglalkozik. Mint ahogyan azt már régóta tudjuk, a magyarban expliciten kétféleképpen jelenhet meg birtokos egy főnév mellett: jelöletlen birtokosként (például *Péter kalapja*), valamint *-nAk* ragos birtokosként (például *Péternek a kalapja*). Ezek pozíciójában egyetértés van a szakirodalomban: a jelöletlen birtokos közvetlenül a határozott névelő alatti pozícióban jelenik meg (melyet ebben a rendszerben Poss2P-nek nevez a szerző, nem kívánva alkalmazni az Agr[eement]P jelölést annak okán, hogy lexikális főnév esetében nem történik szám- és személybeli egyeztetés a főnévi fejjel, de az adatok tanúsága szerint ezek a birtokosok is ugyanabban a pozícióban jelennek meg, amelyben az egyeztetést kiváltó személyes névmási birtokosok), míg a *-nAk* ragos birtokos vagy a DP-specifikálóban bukkan fel, vagy egy erre kiépülő újabb frázis (*dP*) specifikálójában.

A két javasolt pozíció háttérben az áll, hogy bizonyos anyanyelvi beszélők számára nem alkothatnak egyetlen főnévi kifejezést a *-nAk* ragos birtokosok és a főnévi fejjel számban és esetben egyeztető mutató névmások (például *Jánosnak ez a könyve*), míg mások számára ez lehetséges. Az első típusú anyanyelvi beszélők esetében a *-nAk* ragos birtokos és az említett mutató névmások egymást kizáró viszonyban állnak,

így ezen kifejezéseket lehetséges ugyanabban a (DP-specifikálói) pozícióban megjeleníteni, míg akik számára a *Jánosnak ez a könyve* típusú szerkezetek alkothatnak egy összetevőt, számukra javasolja a szerző az (igei szerkezetekben a VP-t magában foglaló *vP* mintájára megalkotott) *dP* specifikálóját. Kifejezetten öröndetes, hogy Dékány Éva nemcsak ezeket a kifejezéseket vizsgálja, hanem a *-nAk* ragos birtokos előtt esetlegesen megjelenő oblikvuszi esetet viselő főnévi kifejezésekkel is érdemben foglalkozik; ugyanis ezen kifejezések szimultán vizsgálata csak kevés publikációra jellemző. Ami még feltétlenül kiemelendő a birtokos szerkezetek kezelésével kapcsolatban, az a birtokosok „születési” pozíciója. Más is tett már javaslatot arra, hogy bizonyos típusú főnevek birtokosa más pozícióban kerüljön be a szerkezetbe, mint a többi főnévé, de míg például Bartos Huba a *Strukturális Magyar Nyelvtan* sorozat *Morfológia* kötetében írt cikkében a komplex esemény jelentésű igéből képzett főnevek esetében javasol ilyen megoldást, Dékány Éva az elidegeníthetetlen birtoklás viszonylatában érvel egy ilyen alsóbb (NP-specifikálói) generálási pozíció mellett, míg a többi birtokos esetében (másokhoz hasonlóan) a PossP specifikálóját javasolja a birtokos bázisgenerálására.

Az ötödik fejezet a névmások témakörét tárgyalja, ám mielőtt erre rátérne, a szerző számos példán keresztül mutatja be a magyarban használatos kétféle többesszám-jelet: a multiplikatív *-k* (például *Jánosok*) és az asszociatív *-ék* (például *Jánosék*) toldalékot. A névmások szempontjából ez azért releváns, mert például a *mi* szerkezeti felépítésében csak az asszociatív többesjelet érdemes feltételezni (a *mi* ugyanis nem ’én+én+...+én’ interpretációval rendelkezik, hanem ’én és mások’ értelemmel bír), míg a *ti* esetében a multiplikatív és az asszociatív értelmezés is rendelkezésre áll. Mindezek után Dékány Éva bemutatja a jellegzetes különbségeket, melyek a harmadik, valamint az első és második személyű névmások között figyelhetőek meg, részletesen kitérve ezek különleges felépítésű tárgyesetű formáira is.

Az egész könyvre jellemző az imponáló szakirodalmi beágyazottság, hogy minden felmerülő megoldási javaslatot részletesen ismertet a szerző, felsorakoztatva minden jelenség esetében az adott megoldás melletti és elleni érveket is. Az univerzális grammatika nézőpontja is végigkíséri a tárgyalást: rengeteg nyelvből (és helyenként kevéssé ismert magyar dialektusokból is) hoz példákat, hogy bemutasson egy-egy jelenséget, illetve hogy érveljen egyes megoldási javaslatok mellett. A könyvben átadott hatalmas mennyiségű információt könnyebben feldolgozhatóvá teszi az, hogy rengeteg ábra szerepel benne, nemcsak a kisebb helyet foglaló, de némiképp nehezebben olvasható szögletes zárójeles reprezentációkkal találkozunk. Tovább könnyíti az ábrák olvasását, hogy a szuffixumokat, vagyis a tő mögött megjelenő toldalékmorfémákat a sorrendjüknek megfelelő irányban, a főnévi fejtől jobbra jeleníti meg a szerző.

A könyvet nyelvészeknek ajánljuk: mélyebb megértéséhez elengedhetetlen a formális alapokon nyugvó generatív nyelvészeti eszköztár ismerete, de a műben feldol-

gozott adatok valamennyi nyelvész számára érdekesek lehetnek, mivel rendszerezve és rendkívüli alaposággal mutatja be őket a szerző.

*

Éva Dékány (2021). *The Hungarian Nominal Functional Sequence* (A magyar főnévi funkcióláncolat). Cham: Springer, 273 o. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-63441-4>

Farkas Judit

nyelvész, egyetemi docens
Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszék, Pécs

Alberti Gábor

nyelvész, egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszék, Pécs

Borbély Anna – Bartha Csilla szerkesztők
Többynyelvűség Magyarországon
Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről

A többynyelvűség jelensége globalizálódott világunkban számos tudomány érdeklődésének homlokterébe került. A nyelvészet, a népességtudomány, a pedagógia, a szociológia, a pszichológia, a neurológia mellett a hibrid tudományoknak, a szociolingvisztikának, a pszicholingvisztikának, a kognitív neurolingvisztikának is egyik fontos, nemritkán fő kutatási területét képezi, lévén, hogy a világ lakosságának több mint fele napi szinten két vagy több nyelvet ismer és használ. A többynyelvűség nagy hatást gyakorol nemcsak az egyes emberek és közösségek nyelvi viselkedésére, hanem egyéb lelki funkcióikra is, valamint társadalmi helyzetükre úgyszintén. A magyar kutatók hozzájárulása a többynyelvűség kutatásához mind Magyarországon, mind a Kárpát-medence peremországainak magyarok által is lakott területein ugyanúgy jelentős, mint a világ más országaiban ténykedőké; eredményeiket sokat és sokan idézik (lásd például a néhai Dörnyei Zoltánnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem alumnusából brit pszicholingvistaként ismertté vált, az idegen nyelvi motiváció kérdéskörével foglalkozó világhírű kutatásait).

A jelen kötet a budapesti HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont 2024-ben megjelent kiadványa. Szerzői magyarországi tudományos intézményekben tevékenykedő, a többynyelvűség kutatásával (is) foglalkozó nyelvészek. A tanulmányokat a témához kimagaslóan hozzáértő szociolingvisták szerkesztették kötetbe. Borbély Anna (első szerkesztő) *Nyelvcseré* (2001) című műve, amelyben a magyarországi románok román–magyar nyelvcseréjéről értekeznek, vagy Bartha Csilla (második szerkesztő) *A kétnyelvűség alapkérdései – beszélők és közösségek* (1999) című monográfiája (az első Magyarországon kiadott, a kétnyelvűséggel átfogóan foglalkozó magyar nyelvű könyv) például negyed évszázaddal megjelenésük után is alapműveknek számítanak. A szerkesztők egy-egy tanulmánnyal szerzőként is szerepelnek ebben a kötetben.

A kiadványt az általuk írt rövid „Előszó” vezeti be, amelyből értesülhetünk, hogy a kötet a tizenhárom őshonos vagy autochton magyarországi nemzetiség közül ötöt vesz górcső alá: a kutatók a beás, a német, a román, a szerb és a szlovák nemzetiség azonos szempontok szerint levezetett szociolingvisztikai elemzését végzik el (2–6. fejezet). E fejezetek szerzőit a szerkesztők által az 1. és a 7. fejezetben ismertetett elméleti és kutatásmódszertani elvek vezérelték. Ezekre az elvekre épült az az országos méretű, 2001 és 2004 között levezetett és a szerkesztők által koordinált A nyelvi másság dimenziói: kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei kérdőíves vizsgálat számos kérdésbiztos részvételével (a „Függelék” tartalmazza a vizsgálatban alkalmazott kérdőívet). A 2–6. fejezet szerzői (Orsós Anna, Erb Mária, Borbély Anna, Tücsök Dorottya, Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet) bőven merítették e projektum eredményeiből, az

utóbbi két évtized kutatásainak legújabb eredményeivel frissítve őket. Az eredmények statisztikai feldolgozása Vargha András érdeme. Az 533 oldalas könyv a szerzők munkásságát is ismerteti, és részletes „Tárgymutatót” tartalmaz.

Az egyes fejezetek szerzői eltérő szempontokból mutatják be a különféle nemzetiiségeket, illetve mindazt, amit azokról nyelvészeti megközelítésből fontosnak tartanak hangsúlyozni, közreadni. Orsós Anna saját, terepen végzett kutatásait a két évtizedre visszamenő népszámlálási adatokkal való összevetésben adja közre, miközben a beás nemzetiséget a már említett *Nyelvi másság dimenziói* projektjén belül vizsgálja. A beás kisebbség az oláh cigány és romungró közösségekkel együtt annak a magyarországi roma közösségnek a részét képezi, amelynek becsült számát a kötet 600–800 000-re teszi, miközben hangsúlyozza, hogy írásbeliségük késői kialakulása miatt kevés a fellelhető hiteles adat. A 2. fejezet tárja fel a cigányság úgy nyolc százalékát kitevő teknővájó, kosárfonó beások körében Mánfán (dél-magyarországi kistelepülés Pécs közelében) végzett kérdőíves adatgyűjtés eredményeit. Az így kapott empirikus adatok feldolgozása révén a beások nyelvtudásáról, nyelvi gyakorlatáról, nyelvcserejéről, iskolázottságáról, nemzeti identitásáról és egyéb, a nem szakmabelieket is érdeklő információkat szerezhet az olvasó. A hetven adatközlő bevonásával létrejött vizsgálat a népszámlálási adatokkal kiegészítve a beás nyelv intenzív visszaszorulását mutatta ki.

Hasonló alaposággal és hozzáértéssel, homogén elméleti és módszertani keretek között mutatja be a kiadvány a német (3. fejezet, Erb Mária, kutatott település, Tarján), a román (4. fejezet, Borbély Anna, Kétegyháza), a szerb (5. fejezet, Tücsök Dorottya, Pomáz) és a szlovák (6. fejezet, Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet, Tótkomlós) nemzetiségek szociolingvisztikai helyzetét a mai Magyarországon. A nyelvi sokszínűség csökkenésének jelei, amelyekről az utóbbi évtizedekben oly gyakran szó esik, ebben a kiadványban is tükröződnek. Megállapítható, hogy mind kevesebb személy mind kevesebb nyelvi szintéren beszél a kisszámú beszélővel rendelkező nemzetiségi nyelveket. Remélhetőleg ez a kötet is további kutatásokra ösztönöz majd, amelyek olyan újabb, a maiaknál hatékonyabb megoldásokra is rámutathatnak, amelyek megállíthatják, vagy legalábbis lassíthatják ezt a folyamatot.

A szerkesztők az „Előszóban” ezt írják: „Szándékunk szerint a tanulmánykötet hasznosítható lesz a nemzetiségi és a többségi oktatásban és a társadalmi attitűdformálásban is” (9). Véleményem szerint a kötet maradéktalanul eleget tesz kívánalmuknak.

*

Borbély Anna – Bartha Csilla, szerk. (2024). *Többségtudomány Magyarországon. Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről*. Budapest: HUN-REN Kutatóközpont, 533 o.

Göncz Lajos

rendes tag, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Újvidék
nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Pszichológia Tanszék, Újvidék

Fazekas Gergely – Péteri Lóránt – Vikárius László szerkesztők
Zenetörténetek Közép-Európából
Tanulmányok a Zenetudományi Tanszék vonzasköréből

A zenetudomány diszciplínáját Magyarországon 1951-ben emelte felsőoktatási szakrangjára a szocialista szellemű tudományos és művelődési intézmények alapításának hulláma. Intézményi bázisaként az illetékesek nem az egyetemen, hanem a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán alapítottak tanszéket. E születéstörténetből bizonyos hátrányok következtek – zenetudományi doktori fokozatot például csak az 1980-as évektől adományozhatott a főiskola, amikor az elméleti szakok egyetemi státust kaptak. De a környezet előnyökkel is járt. A zenefőiskola felettes hatóságául az egyidejűleg installált Népművelési Minisztériumot jelölték ki, s ez bizonyos mértékű ideológiai területenkívüliséget biztosított a zenetudománynak (amit csak az 1970-es években kezdődött amerikanizálódás nyomán kezdtek muzikológiának nevezni). A zenei szakmák igényei és a növendékek emberanyagának jellege megghiúsította a sztálinista gleichschaltolást; a marxizmus mint tantárgy neveltségessé vált; ezt egy idő múltán a hallgatóság együttérzése színezte az ideológiai maszlag néhány jobb sorsra érdemes oktatója iránt. A rézfúvósok és operaénekesek rendíthetetlen indolenciája megmentette a zenei felsőoktatás autonómiáját, és ezzel menlevelet biztosított a zenetudomány mindkét, az intézményben eleinte oktatott ágának, a klasszikus történeti zenetudománynak és a népzenei zenetudománynak is.

Az új tanszék vezetőit bizonyos *entente* (ha nem is *cordiale*) fűzte a tudománypolitikai rezsimhez, de sem Szabolcsi Bencét és Bartha Dénest (historikus ág), sem Kodály Zoltánt (népzenei zenetudomány) nem tekinthette senki a marxizmus hívének, és valószínűleg senki nem is várta el, hogy a tanszék irányát a marxizmus-sztálinizmus dogmáihoz igazítsák. A szak alapítása hagyományos gyakorlati célokat szolgált: Kodály a nagy népzenei gyűjtemény kiadásához akart munkatársakat toborozni, Szabolcsi és Bartha a klasszikus zenetudományi képzést kívánta elindítani, abban a német szemináriumi rendszerben, melyben néhány kimagasló tanártársukkal együtt ők maguk nevelkedtek Lipcsében, Berlinben, Freiburgban.

Az alapító atyák szemmel láthatóan nem tervezték, hogy kutatóhellyé fejlesszék a kicsiny hallgatói létszámmal működő tanegységet. A Magyar Népzene Tárának kiadását megindító Kodály példáját követve a magyarországi zenetörténet szisztematikus feldolgozását és monumentáinak közreadását a *de facto Wissenschaftsministerium*-ként funkcionáló Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságára kívánták bízni. Ebből a kezdeményből fejlődött ki a következő években az MTA Zenetudományi Intézete. Hogy a tanszék vezető személyiségei talán mégis tervezték, vagy legalábbis elképzelhetőnek tartották a Zenetudományi Tanszék oktatóinak és hallgatóinak (= majdani oktatóinak) együttműködését kutató- és publikációs csoportként,

azt az első évfolyam végzős növendékeinek Szabolcsi irányításával 1956-ban megjelent Mozart-operakötete, valamivel később pedig Bartha Dénes és Somfai László közös, Joseph Haydn eszterházi [sic!] operakarnagyi működését feltáró, nemzetközi feltűnést keltett kompendiuma igazolta.

A későbbi időkből kimagasló Kárpáti János zenetudományi működése – ő a főiskola könyvtárosaként olyan, az egész magyar zenetudományt összefogó vállalkozásokat kezdeményezett és vitt végbe, mint az államalapítás milleniumához kapcsolódva kiadott kétnyelvű *Magyarország zenetörténete*. A Zeneakadémia keretében 1986-ban megnyílt Liszt Ferenc Múzeum és Kutatóközpont a magyar zenetudomány kisszámú, a nemzetközi első vonalban számotartott zenetörténeti kutató- és publikációs központjává vált. Mindazonáltal tényként fogadható el, hogy a zenetudomány valamely ágában kutatói pályára alkalmas fiatalok ugyan a Zeneakadémia Zenetudományi Tanszékén szereztek (és szereznek ma is) diplomát és doktori fokozatot, ám onnan kikerülve többségük másutt – elsősorban az MTA Zenetudományi Intézetében – találta meg a kutatói kibontakozásukhoz szükséges intézményi feltételeket.

2021 őszén – a még csak félig múlt COVID-veszély árnyékában, de attól el nem bártortalanítva – a Zenetudományi Tanszék alapításának hetvenedik évfordulóján Péteri Lóránt jelenlegi tanszékvezető elérkezettnek látta az időt, hogy a kutatást legalább részben behozza a zeneakadémiai-tanszéki fedél alá: a tanszék égisze alatt kutatócsoport felállítását kezdeményezte, amelynek működését mintegy uvertúraként a Zenetudományi Tanszék vonzásköréhez tartozó előadók konferenciájával vezette be. A tudományos együttlét szerkesztett, jelentősen kiegészített anyaga néhány hónapja *Zenetörténetek Közép-Európából* címmel látott napvilágot, Fazekas Gergely, Péteri Lóránt és Vikárus László szerkesztésében, az elkötelezett Kronosz Kiadó gondozásában.

Hogy el ne hallgassam a nyilvánvalót: e kiadványban csoportmunkát – érzékeny, szellemes és távlati kutatási irányokat meghatározó csoportmunkát – elsősorban vagy tán egyáltalán csak a három szerkesztő végzett: olyan reliefszerű figurativitással helyezték el és kapcsolták egymáshoz a témákat és a személyeket a kötet díszítésre váró fehér falán, hogy a szemlélő, aki magát valamelyest beavatottnak tartja, ennek alapján lelkesen imaginál sok száz oldalnyi jövőbeli zenetörténetet (egyes számban) valóban Közép-Európából – ha valóban onnan jönnek a történetek és történések, akik kikutatják és megírják azokat, bizonyítva ezzel, hogy Közép-Európa nevű szubkontinens létezik. Hogy ahhoz előbb meg is kell találni mind a történeteket, mind a történéseket? Az alakulóban lévő kutatóközösség vezetője a 2023 őszén szervezett tanulságos és termékeny nemzetközi Közép-Európa-konferenciával már megtette az első, elhatározó lépést ebbe az irányba.

Jelen tanulmánygyűjtemény történetei egyelőre mind *Magyarországból* származnak, és másfél kivétellel *Magyarországról* szólnak. Kivételek: Gyáni Gábor bevezetője, valamint Belinszky Anna Johannes Brahms temetéséről szóló tartalmas esszéjének a Bécsben lezajlott eseményeket ismertető első fele. A tematika illetően topográfiai koncentrációja miatt is regisztrálom némi fejcsoválással, hogy a magyarországi történetek kronológiai tengelyén két nagy szakadás mutatkozik. Az áttekintés kezdetét Gilányi

Gabriella 15. századi kódextöredékeket értelmező dolgozata a címbe foglalt század második felére datálja. Magyarország zenéjének következő harmadfél évszázada nem sugalmaz semmiféle történetet, majd két, a hosszú 18. századba sorolható epizód után (Tóth Emese a Zichy család óbudai zenei mecénatúrájáról ad tájékoztatást, Komlós Katalin Zmeskall von Domanowitzról, Beethoven magyar barátjáról ír) a 19. század végéig újra csend borul a közép-európai–magyar zenei tájakra. A hiátust egyrészt talán az a sajnálatosnak nevezhető tény okozza, hogy a „Zenetudományi Tanszék vonzaskörében” manapság nem születnek az újkor első két-két és fél évszázadának zenetörténetével foglalkozó, kötetbe válogatásra érdemes tanulmányok. Másrészt kontraindikáló mozzanat lehet a „közép-európaiság” kutatásának mai (kezdetől fogva való?) általános beszűkülése Österreich–Ungarn, az 1867-től létezett Osztrák–Magyar Monarchia történeti tüneményére, és e tünemény utóéletére, mely 1920-ban kezdődött, és máig tart.

A hiányt Péteri Lóránt is felismerte, és a kötet tartalmához és jellegéhez jól illeszkedő megoldással hidalta át: a konferencián elhangzott Mahler-előadását félretéve nagylélegzetű bevezetőt – afféle uvertúrát – készített a tanulmányok szvitje elé: „Kelet-, Külső- és Közép-Európa – Régiók Szabolcsi Bence életében és írsaiban”. A tárgy: Szabolcsi Bence évtizedeken át vívott történelmi küzdelme azon régió(k) történeti mibenlétének szabatos meghatározásáért, melye(ke)t ma egységesen Közép-Európának hívunk (hívunk), ő azonban váltakozva a tanulmány címében felsorolt fedőnevekkel illetett. Azért tette, mert nagyszerűen ismerte és érzekelte a „közép-európai sáv” sokszempontú heterogeneitását, és az állítólagos eredő – Közép-Európa – egymásnak ellentmondó összetevőit nem tudta egységes koncepcióba rendezni. Talán azért nem, mert ez nem is lehetséges, vagy éppenséggel elképzelhetetlen – mint ez kiejlik Gyáni Gábor globális körülményesítésű bevezető tanulmányából: „Közép-Európa történeti imaginációja?”

A tételsor fináléjáig, a kötet két utolsó tanulmányáig kell várunk, míg Vikárius László Bartók Bélára, Fazekas Gergely Kurtág Györgyre hivatkozva megkísérel értelmező választ találni a Közép-Európa-kérdésre. Vikárius, hogy úgy mondjam, könnyű helyzetben van. Tanulmányában („Bartók Közép-Európája – Bartók Kelet-Európája”) Bartók saját szövegeire hivatkozva mutathatja ki azt a dichotómiát, mely Szabolcsi megoldhatatlan trichotómiájának is alapját képezte. Bartók Nagy-Magyarország és a vele keleten és délen érintkező részek rurális területeit, paraszti népzenejűkre és az azt hordozó etnikumokra való tekintettel Kelet-Európának tekintette és nevezte, Bécset és Cislajtániát, később általában a német és német befolyásoltságú, polgáris berendezkedésű területeket és centrumokat Közép-Európa-hoz számította (oda számúzte?). A két entitáshoz felnőtt életében komplexen ellentétes módon viszonyult. Vikárius e belső ellentmondásnyaláb illusztrálását az 1933-ban, a német *Machtergreifung* után összeállított és hangszerelt „Öt zenekari magyar népdal” empatikus elemzésével kezdi. Bartók személyes és politikai üzeneteként értelmezi a ciklusban bejárt drámai utat a fenyegetett „kelet-európaiságot” jelképező, pentaton népdalt feldolgozó első tétel szorongásától („A tömlöcben”) a zeneszerző számára lehetséges egyetlen elégtételig, a nagynémet „Közép-Európa” kigúnyolásáig az utolsó, német eredetűnek tartott dal („Virágéknál ég a világ”) groteszk, közönségesbe játszó, szkatologikus hangszerelése

által. Ezután azonban Vikárius bemutatja Bartók viszonyát a másik, nélkülözhetetlen Közép-Európához is, Bécshez, a polgáris, művelt, kellő infrastruktúrával és *human resource*-szal rendelkező nagyvároshoz, mely Kelet-Európa archaikus, romlatlan kultúráját Európához közvetíti. Kelet és Közép gyümölcsöző kapcsolatát Vikárius Bartók és a bécsi Universal-Edition együttműködésének értékelésével példázza (Bartók ironikus oldalvágását is idézve Bécsnek, a Közép-Európa-hívó utókor kulturális Mekkájának atonalitáshóbortja irányában). *Facit*: a népi-paraszti Kelet-Európa és a polgári Közép-Európa viszonya Bartók szempontjából: semmiképp sem azonosság, de történetileg kialakult, szervessé vált szimbiózis.

Fazekas Gergely nem idéz Közép-Európáról szóló nyilatkozatot Kurtág Györgytől, s ebből arra merek következtetni, hogy ilyen nyilatkozatot a zeneszerző nem is tett. S talán csak műveiben beszélt arról az új Kelet-Európáról is, mely 1945 után fél évszázadig Bartók Kelet-Európája helyén terpszkedett, azt nem csupán elnyomva, de eredményesen likvidálva. E hiányhelyzetben Fazekas analógiákhoz kényszerült fordulni, primer és szekunder irodalmi források alapján rajzolva meg a maga képét Közép-Európáról, hogy aztán ennek tükröződését kereshesse Kurtág művészi attitűdjében. Találataira alapozva a közép-európaiság két kritériumát emeli ki: történetiség és nyelvi forradalom. Kurtág életművének e két kritériumot vizsgáló, sodró tempójú, mégis részletgazdag, elmélyült szemléje Bornemisza Péterrel kezdődik, és Samuel Beckett-tel fejeződik be. A tárlatvezetés végén az olvasó úgy érezheti: nem biztos, hogy a két kategória a legpontosabbat és legfontosabbat mondja a sokarcú – sokféleképp imaginálható – Közép-Európáról, ám a kettő külön-külön és együtt, egymásra vonatkoztatva a Kurtág-mű titkos-rejtett, mégis lényegi sajátosságait tárja fel. Nem a kategóriák hitelesítik az elemzést, hanem az elemzés a kategóriákat.

Restelkedve, de a recenzió műfaj terjedelmi korlátai közé szorítva, a nyitány és a finálé között elhangzó-olvasható tanulmányiszvit (sorozat) nagy részben általános érdekű tételeinek többségét csak felsorolhatom. Két cikk egyáltalán nem veti föl a Közép-Európa-kérdést. Cselényi Máté lokális magyar tárgyat választ, Cziffra György emigrációt megelőző magyarországi korszakát dolgozza föl elismerésre méltó alapos-sággal; vele ellentétben Bozó Péter eleve túllép mindenféle közép-európai kocsmán, egyenesen a 19. századi francia lexikonok rondóleírásaiig. Pontosan egytucatnyi dolgozat tárgya azonban szándékában közép-európainak mondható: a magyar zenei külforgalom történetének különféle, változó horderejű eseményeiről és folyamatairól – a magyar zene és zenészek exportjáról és importjáról – közvetítenek információkat. Pap János a cseh földről Pestre települt Schunda Vencel Józsefről, a modern tárogató és cimbalom megalkotójáról közöl érdekes és tanulságos hangszertörténeti tanulmányt, a „közép-európaiság” megnyilvánulásaként értékelve működését, amely véleményem szerint csupán *Binnenwanderung*nak, birodalmon belüli migrációnak tekinthető. Ozsvárt Viktória Haraszti Emil, a vitatott szerepű és jelentőségű zene-történész párizsi emigrációjáról ír, Büky Virág örvendetesen analitikus dolgozatának témája zeneszerzői stíluslemek behozatala Budapestre: „Szymanowski-hatás Bartók 1. és 2. hegedű-zongora szonátájában”. Murvai-Bőke Gabriella politikai műfaj és

előadói apparátus honosítását dokumentálja a sztálinizmus magyar fénykorában: „A Honvéd Központi Művészegyüttes korai története”. Fedoszov Júlia „Nyugati és magyar mozdulatművészeti iskolák zeneiségét” hasonlítja össze.

Habár tragikomikusan kiélezett formában, a külkereskedelmi vonalrajz Dalos Anna acélmetszetszerűen éles, pontos és tárgyilagos prezentációjának már a címéből is kivehető: „Végjáték a vonaton – Sány Zoltán és a nyilasuralom zenei élete”. Dalos eddig publikálatlan levéltári dokumentumokat, sajtót és visszaemlékezéseket minuciózusan feltárva és értékelve ismerteti 1944 utolsó hónapjainak budapesti zenei életét, mely dicstelenül, a nyugati irányba induló kitelepítő vonatokon ért véget. Ha van e nyomasztó történetnek „közép-európai” – pontosabban monarchikus – vonása, hát az a magyar királyi Operaház hangsúlyos helyzete és szerepe az elbeszélésben. Ha csak hetekre, napokra, ha csak a vonatra is – sejdíthető a jött-mentek képzelgése – *eine Hofoper muss sein*.

Szimbolikus érvényű magyar–közép-európai művészregény lehetősége rejlik Kusz Veronika beszámolójában egy tervezett és egy bekövetkezett emigráció első lépéseiről, Dohnányi Ernő két bécsi tartózkodásáról: „Dohnányi és Bécs. Pillanatképek négy évtized távlatában”. A négy évtized 1904/1905, illetve 1944/1945 tele között telt el. 1905-ben a fiatal zseni útja Bécsből Berlinbe vezetett, ahonnan az I. világháború kitörése visszahozta Magyarországra; 1945-ben a tengerentúlra kellett áttelepülnie, kényszerűen és véglegesen. A második utazást Kusz csak jelzesszerűen mutatja be, hogy bezárja a Bécstől Bécsig rajzolható ívet, a részletekbe menő első fejezet azonban élményszerűen közvetíti a századelő Bécsének atmoszféráját, a bécsi életérzés (Drahn) hatását Dohnányira és lecsapódását a címében és tartalmában Arthur Schnitzlerre utaló „Winterreigen” dalciklusban. Ez az egyetlen tanulmány a kötetben, mely közvetlenül, a maga megélhető valóságában eleveníti meg azt a bizonyos álomszerű, legendás, csábító *Wien-Gefühl*t, a tulajdonképpen Bécsre korlátozott Közép-Európát, melynek utólagos átélésére irányul az időről időre itt is, ott is fellángoló heveny Bécs-, Monarchia- és Közép-Európa-kultusz.

Egészen más jellegű, nemcsak Közép-Európába, de Európába sem beszorítható jelenségeket tárgyal a magyar muzikológusok Y generációjának két képviselője. Ignácz Ádám a populáris politikai világzene egyik hullámának magyarországi terjedését írja le: „A latin-amerikai populáris zene útjai a kádári Magyarországon”. Zeneimporttal és -exporttal is foglalkozik Szabó Ferenc János primer forrásokat kiaknázó tanulmánya: „Magyar hanglemeztörténet – közép-európai kontextusban”. A két cikket egymástól száz könyvoldalnnyira helyezte el a szerkesztőség, holott pusztán a címbe foglalt két fogalom egymás mellé helyezése feltárja gyakorlati és lényegi kapcsolatukat. Elképzelhetőek lennének-e a 20. század El Niño erejével és gyorsaságával terjedő populáris zenei világhívatjai hanglemezipar nélkül? Elképzelhető lenne a hanglemezipar robbanó terjeszkedése az egymást követő világhívatok felhajtó ereje nélkül? Ma már igen, de nem 1910-ben vagy 1960-ban. A közölt, olykor hihetetlennek tűnő lokális részletekkel (magyar hanglemezgyártó cég terjeszkedése 1910 körül a mai Üzbegisztán területén...) mindkét történet globális trendek érvényesülését mutatja be. Pontosab-

ban egyazon trend érvényesülését két közegben, a globális tartalomban és annak globális szolgáltatásában.

Végezetül szólni kell egy dolgozatról, melyet szerzője nem annak szentel, ami a többiek szerint leginkább jellemzi Közép-Európát: az állandóságot tagadó mozgásnak, az átutazásnak mint egyéni és történeti létformának. Találgatom, vajon miért teszi ironikus idézőjelbe „Közép-Európát” Gilányi Gabriella a legjobb detektívregények technikáját követő, azok fordulatosságával versenyző dolgozatának címében: „»Közép-európai« kódexek és kódexmásolók a 15. századi Magyarországon kottás töredékek fényében”. Vajon arra utal, hogy a kódexek születési helye – Észak-Magyarország – a latin kereszténység és annak liturgiája szempontjából nem Európa közepét, hanem a perifériát, a végeket képviselte (e státust örökölte a reformáció)? Vagy arra céloz, hogy a kódexek, melyek töredékeit elemzi, az esztergomi egyházmegye liturgiáját tartalmazták, s ez éppenséggel elkülönülést is előidézett más, „közép-európai” egyházmegyék és liturgiaterületek dallam- és szöveganyagától, miközben lényege „európai” volt és maradt: meghatározta a nyugati egyház alapvetően holisztikus attitűdjét? Amely oly erősen érvényesült még a huszita háborúk idején is (vagy éppen azok miatt, azok ellenében), hogy a felbomlás veszélye nélkül elviselte a vegyes lakosságú nagyszombati egyház használatára készült graduálék neumáinak molekulárisan heterogén, egymástól másolónként eltérő stílusát – vagyis formailag kivonta magát az esztergomi egyházmegye hatóköréből. Az íráskép tarkasága Gilányi szerint nem különböző lokális liturgikus hagyományok tudatos fúziójára vall, inkább az egyháztól függetlenül működő hivatásos scriptorium tagjainak a helyi notáció hagyománya (általában a hagyomány?) iránti közönyére lehet belőle következtetni. Azonos céllal egyesült szakemberek együttműködése hozta létre a kódexeket, akik ugyan sejtetően együtt, egyazon helyiségben ültek és dolgoztak az akkor még nem létező Közép-Európa egy pontján, de ha akkor már létezik a világháló, a földkerekségen szétszóródva is együttműködhetek volna, ahogy manapság teszik. Gilányi és Ignác–Szabó kezdő- és végpontot tűz ki azt az impressziót keltve, mintha az univerzális középkor és a globális jelenkor között a büszke újkor a maga Közép-Európájával csak partikuláris közjáték lett volna. Ijesztő és egyben megnyugtató gondolat: kiválthatja az érintettek (közép-európaiak) aggodalmát a közép-európaiság sajátos értékeinek fenyegető elmúlása miatt, de meg is nyugtathatja ugyanezen imagináció a vélt vagy valós hiányosságai és korlátai miatt folytonosan háborgó egyéni és társadalmi lelkiismeretüket.

*

Fazekas Gergely – Péteri Lóránt – Vikárus László, szerk. (2024). *Zenetörténetek Közép-Európából. Tanulmányok a Zenetudományi Tanszék vonzásköréből*. Pécs: Kronosz Kiadó, 416 o.

Tallián Tibor

az MTA rendes tagja, professor emeritus
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Budapest
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest

Balázs Borsos – Fruzsina Cseh – Csaba Mészáros szerkesztők
*Reckoning and Framing. Current Status and Future Prospects
of Hungarian Ethnography in the 21st Century*
(Számvetés és keretezés. A magyar néprajztudomány jelenlegi helyzete
és jövőbeli kilátásai a 21. században)

A kortárs antropológia- és néprajztörténeti kutatások egyre határozottabban mutatnak rá arra, hogy az antropológia és a néprajz regionális és nemzeti változatai párhuzamosan és egymásra hatva formálódtak a 18. század második felétől kezdve Európában. Tudományágunk történetét nem lehet tehát egyetlen, egyszálú narratívaként megfogalmazni, vagy éppen egymást követő paradigmák láncolataként bemutatni. A néprajzi, antropológiai kérdésfelvetések és módszertanok ugyanis nem teljesen egységesek, mozaikjelleggel rajzolják ki Európában a terepmunkán alapuló megismerő tevékenység tájképét. Ugyan az európai tudásközpontok fogalmi rendszerei és ismeretelméleti megfontolásai sokáig univerzálisnak tűntek, valójában azok is nyilvánvaló módon saját történeti és társadalmi kontextusukban formálódtak. Habár a tudománytörténet-írásnak az európai tudásközpontok univerzálisnak tekintett kategóriái szerint megfogalmazott narratívái egészen az 1980-as évekig uralkodók voltak a néprajztudományban, ez a helyzet mára lassanként megváltozott. Ma már nem csupán az euroatlanti „Mi” és az azon túli „Másik” kapcsolata merül fel kérdésként, hanem az is, hogy létezik-e (és miképpen) egy olyan egységes „Mi”, amely átfogja az európai etnográfiai tudományosság változatos formáit.

Közép- és Kelet-Európa tudományos közösségei és néprajzi műhelyei sok szempontból peremhelyzetben voltak a metropolitán tudásközpontokhoz képest. Ennek ellenére e (fél)perifériák kutatói nem másodvonalbeli követői voltak a központ tudományos iskoláinak, hanem sokkal inkább egyedi kérdésfelvetéssel és sajátos arculattal rendelkező műhelyeket hoztak létre. A néprajz és a folklorisztika esetében számos olyan nagy hatású iskola ismert, amelyeknek a kialakulása nem köthető a hagyományos európai tudásközpontokhoz. Ilyen a finn földrajzi-történeti módszer, az észt kultúrszemiotikai műhely, vagy éppen a mesekutatásban budapesti jelzővel leírt személyiségkutató iskola. Mindezen előzmények dacára mégis igen nagy kihívást jelent a (fél)periferikus tudományos műhelyeknek az, hogy miképp tudják sajátos kutatási módszereiket, eredményeiket és kutatási céljaikat nemzetközi szinten is megjeleníteni úgy, hogy az feltárja azokat a sajátosságokat, erőnyeket, lehetőségeket és veszélyeket, amelyek a működését meghatározzák.

E célnak megfelelően indított új könyvsorozatot a münsteri székhelyű Waxmann Kiadónál a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete 2023-ban. A Hungarian Ethnology Studies nevű sorozat sorozatszerkesztője Borsos Balázs, első kötete pedig a hazai néprajztudomány teljességére kíván rálátást

adni. A *Reckoning and Framing. Current Status and Future Prospects of Hungarian Ethnography in the 21st Century* című kötet hosszú évek munkájának eredményeképpen született meg. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága 2018 és 2020 között konferenciasorozatot szervezett a néprajz helyzetéről és jövőjéről. Az előadások a magyarországi néprajzi/antropológiai kutatást érő kortárs kihívásokat vették számba. Ezen előadások közül azokat gyűjtötte össze, és tette közzé angol nyelven a kötet, amelyek nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatnak, és amelyek valamely sajátos szempontból (a hazai néprajztudomány egyedi jellegét vagy adottságait kiemelve) ragadták meg tárgyukat.

Az első öt tanulmány a néprajz/etnológia mint önálló tudományos diszciplína kérdéseivel foglalkozik. Tehát azzal, hogy miképp és miért érdemes a néprajztudományt abban a megváltozott szociokulturális környezetben továbbra is művelni, amelyben a néprajzi kutatás eredeti kutatási tárgya – vagyis a paraszti társadalom – ma már nem ismerhető fel abban a formájában, amelyben azt a néprajzkutatók tudományszakunk 19. századi formálódása és intézményesülése idején megfigyelték, leírni kívánták.

Erre a kérdésre az első öt tanulmány többféle választ is ad. Balogh Balázs bevezető írása a néprajztudomány kortárs hasznáról, alkalmazhatóságáról számol be olyan közelmúltbeli példák megemlékezésével, amelyek azt igazolják, hogy a néprajztudomány a nemzetépítési folyamatok mellett a közösségépítés helyi törekvéseit is támogatni képes. A Keményfi Róbert és szerzőtársai jegyezte következő tanulmány az oktatás és a néprajz helyzetét veszi számba. A szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy a hazai demográfiai és szociokulturális folyamatok komoly hatással vannak az utánpótlásképzésre – egyre kevesebb a hallgató, egyre kevesebben tartják vonzóknak a tudományos pályát. Ennek következtében egyre nehezebben válaszolható meg az a kérdés, hogy hol termelődik ki az az új kutatói generáció, amelyik átveszi a stafétát a jelenlegitől. Nem problémákról, hanem sikerekről számol be Kemecsi Lajos és Cseri Miklós, a Néprajzi Múzeum és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum főigazgatója közös tanulmányában, felmutatva azokat a kétségtelen eredményeket, amelyeket az ezredforduló után a kortárs néprajzi muzeológia elért. E tanulmányokat követően Mészáros Csaba, Lajos Veronika és Ő. Kovács József írásai a néprajztudomány két kiemelten fontos tárdiszciplínájához (vagyis a kulturális antropológiához és a történelemhez) fűződő kapcsolatairól nyújtanak áttekintést.

A második rész a mezőgazdaság, a gazdálkodás, a környezetérzékelés és a hagyományos ökológiai tudás belső összefüggéseibe nyújt néprajzi betekintést. E négy tanulmány arra hoz példát, hogy a kortárs néprajzkutatás érdeklődési körében ma már nem csupán az ember, a faluközösség, a nép, hanem sokkal inkább a környezetében élő ember, a tájba helyezett faluközösség és a regionális földrajzi, biológiai adottságok szerint formálódó nép áll. Molnár Zsolt, Babai Dániel, Mód László, Simon András és Borsos Balázs tanulmányai sokrétűen, számos társtudomány (botanika, agrártudomány, ökológia stb.) eredményeire támaszkodva világítják meg ezt a kérdéskört.

A harmadik tanulmánycsoport a kulturális örökség és a hagyományápolás kutatását, valamint e folyamatban a néprajztudomány szerepét mutatja be. Ez a rész azokkal

a kérdésekkel foglalkozik, amelyek hagyományosan is a néprajzkutatás érdeklődésének központjában álltak, és amelyek leginkább megfelelnek a néprajzi kutatásokkal szemben támasztott külső elvárásoknak. A kötet tanulmányai azonban e hagyományos témákról, tehát a népzenei hagyományok megújításáról (Juhász Katalin), a tárgyalkotó népművészet területeiről (Cseh Fruzsina), valamint a hungarikum címhez kapcsolódó intézményrendszerről (Bali János) cseppet sem hagyományos módon, sokkal inkább innovatív, a kortárs mediatisált környezetre való tekintettel számolnak be.

A záró rész írásai tanulságos esettanulmányokat mutatnak be arról, hogy a néprajzi tudás és kutatás miképp hajthat közvetlen társadalmi hasznot. A felsorakoztatott esettanulmányok arról tanúskodnak, hogy a néprajzi ismeretek felhasználása a diplomáciában (Szilágyi Zsolt), a világháló értelmezésében (Nagy Károly Zsolt), a táplálkozáskultúrában és közétkeztetésben (Báti Anikó) vagy a vallási közösségek megszervezésében (Nagy Károly Zsolt) egyaránt fontos szerepet kaphat, ugyanis a terepi kutatásokon alapuló puha empirikus adatok nélkülözhetetlenek egy-egy társadalmi mező megértésében.

Nem véletlen az, hogy e kötet annak a könyvsorozatnak az első darabja, amely a magyar néprajztudomány eredményeit kívánja a szélesebb kutatói közönség elé tárni. A nemzetközi megjelenésre ugyanis egyre nagyobb szükség van, hiszen a néprajztudomány, az antropológia változatos és mozaikos tájképét nem csupán ismerni kell, hanem be is kell mutatni. A kötet amellet tanúskodik, hogy a sokféle regionális iskola és módszer közt a magyar néprajztudomány egy olyan kutatási hagyományt képvisel, amely nemcsak épít az elmúlt 150 év kutatási eredményeire, hanem megújítja azt, olyan témákat és felhasználási területeket fedez fel, amelyek a kortárs társadalom számára kiemelten fontosak.

*

Balázs Borsos – Fruzsina Cseh – Csaba Mészáros, szerk. (2023). *Reckoning and Framing. Current Status and Future Prospects of Hungarian Ethnography in the 21st Century*. Hungarian Ethnology Studies 1. (Számvetés és keretezés. A magyar néprajztudomány jelenlegi helyzete és jövőbeli kilátásai a 21. században). Münster – New York: Waxmann Verlag, 366 o.

Mészáros Csaba

tudományos főmunkatárs
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes
Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen
Fejezetek egy emblematikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti,
társadalmi folyamatairól

A 2023-ban megjelent kiadvány, melynek bevezető írását „Előljáróban a fakuló hagyományról, a táji öntudatról és a kutatásról” Péntek János nyelvészprofesszor, akadémikus jegyzi, a szerzőpáros, Balogh Balázs és Fülemile Ágnes három évtizedes kalotaszegi kutatásának eredményeit szintetizálja. A kötet három fókuszpont köré szerveződik, az ennek nyomán formált három nagy fejezet további alfejezetekre, s azokon belül kisebb tartalmi egységekre tagolódik.

Első, kötetnyi terjedelmű, 396 oldalas nagyfejezete („A jelképpé vált magyar táj – Kalotaszeg, a magyar népművészet emblematikus tája, mint identitásrégió”) a kalotaszegi identitás, valamint a tájegység reprezentativitásának kérdéskörét vizsgálja. A Kalotaszeg-identitás alakulásának folyamatáról már 2004-ben megjelent, *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól* című kötetben részletes elemzést olvashatunk. Ezúttal a téma feszebb, tömörebb összefoglalására, újabb összefüggések megvilágítására vállalkoznak a szerzők, beépítve az időközben megjelent szakirodalom eredményeit is. A szöveg további, címmel kiemelt tagolása jelzi a vizsgálat fő irányvonalait. Milyen terület- és csoportmegjelölő tartalma van a „Kalota”, „Kalotaszeg” neveknek a korai történeti korszakban, s milyen lenyomata van a különböző korszakoknak a táji struktúra szerveződésében? Hol húzódnak Kalotaszeg történeti-földrajzi-etnikai-néprajzi határai, hogyan alakul belső tagolódása? Milyen táji struktúra rajzolódik ki a házassági körök, vagyis egy-egy közösség házasságkötések révén kialakuló kapcsolatrendszer nyomán? Melyek a táji struktúra tudati elemei, azaz mely kritériumok alapján határozzák meg kalotaszegiként önmagukat a térségben élők? Időben hogyan alakul a Kalotaszeg-tudat, milyen tényezők befolyásolják kiterjedtségét?

Különösen érdekesek a szerzőpáros kultúraalapú vizsgálattal kapcsolatos kérdésfelvetései, gondolok itt főként a kalotaszegi viselet jellegzetes eleme, a muszuj elterjedtsége kapcsán megfogalmazott hipotézisükre, miszerint a leginkább kalotaszeginek tartott kultúrelem egy nagyobb területnek s Kolozsvárnak mint kulturális központnak az emlékét őrzi. Az alfejezet utolsó egysége a korai leírások tájfogalmát ismerteti, rávilágítva, hogy a korai leírások, tudományos, művészeti és irodalmi munkák meghatározták a köztudatban kialakuló Kalotaszeg-képet, s hatással voltak a helyi tudat alakulására is.

A „Reprezentáció és reprezentativitás – A kalotaszegi népművészet »felfedezésének« főbb hullámai” című második alfejezet azt vizsgálja, hogyan válik Kalotaszeg a 19. század végén, a 20. század elején a magyar nemzeti kultúra és nemzettudat ikoni-

kus tájává. A szerzők vázolják a paraszti tárgyi világ iránti érdeklődés kontextusait, jelzik a tárgyak eredeti kulturális kontextusból való kiemelésének és megmutatásának fontosabb alkalmait, végül bemutatják a kalotaszegi háziipar megteremtésének, kiteljesedésének a körülményeit és jeles szereplőit, külön figyelmet szentelve a tájegység népszerűsítésében, a háziipar megszervezésében, támogatásában s a tájegység iránt érdeklődőkből szerveződő kapcsolatháló kiépítésében meghatározó szerepet vállaló Gyarmathy házaspár munkásságának. Előbb a tradicionális közösségek használatából származó, majd a háziipar keretében készült tárgyai révén Kalotaszeg „jelen van” a korszak nagy kiállításain (országos, világ-, millenniumi kiállítás), a főúri és polgári lakáskultúrában. Ugyanakkor a „külvilág” is hat Kalotaszegre, ennek egyik példája a ma már jellegzetes kalotaszegi kulturális elemként számontartott, fűrészelt házoromzat-dekoráció kérdése, melyet „A »svájci villa« típusú építkezés divatjának hatása” című rész mutat be.

Balogh Balázs és Fülemile Ágnes nagy ívű korrajzából kitűnik, hogy Kalotaszeg felfedezése egyben a magyar népművészet felfedezése. A „Gödöllőiek” és a „Fiatalok” művésznemzedékének munkássága, a Malonyay-féle vállalkozás bemutatása kapcsán arra is választ kapunk, hogy Kalotaszeg egyedi és művészi módon megformált tárgyi világa miért válhatott a nemzeti művészet megújulásának alapjául szolgáló formákat kutatók számára kiemelkedő példává. A minél teljesebb kép megrajzolása érdekében a szerzők külön részt szentelnek a kalotaszegi népzene kutatás, valamint a tájegységhez kapcsolódó irodalmi vonatkozások kérdésének is, s külön szövegegységek elemzik a tájegység hírnevének megteremtésében különleges szerepet játszó háziipar Trianon, illetve Észak-Erdély visszacsatolása utáni helyzetét. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a kalotaszegi népművészet kifejezései a korábbiak mellett (regionális identitásépítés, művészeti ihletforrás, morális bázis) a politikai propaganda eszközzé válnak az 1940–44 közötti időszakban. Az első nagyfejezet záró egysége („Lépésváltás és léptékváltás a hagyományörzés módozataiban”) arra keresi a választ, hogy Kalotaszeg felfedezése, emblematikus tájjá válásának folyamata hogyan járul hozzá a regionális identitás fenntartásához, az emblematikus tájegység hagyományos kultúrája, s az arra vonatkozó kognitív struktúrák hogyan épülnek be a hagyomány „utóéletébe”, a hagyományörzés és hagyományalkotás jelenkori folyamatába.

A kötet második, „Történelmi traumák és szórványosodás” című nagy fejezete Kalotaszeg mint identitásrégió alakulásának egy-egy aspektusát elemezve kapcsolódik a kötet első részéhez. Az első alfejezet esettanulmányai Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó és Kalotaszentkirály történelmi traumáit, konfliktusait, s az 1930–1940-es évek különféle adminisztratív intézkedéseinek szórványosodással kapcsolatos összefüggéseit vizsgálják egyházi dokumentumok alapján. Külön egység foglalkozik azzal, hogy az 1940–1944-es időszak eseményei milyen hatással voltak a II. bécsi döntés után Dél-Erdélyben maradt kalotaszegi falvak szórványosodására. A második alfejezet a kalotaszegi református magyarság helyzetét, a közösségeket az 1944–1950 közötti időszakban ért atrocitásokat a Kalotaszegi Református Egyházmegye Esperesi Hivatalának dokumentumai alapján mutatja be. Az utolsó alfejezet öt esetelemzésben

vizsgálja a tájegység peremén élő magyar szórványközösségek Kalotaszeghez való viszonyulásának változatait a 2000-es években.

A kötet utolsó, „Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunkamódszerek a változó Kalotaszegen –»A maga kultúráját vizsgáló kutató« erdélyi terepen” című fejezete általános tudománytörténeti, elméleti keretbe helyezi a „saját kultúra” kutatásának kérdését, majd a szerzők Kalotaszeghez fűződő viszonyára, három évtizedes terepmunkájának főbb kérdésselvetéseire, kutatási módszereire reflektál. A magyar néprajzi kutatásban egyedülálló Balogh Balázs és Fülemile Ágnes Kalotaszeg-kutatása. Azzá teszi a kivételes alapossgal elvégzett terepmunka térbeli kiterjedtsége, három évtizedes folyamatossága, a kutatók helyi közösségekbe való beágyazottsága és naprakész jelenléte, a kutatási módszerek és felhasznált források sokfélesége, a feldolgozás gazdag, sokoldalú, több tudományág felől közelítő szempontrendszerre.

Figyelemre méltó a kötet gondosan válogatott, 418 képet és 10 térképet számláló illusztrációs anyaga. A képek mintegy fele a szerzők által terepen készített fotó. A saját készítésűek mellett terepen gyűjtött fényképek, archívumi, nehezen hozzáférhető kiadványokból származó ábrák, rajzok, festmények, fényképek reprodukciói, múzeumi tárgyak fotói teszik „láthatóvá” a megfogalmazottakat. A kiadványt gazdag irodalomjegyzék, levéltári források felsorolása, valamint a kötetben említett települések román neveinek jegyzéke teszi teljessé.

*

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes (2023). *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblemikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól*. Életmód és Tradíció 18, Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 658 o.

Tötszegi Tekla

PhD, Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár, Románia

Következő számunk tartalmából

Csépe Valéria – Szabó Ádám és munkatársaik
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Krisztin Tibor és munkatársai
A SZEGEDI TERÜLETI BIZOTTSÁG MÚLTJA ÉS JELENE

Kurdi Mária és munkatársai
ÖREGSÉG, ÖREGEDÉS, AGEING (tematikus összeállítás)

Útmutató a cikkek megírásához:

www.magyardudomany.hu/utmutato

A folyóiratra vonatkozó, szerzőknek szóló közlési elvek
a fenti hivatkozásra kattintva találhatóak.

SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

BICENTENÁRIUMI ÖSSZEÁLLÍTÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Az az alapítói szándék, amely az Akadémiát életre hívta, mindenekelőtt a magyar nyelv kiművelésének intézményét kívánta létrehozni. Széchenyi István 1825. november 3-i országgyűlési felszólalása a nemzeti nyelv gyarapítását jelölte meg a testület anyagi alapjait megteremtő felajánlásának céljaként. Az intézményt törvénybe iktató 1827. évi XI. törvény-cikk is A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról címet viseli, s rögzíti, hogy az alapítás „a hazai nyelvnek nemcsak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére is” irányul.

Kecskeméti Gábor

TERÜLETI BIZOTTSÁGOK A PÉCSI TERÜLETI BIZOTTSÁG MÚLTJA ÉS JELENE

A létünk alapjairól szóló kérdések megválaszolásához hozzá kell tenni a magunk mindennapi munkáját, és ehhez a tudományok összességére, azaz egyetemességére van szükség. Ez kijelöli a PAB tevékenységének további irányát.

Kovács L. Gábor – Font Márta

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS FORDÍTÁSTUDOMÁNY MA

A *lingua francára* történő honosító fordítás az episztemikus monokultúra és a tudományos egynyelvűség irányába hat, és esélyegyenlőtlenséget, valamint az erőviszonyok egyenetlenségét okozhatja. Az idegenítő fordítás őrzi az episztemológiai diverzitást, a tudományos többnyelvűséget, s velük együtt az esélyegyenlőséget és az erőviszonyok kiegyensúlyozottságát a tudományos életben. A választott fordítási stratégiának tehát következményei vannak a nyelvekre, a kultúrákra, a nemzeti és a globális tudományosságra.

Károly Krisztina

ÁRA: 2000 FT

